

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13. 23. 673 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК:

АБДИЕВА КУРМАНКАН АБДРАСУЛОВНА

**“МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН
ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮ**

**13.00.02 – окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган**

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:

филология илимдеринин доктору, профессор

Байгазиев Советбек Орозканович

Бишкек – 2025

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ.....	3
--	----------

БИРИНЧИ БАП. “МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

1.1.Окуучулардын оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн учурдагы максаты, милдеттери жана психо – лингвистикалык негиздери.....	11
1.2. «Манас» эпосун окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүү маселелеринин окуу программаларында, окуу китептеринде, орто мектептердеги мугалимдердин иш тажрыйбаларында берилиши.....	26
1.3. «Манас» эпосун окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүү проблемасынын изилдениши жана теманы ачуунун методологиялык негиздери.....	37
<i>Биринчи бап боюнча корутунду</i>	<i>53</i>

ЭКИНЧИ БАП. “МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1.Илимий изилдөөнүн материалдары	58
2.2. Илимий изилдөөнүн методдору	62
2.2.1 Изилдөөнүн теориялык методдору	63
2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методу	69
<i>Экинчи бап боюнча корутунду</i>	<i>80</i>

ҮЧҮНЧҮ БАП. “МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

3.1. «Манас» эпосун окутуу процессинде сөздүк иштерин, сөз оюндарын жүргүзүү жана сөздүк таблицаларды колдонуу аркылуу окуучулардын оозеки кебин байытуу.....	82
3.2. “Манас” эпосунун негизинде жаралган искусство чыгармаларын сабак менен интеграциялоо аркылуу окуучулардын оозеки кебин өстүрүү	96
3.3. Эпостун тексти менен иштөө, идеялык мазмунун талдоо процессинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүү.....	122
3.4. «Манас» эпосун жыйынтыктоочу сабактарда, класстан тышкаркы иштердин формаларында окуучулардын оозеки кебин өстүрүү.....	146
<i>Үчүнчү бап боюнча корутунду</i>	<i>156</i>

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР	161
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	164
ТИРКЕМЕЛЕР	165

КИРИШҮҮ. ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кеп өстүрүү-кыргыз тили жана адабиятынын методикасы илиминин эң татаал жана маанилүү, ошондой эле аз изилденген бөлүмү. Бул көрүнүш «кеп» деген түшүнүктүн татаал жана көп тараптуу табиятынан келип чыккан туунду кубулуш десек жаңылышпайбыз. Кеп термини иран тилиндеги «геп» - сүйлөшүү, пикир алышуу дегенден алынып, ал тилдин практикалык колдонулушун билдирип, анын жашоосунун табигый формасы болуп саналат. Кыргыз тили жана адабиятынын методикасы илиминде бир топ мезгилге чейин «окуучулардын речин өстүрүү», “сөз өстүрүү” терминдери колдонулуп келсе, кийинки мезгилде “кеп өстүрүү” практикада бекем орун алды. Биздин максатыбызга ылайык бул түшүнүктү функционалдык багытта карайбыз б.а.окуучулардын адабият сабагында кептик ишмердүүлүгүн өстүрүү процессинде аныктайбыз. Мындай аныктама «билдирүү», «айтуу» же «байланыштуу кеп» деген түшүнүккө туура келет. Байланыштуу кеп - бул коомдун башка мүчөлөрү менен тилдик байланышуунун актысы, билдирүүнүн бирдиги, белгилүү бир тилдик кызматтагы кыймылдуу көрүнүш деп түшүндүрүлөт.

Азыркы учурда баланын турмуштук тажрыйбасына таянуу менен анын кебин практикада такшалтып, продуктивдүү кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүү багытына айрыкча басым жасалууда. Бала адабият сабагында предмет боюнча билимден тышкары теманын мазмунунда жана логикасында камтылган эмоциялык баалуулук катары карым- катыштардын тажрыйбасын, кептик ишмердүүлүктүн ыктарын алышы керек. Анткени баланын кебинин көркөмдүүлүгү , байланыштуулугу жана эмоционалдуулугу негизинен адабият сабагында калыптанат деп адилет белгиленген. Мындай талаптарга жооп берген кепти калыптандырууда эне тилибиздин тил байлыгын камтыган «Манас» эпосунун бай казынасын пайдалана билүү максатка ылайык. Кыргыз Республикасынын “Манас” эпосу жөнүндө мыйзамынын 4 - беренесинде “мамлекет “Манас” эпосунун үчилтигин калктын кеңири

катмарына жана ошондой эле Кыргызстандын жалпы эли ар тараптуу окуп үйрөнүүсү үчүн шарттарды түзөт” деп жазылган [1,121]. 1994 - жылы улуу манасчы Саякбай Каралаевдин 100, 130 жылдыгына карата Эл аралык илимий конференциялар өткөрүлүп, анын катышуучулары “Манас” эпосун жалпы адамзаттын мурасы катары маанилүү экендигин жана орто, атайын орто жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу программаларын, колдонмо куралдарын иштеп чыгууну белгилөө менен төмөнкүдөй талапты айрыкча баса белгилешкен. ”Жаштарды улуттук духта, мекенчилдикке, гумандуулукка, адеп – ахлактык жана эстетикалык жактан тарбиялоодо, алардын **лексикалык сөз байлыгын өөрчүтүүдө** ”Манас” эпосун булак катары кеңири колдонуу” керектигин бөлүп көрсөтүшкөн [2,15]. Атактуу окумуштуу – адабиятчы А.Акматалиев эпостун дүйнө элине , анын ичинде Орто Азия элдерине тийгизген зор руханий таасирин белгилеп келип, азыркы учурда улуу эпоско реалдуу илимий көз караш менен карап, кыргыз коомчулугуна айрыкча жаш муундар арасында кеңири жайылтуу иштерин жүргүзүү зарылдыгын белгилеген. ”Бала бакчадагыларды, мектептин кенже класстарынын окуучуларын кызыктыруудан баштап жогорку класстарга , лицейлерге, колледждерге, андан ары жогорку окуу жайларына чейин жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ар түрдүү формаларда “Манасты” жайылтуу улантыла берсе сөзсүз жыйынтык чыгат” [3,11]. Белгилүү окумуштуу-публицист С.О. Байгазиев да улуу эпостун азыркы ааламдашуу доорунда күч алган прагматикалык – коммерциялык көз караштарга, өзүмчүлдүк жана кайдыгерлик сапаттарга сугарып жаткан массалык маалымат каражаттарынын таасиринен сактап калуучу улуу идеялык – рухий кубатын , жаш муундарды окутуп тарбиялоодогу зор маанисин белгилеп кеткен. Кыргыз улутунун аң сезиминде совет доорунда үстөмдүк кылган коммунисттик идеологиянын, улуттук нигилизмдин ордун жеңил өздөштүрүлгөн батыштын керектөөчүлүк, “моралдык ээнбаштык” сыяктуу жагымсыз көрүнүштөр ээлеп жатканын ачып берген. Ошондуктан үч революциядан кийинки кыргыз коомунун материалдык жана маданий кайра

жаралуусу улуттук ыйык дөөлөттөргө кайрылуу, айрыкча “Манас” эпосунун мекенчил рухун үйрөнүү, акыл- сезимине сиңирүү процесси менен тыгыз байланыштуу деп көрсөткөн [4,18]. Анткени кыргыз элинин улуттук рухий байлыгынын казынасы катары “Манас” эпосу менен азыркы индустриялашкан коомдун туундусу болгон жаш муундардын баарлашуу мейкиндигин түзүү менен ички дүйнөсү бай, мекенчил жана мезгилге үндөш тарбия алган атуулду калыптандыруу мүмкүнчүлүгүнө жетише алабыз. Ошону менен бирге эпостун жалпы адамзатка тиешелүү маданий мурас катары гуманисттик идеялары жаңы деңгээлдеги баарлашууга шарт түзө алат. “Албетте , тарыхый жана көркөм планда “Манас” эпосу - дал кыргыз элинин улуттук руханий мурасы. Бирок, ошол Манас жөнүндөгү баянда орун алган идеялар сөзсүз жалпы адамзатка таандык идеялар, ал бүткүл адамзаттын руханий адеп – ахлактык бүтүндүгү үчүн кызмат кылат. Демек, анын руханий баалуулугу ушунда “-деп жазган манасчы жана манас таануучу окумуштуу Т.А.Бакчиев [5,21]. Азыркы ааламдашуу учурунда адабият сабагында эпостун тилдик – семантикалык бай казынасын пайдалануу менен жалпы адамзаттык асыл нарктары аркылуу толеранттуу да, мекенчил да атуулду калыптандырууга эпостун материалдары табылгыс тилдик- руханий булак катары кызмат кылат. Бул максатта чыгарманын тексттин терең өздөштүрүү аркылуу, окуучунун оозеки кебин калыптандыруунун бардык ыкмаларын жана формаларын жигердүү пайдалануу зарылдыгы келип чыкты. Жаш муундарды көркөм тексттин негизинде окутуп тарбиялоо маселесин, тексттин татаал табиятынын категориялык мүнөздөмөсүн жана маңызын ачуу максатында бир топ изилдөөлөрдү орус окумуштуулары М.М.Бахтин, Л.С.Выготский, Б.В.Томашовский, А.А.Потебня, И.Р.Гальперин, А.А.Леонтьев, Н.И.Жинкин ж.б жүргүзүшкөн.

Окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүү маселесин орустун белгилүү методисттери Ф.И.Буслаевден тартып, В.И.Водовозов, В.П.Шереметьевский, А.Я.Острогорский, А.Д.Алфёров жана кийинки мезгилде П.О.Афанасьев, Е.Е.Соловьёва, М.А.Рыбникованын эмгектеринде да

тил аркылуу баланын байланыштуу кебин өнүктүрүү маселеси катары кеңири каралган. Аталган методист - педагогдор окуучулардын кебин өстүрүүгө зор маани беришип, ар түрдүү типтеги айтып берүүнүн кызыктуу методдорун жана ыкмаларын иштеп чыгышкан.

Оозеки жана жазуу кебин өстүрүүнүн илимий –теориялык, методикалык жана практикалык жагдайларын азыркы учурда орус тилин жана адабиятын окутуунун методикасында ийгиликтүү иштеген окумуштуулардын *Т.А.Ладыженская, С.А.Леонов, Н.В.Колокольцев, В.Я.Коровина, К.В.Мальцева, В.Г.Маранцман, О.Ю.Богданованын* эмгектеринде ар тараптуу изилденген.

Кыргыз тили жана адабиятын окутуу методикасы илиминдеги изилдөө иштеринде кеп өстүрүү маселесине көптөгөн окумуштуулар *С.А.Давлетов, Б.Алымов, Х.Дөөталиев, Б.Өмүралиев, К.К.Сартбаев, К.С.Сартбаев, С.Турусбеков, С.Үсөналиев* кайрылышкан. Кийинки учурда кеп өстүрүүнү атайын изилдөө объектисине айландырган, тил үйрөөнүнү коммуникативдик негизде алып барууну жактаган бир топ изилдөөчүлөрдүн эмгектери жаралды *Алар К.С.Сартбаев, Ж.А.Чыманов, А.М.Эшиев, С.Сакиева, С.К.Рысбаев, А.О.Жолдошева болуп эсептелет.* Айрыкча кыргыз баласынын оозеки чечендик кепке табигый жакындыгы, кылымдап элдин эс тутумунда оозеки сакталып келе жаткан элдик чыгармалары аркылуу көрүнө тургандыгын белгилеп, окуучуларда атайын чечендик кепти өстүрүү зарылдыгын көрсөткөн изилдөөлөр жаралган. Кыргыз тили адабияты сабагында кеп маданияты жана анын коммуникативдик касиеттерин жана чечендик кепти окутууга арналган теманы окумуштуулар *Т.Аширбаев, Ж.Дүйшеев, Т.Маразыков, С.Мусаев, В.Мусаева* атайын иликтөөгө алышкан. Алар маданияттуу, үлгүлүү чечендик кепке ээ болуу маселеси мектептен баштап жогорку билим алууда, кийин ар кыл адиситиктеги кесиптик ишмердүүлүгүндө да адамдын ийгиликтерине жана жетишкендиктерине негизги шарт болуп бере тургандыгын көрсөтүшкөн. Кеп өстүрүү маселеси изилдөөлөрдүн улам кеңири диапозондогу маселелерди камтый баштаганы

менен кыргыз окумуштуулары маселени тилди окутуудагы же лингводидактикалык өңүттө карап келгендигин белгилеп кетишибиз зарыл. Ал эми 90 – жылдары жазылган *Д. Саалиеванын “Манас” эпосун үйрөнүүнүн методикасы*” (1995), *Б.К.Оторбаевдин “Семетей”, Сейтек” эпосторун окутуунун мазмуну жана методу*” (1995) эмгектери улуу эпосту окутуунун илимий – методикалык ыкмаларын ырааттуу түрдө иштеп чыккан, чыгарманын бөлүмдөрү боюнча интерактивдүү сабактардын үлгүлөрүн берген илимий – практикалык табылгаларга бай алгачкы изилдөөлөр болгон. Чыгармачыл практик мугалим – методисттер *К.Кангелдиев, Т. Молдогазиев, Б. Исаковдун “Манас” эпосун окутуу боюнча жарыялаган эмгектери* көлөмдүү эпостун тексти менен иштөө процессин натыйжалуу жүргүзүү ыкмаларын ар тараптуу көрсөтүп беришкен. Кийинки жылдары эпостун идеялык – тематикалык байлыгын, стилдик өзгөчөлүгүн, каармандарынын терең образдуулугун талдап, элибиздин бул адабий улуу мурасынын көчмөн цивилизациядагы ордун, философиясын жана дидактикалык ойлорун талдаган бир топ мазмундуу изилдөөлөр жүрүп жаткандыгы кубандырат. Алар *Т.Тургуналиев, С.Дүйшенбиев, Ж.Сааданбеков, А.Г.Абдымомунова, М.Жумагулов, М.Самиев, С.Бегалиев, М.Сапаев, Г.Нусубалиева, М.Колдошев* болуп эсептелет.

Окумуштуулардын эпосту окутуу, тарбиялоо аспектисинде талдаган илимий эмгектеринен *А.Шералиеванын “ Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы. 5- 6 - класстардын мисалында”*(2014) жана *Г.Абдыкадырованын “Адабият окуу курсунда эпосторду окутуунун методикасы. “Эр Төштүк”, “Эр Табылды” эпосторунун мисалында”* (2018) *Н.Тахированын “Манас таануу курсун колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү”* (2019) аттуу диссертацияларын атоого болот. Аталган изилдөөлөр эпосту ар тараптуу таанып билүүдө жана изилдөөлөрдүн натыйжаларын мектеп, кесиптик окуу жайлардын практикасында эпосту окутуу, тарбиялоо иштеринде натыйжалуу пайдалануу менен окуучулардын, студенттердин оозеки кебин өстүрүүгө оң таасирин

тийгизет деген ойдобуз. Ал эми “Манас” эпосунун көлөмдүү материалдары менен иштөөнүн методикасы, “Семетей”, “Сейтек” бөлүмү боюнча интерактивдүү методдор менен окутуу ыкмалары, эпостун идеялык мазмунун окуучулардын бийик адеп – ахлактык, мекенчилдик сапаттарга тарбиялоонун негиздери иштелип чыкса да, атайын оозеки кеп өстүрүү маселесин изилдеген эмгектер жокко эсе десек жаңылышпайбыз. Азыркы учурда эпостун мазмунун билип, сөз берметтерин жазып, каармандарын таанып билүү менен чектелип жатабыз, ал эми азыркы замандын талабына ылайык алган билимдерин башкалар менен оозеки түрдө бөлүшүү, сөз аркылуу башкаларга таасир берүү менен өзүн актуалдаштыруучу инсанды окутуп тарбиялоо зарыл болуп турат. Окуучулардын келечектеги заманбап дүйнөдөгү оозеки баарлашуусу улуттук тил байлыгын, дүйнө таанымын камтыган элдик эпостун негизинде калыптанышы ааламдашуу процессинде маанилүү көрсөткүч боло алат деген ойдобуз. Ошондуктан «Манас» эпосунун улуттун рухий байлыгын өзүнө сиңирген фольклордун бийик үлгүсү катары, жаш муундарга билим жана тарбия берүүнүн натыйжалуу, жигердүү жана заманбап талаптарына төп келген окуучулардын оозеки кебин байытуунун ар кандай заманбап формаларын, каражаттарын иштеп чыгуунун объектиси катары алгыныбыз биздин изилдөөбүздүн **актуалдуулугун** аныктады.

Изилдөөнүн максаты – адабиятты окутуунун жана кеп өстүрүүнүн жалпы максатына ылайык “Манас” эпосунун негизинде окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүүнүн илимий жактан негизделген жана эксперимент аркылуу текшерилген илимий - методикалык системасын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн максатына ылайык төмөнкү милдеттерди чечүүгө туура келди:

1. “Манас” эпосун 8 -класста окутууда окуучунун оозеки кебин өстүрүүнүн теориялык изилдениш тарыхын, практикалык абалын жалпылоо менен учурдагы максат , милдеттерин аныктоо.

2. "Манас" эпосун окутуу процессинин этаптарында, сөздүк иштерин жүргүзүүдө, эпостун идеялык мазмунуна байланыштуу жаралган искусство чыгармалары менен иштөөдө жана эпосту жыйынтыктоо сабактарында, класстан сырткары иштердин формаларын өткөрүүдө окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүүнүн методологиялык, дидактикалык негиздерин иштеп чыгуу.

3. Эпосту окутуу процессинде сөздүк менен, искусство чыгармалары менен иштөөнүн, чыгарманын тексти менен иштөөдө, идеялык мазмунун талдоодо жана класстан сырткары иштерди өткөрүүнүн натыйжалуу жана заманбап ыкмаларын инновациялык технологияларын сунуштоо.

4. Эпос боюнча окуучулардын оозеки кебин өстүрүүчү методикалык ыкмалардын, башка предметтер, искусствонун түрлөрү менен интеграциялоонун инновациялык технологиялардын натыйжалуу айкалышын педагогикалык экспериментте текшерүү.

Илимий изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу төмөнкүлөр менен аныкталат: окуучулардын оозеки кебин "Манас" эпосунун негизинде өнүктүрүүнүн теориялык – методикалык негиздери адабият таануу, психология жана педагогиканын жетишкендиктерине таянып иштелип чыкты; эпостун 8 – класста окутуу тарыхы, азыркы учурдагы окутуу практикасындагы кепти өстүрүү иштеринин көйгөйлөрү, ааламдашуу доорундагы эпостун негизинде оозеки кепти өнүктүрүүнүн максат – милдеттери атайын максатта талдоого алынды; эпосту окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүү маселесинин окуу программаларында, окуу китептеринде жана окумуштуу – методисттердин эмгектеринде берилиши каралып жалпыланды; оозеки кептин сабактын этаптарында, сабактын сырткары формаларында инновациялык технологиялар, сөздүк иштери жана искусство чыгармалары менен интеграциялап окутуу методикасы педагогикалык тажрыйбадан өткөрүлүп, практикага сунушталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: кыргыз адабиятын окутуунун стандартына, программалык талаптарына ылайык эпосту окутуу процессинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүүчү практикалык сунуштарды берип, темалар боюнча сабактардын үлгүлөрүн мугалимдерге сунуш кылгандыгы менен бааланат. Изилдөөнүн практикалык сунуштары окуу китептеринин “Манас” эпосун окутуу бөлүмдөрүн заманбап технологиялар, искусство чыгармаларын колдонуу, сөздүк иштеринин натыйжалуу ыкмаларын колдонуу аркылуу окуучунун оозеки кебин өстүрүүгө түрткү берет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- 1.Кеп өстүрүү маселесин азыркы учурдагы окутуунун компетенциялык парадигмасынын негизинде психолингвистиканын, педагогиканын жана адабиятты окутуунун жетишкендиктерин эске алуу менен талдап чыгуу. Эпикалык зор чыгарма катары “Манас” эпосунун жанрдык өзгөчөлүгүнө негизделген оозеки кеп өстүрүүнүн дидактикалык принциптери катары кептин практикалык, коммуникативдик багыты менен биримдикте каралышы
- 2.Улуу эпостун сөз байлыгын ачып берүүдө, окуучулардын кептик корун байытууда сөздүк иштеринин ырааттуу жүргүзүлүшү, сөз оюндарынын, сөздүк тематикалык таблицаларынын сабак процессинде жигердүү колдонулушу
- 3.Окуучунун жан дүйнөсүн байытуучу, сезимин ойготуучу эпостун мазмуну боюнча жаратылган искусство чыгармаларын , башка предметтер аралык байланышын сабактын бардык этаптарында интеграциялап колдонуу менен оозеки кептин түрлөрүн байытууга шарт түзүлүшү
- 4.”Манас” эпосунун тексти менен иштөөнүн бардык этаптарында окуучулардын оозеки кебин өстүрүү иштеринин текстке таянуу, тилдик коммуникациялык жана инсанга багыттап окутуу принцибин сактоо жана окутуунун жаңы технологияларын колдонуу менен тыгыз байланышта жүргүзүлүшү
- 5.Эпос боюнча өткөрүлүүчү класстан сырткары иштердин формаларын окуучунун жеке чыгармачылык ишмердүүлүгүн практикалык багыттагы кеп өстүрүүчү иштер менен айкалыштырып уюштурулушу

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы - республикабыздын орто жана атайын орто билим берүүчү мектептери, И.Арабаев атындагы мамлекеттик педагогикалык университети.

Изденүүчүнүн жекече салымы: "Манас" эпосун окутуу процессинде окуучулардын кебин өстүрүү маселесинин илимий педагогикалык, методикалык жактан изилдениш тарыхы, окуу программаларында жана окуу китептеринде берилиш эволюциясы каралып жыйынтыктар чыгарылды. Эпостун негизинде окуучунун оозеки кебин өнүктүрүүнүн илимий – методикалык негиздери, натыйжалуу ыкмалары иштелип чыгып, педагогикалык эксперимент жүргүзүү аркылуу тастыкталып практикага сунушталгандыгы, изденүүчү тарабынан изилденген тема боюнча бир нече окуу – методикалык колдонмо жана иштелмелер жазылып, эпосту окутуу практикасында колдонулуп жаткандыгы болуп саналат.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыгын тастыктоо (апробациялоо):

Изилдөөнүн негизги жоболору республиканын жогорку жана атайын орто окуу жайларында окулган докладдарда берилген, мугалимдер үчүн иштелип чыккан методикалык иштелме жана колдонмо окуу хрестоматиясы түрүндө жарык көргөн, И.Арабаев атындагы КМУнун кыргыз адабияты жана аны окутуу технологиялары кафедрасынын отурумунда, диссертациялык кеңештин алдын ала коргоо отурумунда талкууланган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы :

Илимий изилдөөнүн материалдары жана сунушталган жоболору илимий – практикалык конференцияларда, кафедранын жыйындарында баяндама катары окулган. РИНЦ статусундагы басылмаларда жарык көргөн. Диссертациянын негизги мазмуну КР ЖАК тарабынан талап кылынган журналдардагы 11 макалада чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Эмгектин жалпы бети – 181, адабияттардын тизмеси – 169, таблицалар -21, сүрөттөр – 5, тиркеме – 62бет.

БИРИНЧИ БАП. “МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ

1.1.Окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүүнүн учурдагы максаты, милдеттери жана психо - лингвистикалык негиздери

Адабият сабагында окуучулардын кебин өстүрүү маселесине азыркы учурда окумуштуулардын эки түрдүү көз карашы, б.а кеп өстүрүүчү атайын сабактардын зарылчылыгы жок десе, окумуштуу -адабиятчылардын негизги тобуна кирген *О.Ю.Богданова жана В.Я Коровина* кеп өстүрүү – баланын жалпы өнүгүүсүнө байланыштуу маселе болгондуктан өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын белгилешет. Демек, кеп өстүрүүнүн максаты да баланын өнүгүүсүнө когнитивдик, жүрүм – турумдук жана баалуулук милдеттерин чечүүгө ар тараптуу түрткү берет. Когнитивдик милдетте - оозеки кепти өстүрүү айтылган кепти таанып – билүүнүн, тереңдетип талдоонун жана чыгармачыл ой жүгүртүүнүн каражаты катары окуп үйрөнөт. Жүрүм – турумдук планда– оозеки кепке үйрөтүү менен кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө (*угуу, окуу, сүйлөө, жазуу*) бирдей ээ болуу менен социумдагы оозеки кептик иш – аракеттер формасы сапаттык жаңы деңгээлде аракеттениши, баалуулук милдетинде – эпостун негизинде калыптанган оозеки кепти улуттук маданияттын негизги уюткусу катары инсандык белгиси катары таанып билгендиги менен чечилет. Адабиятты окутуунун методикасында окуучулардын кебин өстүрүүнүн учурда төмөндөгүдөй принциптери аныкталган.

- 1.Окуучунун турмуштук, адабий тажрыйбасына таянуу
- 2.Билим,билгичтикти өстүрүүнүн системалуулугу
- 3.Кепти өстүрүү процессин чыгармачылык көрүнүш катары карап, окуучунун кебин практикада сүйлөтүп, жаздырып такшалтуу
- 4.Окуучунун турмуштук тажрыйбасын оозеки, жазуу түрүндө так, жеткилең жана образдуу бере билүүсү

5.Байланыштуу кепти комплекстүү өстүрүү б.а.окуучунун рецептивдүү, репродуктивдүү жана продуктивдүү, креативдүү кептик ишмердүүлүгүн бир тутумда өнүктүрүү

6. Кепти өстүрүү процессинин көркөм чыгарманын жанрдык жана тилдик өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта кароо

Ошону менен бирге оозеки кеп өстүрүүнүн табиятына, “Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн максат – милдеттерине ылайык кошумча төмөнкүдөй принциптерди сунуштайбыз:

- “Манас” эпосундагы көркөм сөз каражаттарын активдүү өздөштүрүү аркылуу окуучунун *оозеки кебинин образдуулугуна* басым жасоо (*кыргыз тили сабагы менен интеграциялоо* менен сөздүк иштеринин, сөз оюндарын сабактын этаптарында колдонуу аркылуу);

- *интеграциялап окутуу аркылуу баланын эстетикалык табитин өнүктүрүү* (чыгарманын негизинде жаралаган искусствонун түрлөрү менен интеграциялоо аркылуу);

- эпостун текстине таянуу менен *тилдик - коммуникативдик кеп ишмердүүлүгүн* өнүктүрүү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу кеп ишмердүүлүктөрүнүн тексттин ар кандай түрлөрүнө таянуу менен жүргүзүү);

- *этнопедагогикалык жана этномаданий таануучулук* (оозеки кепти калыптандыруу процессинде кеп маданиятына, кептик жүрүм – турумга ээ болуусу);

- *оозеки кепти практикалык негизде өнүктүрүү* (кеп өстүрүү сабактарын окутуунун жигердүү методдоруна таянуу менен топтордо иштетүү, талкуу - дебаттарда такшалтуу, аудиторияда өз оюн жактай билүү, угуучуларга таасир берүүчү таамай, элестүү, көркөм кепке үйрөтүү);

Оозеки кеп өстүрүү иштери азыркы учурда маанилүү маселеге айланып, коомдун өнүгүү процессиндеги заманбап инсанды тарбиялап окутуунун зарыл талаптарынын бири болуп калды. Ошондуктан окуучулардын кеп өстүрүүчү билим - билгичтиктерине, көндүмдөрүн кандай критерийлер аркылуу баалайбыз деген суроо актуалдуу болуп саналат.

Орустун белгилүү методист – окумуштуулары *Н.В.Колокольцев, Т.А.Ладыженская, А.Н.Леонов* орус тили, адабияты сабагында кеп өстүрүү иштерине төмөнкүдөй критерийлерди коюшкан:

1.Көркөм чыгармадагы каармандардын инсан катары адеп – ахлагын жана психологиялык өзгөчөлүгүн мүнөздөгөн, жазуучунун жан дүйнөсүн аныктаган *активдүү лексиканы өздөштүрүүсү*;

2.Жазуучунун дүйнөгө болгон көз карашын билдирген, ал сүрөттөгөн доорду көрсөткөн коомдук – философиялык жана илимий *терминологияны пайдалана билүүсү*;

3.*Адабий – теориялык, искусство таануучулук* терминдерди билүүсү жана аларды көркөм текстти талдоодо, чыгарма боюнча сынчыл пикирлерди билдирүүдө, талаш тартышта өз позициясын жактоодо *колдоно алуусу*;

4.Чыгарманын *көркөм сөз каражаттарын* билип, аларды орундуу учурда колдонуусу, макалдарды, табышмактарды , жаңылмачтарды кептин ар кандай деңгээлиндеги контексттерде *айта билүүсү*;

5. *Айтып берүүнүн түрлөрүн* жана жанрларынын өзгөчөлүктөрүн эске алып, анын максаты жана шарты менен шайкеш келтирип баарлашуу, практика жүзүндө колдоно алуусу (*талдап айтып берүү, доклад, оозеки билдирүү*) ;

6.Айтып берүүнүн композициялык жактан мазмундуулугу (*тактыгы, логикалуулугу жана көркөмдүүлүгү*);

7. Оозеки айтып берүүнү *өз алдынча даярдай билиши*, угуучулар менен байланышып, баарлаша билүүсү; Демек, бул принциптердин, критерийлердин негизи кыргыз адабиятын окутууда кеп өстүрүүнүн негизги максатына – кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрүн практикада натыйжалуу колдоно билген кептик инсанды калыптандырууга багытталышы зарыл.

Кептик инсан – кептик чыгармаларды (тексттерди) кабыл алуунун жана түзүүнүн кайра түзүүнүн ыкмаларына ээ болгон инсан деп аныктама берилген [6,14]. Кептик инсанды калыптандырууга же окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүүгө карата коюлган негизги талаптар (критерийлер) деп төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1.Мазмундуулугу – сүйлөөнүн темасы балага тааныш жана жакын болуп, аңгеме угуучуларга да , айтуучунун өзүнө да *кызыктуу болушу* керек, ошондуктан *тилдик материалдарды тандоого* үйрөтүү зарыл.

2.Логикалык ырааттуулугу – тексттин бир бөлүгүнөн экинчи бөлүгүнө *логикалык ырааттуулукту сактап өтүүсү*, орунсуз кайталоолордун жоктугу, оюн аягында жыйынтыктай билүү көндүмү.

3.Кептин фонетикалык, грамматикалык жактан тууралыгы - тексттин *адабий тилдин нормасына туура келиши*, сүйлөмдөгү сөздөрдүн туура байланышып, синтаксистик закондордун негизинде түзүлүшү.

4.Тактыгы - сүйлөөчүнүн негизги оюн толук ачып берүүчү сөздөрдү тандай билүү , колдоно билүү көндүмү. Бул талапты ар түрдүү *лексикалык бай каражаттарды колдоно билүү (синоним, антоним, көп маанилүү сөздөр)* көндүмү катары кароого да мүмкүн.

5. Көркөмдүүлүгү- сөздүн көркөм каражаттарын тандоо менен өз оюн *көркөм жана ишенимдүү* бере билүү көндүмү.

6 . Кептин угуучулар үчүн ачыктыгы жана дааналыгы - *контекстке ылайык* сөз каражаттарын тандай билүү көндүмүнө байланыштуу келет.

7. Оозеки кептин сырткы компоненттеринин сакталышы- кепти ишенимдүү жана түшүнүктүү айтылышы, аудитория менен туура байланыш түзүү, дикциянын, беттин жана колдун кыймылдарын пайдалана билүү.

Аталган принциптердин, критерий - талаптардан улам окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн кыргыз адабияты сабагындагы конкреттүү максаттары аныкталат:

- 1.Кыргыз адабий тилинин нормаларын толук өздөштүрүүсүн эске алуу ;
- 2.Көркөм чыгарманын идеялык – тематикалык мазмунун өздөштүрүү процессинде окуучулардын байланыштуу кебин эпостун көркөм сөз каражаттары менен байытуу;
- 3.Окуучунун оозеки кебин практикалык жигердүү ыкма – каражаттардын, методдордун негизинде калыптандыруу;

4.Адабий чыгармаларды угуу, көркөм окуу, оозеки айтуу ыкмаларын чыгармачылык менен өздөштүрүү;

5.Адабий кубулуштун негизинде жаратылган искусство чыгармаларынын материалында, класстан сырткары иштердин заманбап жана практикалык формаларында оозеки кепти өстүрүү;

Акыркы жылдары кеп ишмердүүлүгүнө карата *компетенциялардын ишмердүүлүк формасында алып баруу* талабы [7,93] аталган максаттарга окуу-билүү гана эмес маалыматтык, (риторикалык) *социалдык – коммуникативдик* компетенцияларды кошуу зарылчылыгы келип чыгат:

-компьютердик каражаттардын жана технологияларды колдонуу менен өзүнүн изилдөө иштеринин тыянактарын оозеки айтып берүү (*тексттик жана графикалык редакторлоо, презентациялар*);

-лингвистикалык жана тил компетенцияларынын жардамы менен кептик ишмердүүлүктүн формаларын, түрлөрүн билүү;(*монолог, диалог, окуу, сүйлөө*);

-негизги жана предметтик компетенциялардын айкалышында жаралган риторикалык жөндөмдөрдү билүү (*доклад, билдирүү, өзүн презентациялоо*)

Адабият баланын жан дүйнөсүн калыптандыруу куралы гана эмес, анын келечектеги *социалдашуу процессиндеги зарыл болгон оозеки кеби аркылуу* адамдар тобуна, коомдук пикирге таасир этүүчү, кесиптик ийгиликтерге түрткү берүүчү *реалдуу күч* болуп кала тургандыгын акыркы учурда аныкталып жатат. Кеп ишмердүүлүгүнүн турмуштук реалдуу маселелерге багытталган жанрдык, тематикалык көп түрдүүлүгүн, белгилөө менен адабият сабагында азыркы учурда да сейрек практикаланган түрү *болгон репортаж* (теле, радио, газета, интернет -басылма, соцтармактагы посттор) *чечендик кептин түрлөрү болгон оозеки баяндамаларга* кайрылуу керектигин турмуштун реалдуу талабы катары кабыл алышыбыз керек. Албетте кеп өстүрүү адабий материалдын жанрдык табиятына, сабактын мазмуну менен формасына тыгыз байланыштуу, бирок кеп сабактын жыйынтыктоо бөлүгүндөгү семинар сабактардын тобунан айрыкча

монологдук (диалогдук, полилогдук) кепке же оозеки билдирүүнүн түрлөрүнө басым койгону максатка ылайыктуу экендиги педагогикалык практикабыз көрсөтүп жатат. Аларга репродуктивдүү айтып берүү (көркөм тексти кайра айтып берүү, окуу китебиндеги маалыматты сын макалаларды айтып берүү), продуктивдүү (доклад, билдирүү, адабий темадагы оозеки баяндама), публицистикалык же креативдүү (үгүт – насыят максатындагы оозеки кеп, жазуучу тууралуу ой толгоолор жана фактылар, репортаж, интервью жана ар кандай темадагы публицистикалык баяндамалар) киргизишет. Мындай көп түрдүү иш формалары менен алектенүү адабият сабагынын практикалык турмуштук маанисин арттырат, коомго интеллектуалдык жогорку даярдыктагы кептик көндүмдөр менен аралашууга шарт түзүп берет. “Элдик эпостордун текстин интерпретациялоодо коммуникативдик методдордун мүмкүнчүлүктөрүн колдонууну мугалимдерге сунуш кылар элек. Коммуникативдик метод – сөз жүрүп жаткан шартты, максатты, адресатты, кептин типтерин, стилин, жанрдык өзгөчөлүгүн, кайра байланышуу мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен колдонулуучу метод» деп жазат окумуштуу – методист А.Муратов [8,130].

Мындай жыйынтык мугалимден “Манас” эпосун окутуу процессинин бардык этаптарында оозеки кеп өстүрүү максатында төмөндөгүдөй милдеттерди чечүү зарылдыгын талап кылат:

1.Киришүү этабында чыгарманын негизинде тартылган сюжеттер, иллюстрациялар боюнча окуучулардын турмуштук тажрыйбаларына таянып аңгеме жүргүзүү. Бул этаптагы иштер сөздөрдүн, айрым сөз, сөз айкаштарынын маанилерин тактоого, синонимдерин табууга же сөздүк иштерин жүргүзүүгө да багытталат.

2. Оозеки кепти өстүрүүнүн ийкемдүү жолу, эпикалык чыгарманын логикалык жана эмоционалдык мазмунун терең өздөштүрүүнүн жолу катары чыгарманы талдоо этабында кайра айтып берүүнүн түрлөрү да кеңири пайдаланылат.

3. “Манас” эпосундай көлөмдүү чыгарманын идеялык мазмунун терең өздөштүрүү үчүн жүргүзүлгөн *оозеки кепти өстүрүүчү инновациялык ыкмалар* окуучунун кийинки этапка, кептин эркин формасын жаратууга өтүүсүн камсыз кылынат.

4. Жыйынтыктоочу этапта окуучу улуу эпос боюнча жаратылган *искусство жанрларына кайрылып*, алардын эпос менен идеялык – тематикалык байланышын талдагандан кийин гана өз алдынча ойлонуу, изденүү процессинин негизинде жаңы оозеки тексттерди түзөт.

5. Окуучу чыгарма боюнча алган билимдеринин билгичтик жана көндүмдөр катары калыптанып бүткөнүн *сабактан сырткары иштердин формаларында*, монологдук, диалогдук кептин чыгармачыл деңгээлин практикалык түрдө ар кандай доклад, билдирүү жасоо аркылуу, талаш – тартыштарга, тегерек үстөлдөргө жигердүү катышуу менен көрсөтө алат.

Эпос боюнча жүргүзүлүүчү иштердин түрлөрү да чыгармачыл этапта ар тараптуу, мазмундуу болушу зарыл. Каармандын сырткы көрүнүшүн, мүнөзүн, ички дүйнөсүн сүрөттөө, көрүнүштүн жасалгасын, деталдарын, шартын түшүндүрүү, себеп-натыйжасы жөнүндө ой жүгүртүү менен коштолушу керек. Айтылбаган көмүскөдө калган ойлорду толуктап *чыгармачыл аңгеме, аңгеме-комментарий, аңгеме-салыштыруу түзүү*, чыгарма боюнча талкууларда, талаш - тартыштарда өз оюн жактап эркин сүйлөй билүүсүнө жетишүү зарыл.

Бул талаптарды ишке ашыруу менен кептик инсанды калыптандыруу максатында кепти өнүктүрүү маселесине орто мектепте кыргыз тилин жана адабиятын окутуу процессине *коммуникативдик – ишмердүүлүктүн, текстке таянуунун, инсанга багыттап өнүктүрүп окутуунун* негизинде мамиле жасообуз зарыл. Кеп өстүрүүнүн мазмуну – *функционалдык – практикалык жана көркөмдүүлүккө* негизделген тексттик материалдар болуп, окутуунун формалары , методдору жана каражаттары улуттук

искусствонун байлыгын жана инновациялык технологиялардын жетишкендиктерин ийкемдүү пайдалануусу зарыл.

Демек, кеп аркылуу маңыздуу сүйлөй билүү, социумда башка индивид менен маектешүү, таасир берүү маселеси бардык мезгилдерде ар түрдүү багыттагы изилдөөчүлөрдүн көңүлүнүн борборунда болуп келген. Коомдук ой- пикирге түздөн –түз таасир берген так , көркөм жана таамай айтылган сөзгө байыркы Грециянын улуу ойчулу Аристотель чоң маани берген. Чечендердин кебинин түзүлүшүн, тилин талдап келип, ал мындай деп белгилеген: «Эгерде кеп түшүнүктүү болбосо, ал өз максатына жете албайт» [9,13].

Тилдин ар түрдүү аспектилерин изилдеген психолингвисттер *Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, М.М.Бахтин, Н.И.Жинкин, А.А.Леонтьев, И.А.Зимняя* тил, кеп, кеп ишмердүүлүгү сыяктуу негизги илимий түшүнүктөрдү өз ара ажыратып, такташкан. Бул изилдөөчүлөрдүн көз карашы боюнча тил - белгилүү бир социалдык чөйрөдө кабыл алынган белгилердин тутуму болсо, *кеп*- кандайдыр бир формага (*оозеки жана жазуу*) салынып, белгилүү бир убакыттын аралыгында болуп өтүүчү сүйлөө процесси катары каралган. Мында кеп түшүнүгү сүйлөө процесси (кеп ишмердүүлүгү) жана анын жыйынтыгы (кеп чыгармачылыгы) деп да түшүндүрүлгөн. Тил илиминин акыркы изилдөөлөрүнө таянсак, тил менен кеп түшүнүгүнүн карама –каршылыктардын биримдиги катары берилип, *кеп- тил (белгилер) аркылуу ишке ашырылган көрүнүш* катары өзүнүн коммуникативдик кызматын аткара тургандыгы белгиленген.

М.М.Бахтиндин ою боюнча кеп “дайыма белгилүү бир кептик субъектиге таандык болгон сөздөрдүн калыбына салынган болот жана мындай калыптардан сырткары анын болушу да мүмкүн эмес» [10,28]. Белгилүү психолингвист А.А.Леонтьев тилдик жөндөмдүүлүктү тилдин системасынын сүйлөөчүнүн аң-сезиминде чагылышы деп көрсөткөн. Жалпысынан психологдор кеп ишмердүүлүгүнүн компоненттеринин өз ара

аракеттенишин төмөнкүдөй багытта беришкен: Кеп аракети бир нече өз алдынча иш- аракеттердин топтомуна түзүлөт: *сөздү тандоо, сөз айкаштарынын ортосундагы байланыштардын ыкмаларын түзүү* , *сүйлөмдү жана алардын тексттеги байланышуу жолдорун, кеңири айтып берүүнүн планын аныктоо*. Мындай татаал аракеттердин тутуму белгилүү деңгээлдеги кептик билгичтиктерди жана көндүмдөрдү , аларды камсыздандыруучу тилдик каражаттарды талап кылат. Демек, сүйлөө жана түшүнүү тилдин системасын б.а. бул тил аркылуу чындыктагы кубулуштардын жана мамилелердин көп түрдүүлүгүнүн берилиш каражаттарына жана ыкмаларына ээ болуу дегенди билдирет. Мында тилдик жана кептик кубулуштарды аңдап- түшүнүү чоң мааниге ээ болот.

Психологдор *Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин* белгилегендей, ой жүгүртүүнүн жана тилдин калыптануусу баланын практикалык ишмердүүлүгү менен удаалаш жүрөт. Тил адамдардын пикир алмашуусунун куралы катары – интеллектуалдык ишмердүүлүктүн өзгөчө түрүн түзөт. Кеп менен ой жүгүртүүнүн карым – катнаш маселеси дайыма окумуштуу- психологдордун **[11; 31, 95, 104]** көңүлүнүн борборунда болуп келген. Эң негизгиси Л.С.Выготскийдин көз карашы боюнча «ойдун сөзгө карата катышы» болуп, баланын өзүмчүл (*эгоцентричный*) жана жетиле элек ой жүгүртүүсүн көрсөткөн кебинин негизинде андан аркы инсандык өнүгүүсүнүн фундаментин түзгөн *ички кеби* калыптана тургандыгын далилдеген. Түшүнүктөрдүн калыптануу маселесине талдап келип, Л.С.Выготский баланын окшоштуруу жана элестетүү тажрыйбасынын топтолушу менен эле түшүнүктөр пайда боло калбайт, анткени «сөзү жок түшүнүк да жок, түшүнүктөгү ой жүгүртүү кептик ой жүгүртүүсүз мүмкүн эместигин» белгилеген **[12,34]**.

Ошону менен бирге изилдөөчүлөр баланын тилдик жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшүнүн негизи катары тилдик кубулуштарды аңдап –сезүүнүн да чоң мааниге боло тургандыгын белгилешет. Мындай

жалаң гана эс- тутумга эмес *интуицияга, сезим* туюмдарына таянуу менен жүргүзүлгөн кеп ишмердүүлүгү тилдин жаңы бирдиктерин чыгармачылык менен айкалыштырып баланын тилди сезүүсүн калыптандыра тургандыгы аныкталган. Психологдор бул көрүнүштү «*тилдик сезимталдык*» деп аташкан

Д.П. Эльконин «тилдин тыбыштык жагы баланын ишмердүүлүгүнүн жана иш жүзүндө таанып – билүү предметине айлануусу абдан эле эрте башталат» деп белгилеген [13,160]. Бирок окумуштуу баланын тилге карата мындай сезимдүүлүгү тилди өздөштүрүүнүн шартына ылайык түшүндүрүлүшү зарыл деп эсептеген.

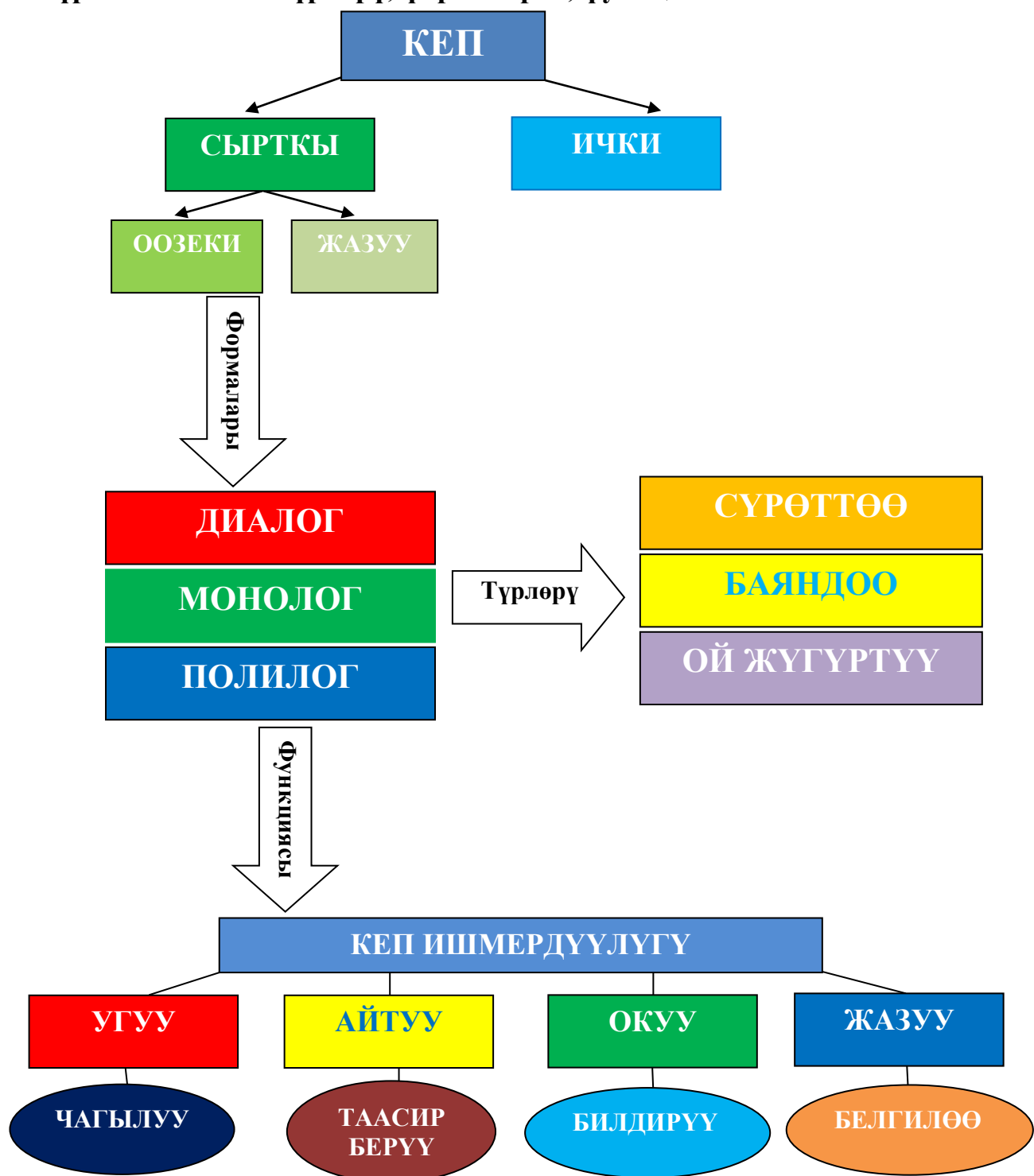
Демек, баланын эне тилин өздөштүрүүсү- кептик көндүмдөрдүн иш жүзүндө калыптануусу , коммуникативдик формалардын жана тилдик иш-аракеттердин сапаттык жаңы деңгээлге жогорулашы менен бирге тилдик сезимталдыкты өнүктүрүүнү да камтыйт. Кепти өнүктүрүү сөзсүз түрдө инсандык калыптануунун ар түрдүү аспектилерин ачып берген, өнүктүрүп окутуунун маанисине басым койгон, баланын түрдүү курагындагы психикалык өзгөчөлүктөрүнүн, жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктаган, ар бир баланын кайталангыс жана жекече өзгөчөлүктөрүнө таянып мамиле түзүүнү көздөгөн психологиялык изилдөөлөрдүн негизинде гана жүргүзүлөт.

Биз жогоруда кеп ишмердүүлүгүнүн аң- сезим менен тыгыз байланышын талдаган психоллингвисттик эмгектерге токтолдук. Изилдөөнүн максатына ылайык биз баланын байланыштуу кеби деген эмне, ал тышкы чөйрө менен кандай формада , багытта аракеттенет жана өнүгөт деген суроолорго жооп берүүгө аракет жасайбыз. Байланыштуу кеп С.Л.Рубинштейндин аныктамасы боюнча [14,104] сүйлөөчүнүн оюн жана каалоосун билдирген бардык кеп эсептелет. Баланын кеби калыптана баштаган учурда ал өзүн курчап турган жакынкы конкреттүү чөйрөдөн чыга албайт жана кептин мааниси ошол шарт менен байланыштуу гана

түшүндүрөт. Ошону менен бирге мындай *ситуациялык кеп* белгилүү бир жакка багытталып, кандайдыр бир өтүнүчтү, суроону, талапты билдирет. Акырындап ситуациялык кеп *контекстүү* б.а.баарлашуунун максатына ылайык байланыштуу кеп түзө билүүгө өтөт. Контексттик кепти бала окутуу процессинде өздөштүрөт. Баланын кеби ситуациядан жана контексттен сырткары боло баштаганда гана ал *кептик билгичтиктердин минимумуна* ээ болду деп айта алабыз. Мындан аркы баланын кебинин өнүгүшү бир нече багытта өнүгүшү мүмкүн. А. Н.Леонтьев [15,77] белгилегендей, акырындап баланын өз кебин андап- түшүнүүсү же *кебинин эркиндиги* калыптанат. Акырындап баланы сабаттуулукка, андан кийин кепти тыбыштык жактан талдоо жана кептик каражаттарды аң сезимдүү тандоо көндүмдөрү калыптанат.

Кептик көндүмдөрдүн татаалданышынын башка бир жолу – *диалогдук кептен монологдук кептин түрдүү формаларына* өтүү болуп саналат. Анткени диалогдук кеп көпчүлүк учурда шартка жана контекстке байланыштуу келип эркин , тез өтүүчү, алдын - ала уюштурулбаган мүнөзгө ээ болот. Мында сөздөрдүн калыпка салынган көнүмүш формалары жана сөз айкаштары уюштуруучу мааниге ээ болушат.*Монологдук кеп – бул жогорку деңгээлдеги* эрктик мүнөзгө ээ болгон кеп. Сүйлөөчү белгилүү бир мазмундагы кепти берүү максатын көздөп, ылайыктуу тилдик форманын негизинде сүйлөйт. Ал – уюштурулган кептин түрү болуп саналат. Сүйлөп жаткан адам айрым сөздөрдүн гана эмес, бүтүндөй сүйлөмдүн жана монологдун (*тексттин*) программасын түзүп чыгуусу керек.

Сүрөт 1.1.Кептин түрлөрү, формалары , функциясы

Демек, диалогдук кеп монологдон айырмаланып, окумуштуулар тарабынан пикирлешүүнүн табигый жана баштапкы формасы катары каралып, ага *суроо –жооп, кошумчалоо, түшүндүрүү , каршы чыгуу, сыяктуу кеп этикетинин жана байланыш түзүү конструкциялары* мүнөздүү деп эсептешет.

Диалогду кептик баарлашуунун классикалык формасы катары кароо менен М.М.Бахтин пикирлешүүнүн шартына ылайык ал репликалардын

байланышуусу түрдүү мүнөзгө жана формага ээ боло тургандыгын белгилеген: суроо- жооп, кубаттоо - каршы чыгуу, сунуш киргизүү-макулдашуу. Мындай байланыштар баарлашуунун сөздүк каражаттарынын ичиндеги тилдик бирдиктеринин ортосунда грамматиканын мыйзам ченемдерине баш ийбейт. Ошону менен бирге Д.Б.Эльконин көрсөткөндөй «диалогдук кептин негизинде баланын эне тилинин грамматикалык түзүлүшүн активдүү өздөштүрүүсү жүрөт» [16,161].

Диалогду жана монологду салыштыруу менен изилдөөчүлөр кептин бул формаларынын мүнөздүү белгилерин жана өз ара айырмачылыктарын бөлүп көрсөтүшөт. Академик Л.В.Щерба [17, 168] монолог адабий тилдин негизин түзөт , анткени *ар бир монолог адабий чыгарманын түйүлдүгү* деп эсептеген. Ал эми диалог өз ара пикирлешкен эки индивиддин бири – бирине ошол шарт менен же баарлашуунун мазмуну менен аныкталган жооп кайтаруусу деп караган. Монологду башкаларга атайын таасир берүү максатында ойдун сөздүн калыбына салынып уюштурулган тутуму катары белгилеген. Ошондуктан монологду түзүүгө үйрөтүү керек. Диалогдук кепте эки адам эркин формада баарлашса, монолог бир нече адамга багытталып, сүйлөөчү адабий тилдин чегинде болуусу талап кылынат б.а. монологдук кеп *баарлашууга эмес, маалымат берүүгө* багытталат.

Кыргыз адабий тилинин негизги эки формасы : оозеки жана жазуу формалары бар экендиги белгилүү. Тилдин баштапкы формасы катары оозеки кеп эсептелет. Л.С.Выготский кеп ишмердүүлүгүнүн башталышын *кызыктыруу жана суроо – талап* түзө тургандыгын белгилеп өткөн.

Таблица1.1. Оозеки кеп менен жазуу кебинин айырмачылыктары, окшоштуктары

Айырмачылыктары	
Оозеки кеп	Жазуу кеп
1. Белгилүү бир убакытта айтылат	1.Графикалык белги түрүндө берилет
2. Сүйлөнүүчү кеп	2.Алдын- ала даярдалат
3. Функционалдуу кеп	3. Максаттуу, эркин, аң -сезимдүү

4.Сырткы компоненттерге ээ	
Окшоштуктары	
1. Кептин формалары катары ички кептин негизинде калыптанышат 2.Жазуу кеби оозеки кептин негизинде калыптанат 3.Оозеки кепке сөздүк , план жазуу менен даярданат 4.Оозеки кеп баяндама, дилбаян аркылуу жыйынтыкталат	

Ал жазуу кебинин өзгөчөлүктөрү катары эркиндик, максаттуулук жана аң-сезимдүүлүк сапаттарын көрсөткөн. Жазуу кебинин калыптанышында да оозеки кептегидей эле ички кептин пайда болушу баштапкы жана чечүүчү мааниге ээ болот. Ички кеп өтө тыкан түзүлгөн, кыскартылган кеп, ал эми жазуу кеби максималдуу толугу менен берилген жана оозеки кепке караганда бүткөн формага ээ болгон кептин түрү болуп саналат. Демек, кептин эки формасынын негизин ой жүгүртүүнү калыптандырган *ички кеп* түзүп турат. Баланы окутуу процессиндеги негизги маселе катары Л.С.Выготский «*өнүгүүдөн озуп окутууну*» караган. Бул баланын акыл - эс курагы жана актуалдуу өнүгүүсү менен болгон карым-катышы теориясы менен байланышкан. Окутууда «жетилген гана эмес, өнүгүп келе жаткан функцияларды, баланын азыркы учурдагы актуалдуу деңгээлин гана эмес , жакынкы аралыкта өнүгүүчү деңгээлин» эске алууну белгилеген Ошондой эле Л.Выготскийдин өнүгүүнүн белгилүү бир циклы аяктай электе окута баштоо менен окуу шартын түзүү б.а. *окутуунун сенситивдүү тилкеси* тууралуу ойлору да чоң мааниге ээ боло тургандыгын жогоруда берилген эмгектеринде көрсөткөн.

Н.И.Жинкин оозеки кептин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөткөн: сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн белгилүү бир убакыттын аралыгында айтылышы; айтылган тыбыштан кийинки тыбыштардын айтылууга даяр болушу; аларды оозеки айтылууга көнүктүрүлүшү [18,42] Ошондуктан көпчүлүк изилдөөчүлөр оозеки кепти «*сүйлөнүүчү*» деген сөз менен аныкташат.

Демек, оозеки кеп өз алдынча чоң мааниге ээ болуу менен бирге жазуу кебинин андан ары өнүгүүсү үчүн фундамент катары кызмат аткарат. Оозеки кептин негизинде гана эне тилинин лексикалык байлыгы өздөштүрүлүп, жазуу кебинин синтаксисинин баштапкы негизи түзүлөт. Мындай кептин максатына сүйлөөчүнүн интонациясы, бетинин жана колунун кыймыл-аракети да, баарлашуу багыты да кошумча кызмат аткара алат. Оозеки кеп *конкретүүлүккө, бир багытка* умтулса, жазуу кеби маалыматты алдын ала көп пландуу даярдап ишке ашырат. Изилдөөчүлөр [19;44,45] оозеки кептин *функционалдык багытын*, жазуу кебинин тексттик вариантын ар тараптан мүнөздөп, талдап келишет.

Тексттин байланыштуулугу жана бүтүндүгү менен катар кептин *функционалдык – маанилик типтери* да өзгөчө мааниге ээ болот. Мында айтылуучу ойдун конкреттүү шартка карата көз карандылыгы көрсөтүлөт: *сүрөттөө* (көз ирмемге токтогон дүйнө), *баяндоо* (окуялардын кыймылдагы жана убакыттагы динамикасы), *ой жүгүртүү* (себеп- натыйжалаш байланышты аныктоо). Кептин сүрөттөө тибине изилдөөчүлөр ар кандай аныктамаларды беришет. М.Н.Кожина төмөндөгүдөй аныктайт: «Сүрөттөө - бул кептин объектисине (заттар, өзгөчөлүктөр, тутуму ж.б.) көп жактуу жана системалуу мүнөздөп баяндоонун бир түрү. Сүрөттөө бардык илимдерде жана жанрларда кеңири көрсөтүлгөн» [20,61]. Кептин кийинки тибин – *баяндоону* аныктоодо көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн позициялары алда канча жакындашат. Алар баяндоо тибиндеги тексттер окуянын өнүгүү тартиби жөнүндө маалымдап, сюжетти аягына чейин чечилишин көрсөтөт. Бирок көпчүлүк учурда баяндоо менен сүрөттөө тексттери тыгыз байланышып, тексттин аралаш тибин түзүп калышат. *Ой жүгүртүү*- модалдык сөздөрдү, автордук баалоону, суроолорду жана себеп – байланыш түзүлүштү камтыган текст катары эсептешет. Кептин бул тибин аныктоодо да изилдөөчүлөр ар кандай аныктамалардын тобун сунушташат. Ошону менен бирге алар ой жүгүртүүнүн негизги бөлүктөрү катары сөзсүз *тезис, далилдөө, жыйынтыкты* көрсөтүшөт. Дегеле, тексттин кайсы тибинде болбосун

кептин жогоруда аталган негизги типтери маанилик жана структуралык биримдикте келип, анын бөлүктөрү семантикалык жактан да, синтаксистик жактан да тыгыз байланышта келишет.

Кыргыз тилин, адабиятын окутууда кептин түрлөрү, формалары, анын коммуникативдик касиеттерин окутууга арналган *Т.Аширбаев, Ж.Дүйшеев, Т.Маразыков, С.Мусаев, С.Рысбаев, В.Мусаеванын* эмгектери окуучулардын кебин өстүрүүдө, алардын кебин практикалык – турмуштук багытта окутууда зор көмөк көрсөтөт.

Демек, баланын кеби, анын калыптаныш мыйзамченемдүүлүктөрү, ички кептин зарылдыгы жана оозеки, жазуу кебинин окшоштугу менен айырмачылыктары, аларды тутумдаш, ар тараптуу өнүктүрүү маселеси психолингвистикалык изилдөөлөрдүн негизин түзүп, тил жана адабият сабагында мугалим тарабынан жүргүзүлүүчү кеп өстүрүү иштеринин принциптери, критерийлери аркылуу оозеки кеп өстүрүүнүн максат - милдеттерин так аныктап алууга шарт түзүп берет.

1.2. «Манас» эпосун окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүү маселелеринин окуу программаларында, окуу китептеринде, орто мектептердеги мугалимдердин иш тажрыйбаларында берилиши

«Манас» эпосу сыяктуу улуттук зор көркөм мурастын негизинде окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүү маселеси алгачкы окуу программалык документтерде түздөн –түз көрсөтүлбөсө да, кыйыр түрдө бериле баштаган. Кыргыз адабияты боюнча окуу программаларында адабий материалдардын тигил же бул көлөмдө берилиши жана тарыхый жактан өзгөрүү процесси белгилүү окумуштуу – методист Н.Ишекеев тарабынан кеңири иштелип чыккан [21, 54]. Эпостун негизинде кеп өстүрүү маселеси да окуу программаларында, окуу китебинде орун алышы да ошондой эле тарыхый – эволюциялык жолду басып өткөнүн көрөбүз.

Кыргыз адабияты предмети боюнча 8-10 класстар үчүн биринчи окуу программасы 1941-42- окуу жылдарына түзүлүп, 8 - класстын көркөм

материалдары дээрлик фольклордук чыгармаларга арналган. «Манас» эпосунун идеялык мазмуну жана жомокчулардын өмүр баяндары, алардын айтуу чеберчилиги берүү менен окуучулардын аларды кайра айтып берүүсүнө, аңгемелешүүгө алгачкы аракеттер жасалган. Бул окуу программасы К.Рахматулин тарабынан иштелип чыккан.

1947 - 48 -жылдары жарык көргөн программада жомоктор жана жомокчуларга 7 саат бөлүнгөн. Программа окуучулардын сөзүн өстүрүүдө лексиканы жана фразаларды түшүнүүгө, көрктүү окууга, жаттоого, көркөм айтууга, суроолорго далилдүү жооп берүүгө, жөнөкөй жана татаал план түзүүгө, окулган үзүндүлөрдүн мазмунун оозеки жана жазуу түрүндө кайра таржымалдоого, сочинение жазууга басым жасалгандыгын белгилеп кетүү зарыл. Жогорку класстарга арналган адабияттын программасынын жаңы варианты Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов тарабынан түзүлгөн.

Кыргыз тили жана адабияты боюнча окуу программанын 1951-жылкы вариантында 8-класста эпоско 12 саат чегерилген. Эпостун 3 бөлүмү чогуу берилгендигин, негизги каармандардын образдарын талдоого алынбагандыгы - бул программанын кемчилиги катары белгиленет.

1960-69 -жылдары адабияттык окуунун программасына бир нече өзгөрүүлөр киргизилген. Бул программа боюнча «Манас» эпосунун үч бөлүмүнө жана башка кенже эпосторго болгону экиден саат, жалпысынан 10, 14 саат калтырылган. Аталган программалар коомдогу саясий талаптардын тескери таасиринен улам эпостун негизинде кеп өстүрүү маселесине тиешелүү көңүл бурулбай калганы менен мүнөздөлөт.

1971-72-окуу жылы кыргыз адабиятынын өркүндөтүлгөн окуу программасы жарык көргөн. Эпос 8-класстын материалдарында 15 саат көлөмдө берилген. Сааттардын саны 1980 -жылдарга чейин өзгөрүүсүз калганын көрөбүз. Окуучулар «Манас» эпосунун көркөм дүйнөсүн үйрөнүүгө же кеп өстүрүүгө кеңири мүмкүнчүлүк алышкан.

Кыргыз адабиятынын жаңы программасы андан кийин 1980-81-окуу жылында өркүндөтүлгөн окуу программасы оозеки жана жазуу кептерин

өстүрүү максатын коюп, 5-класска «Манастын бала чагы» киргизилип, эпостун үзүндүсүн үйрөнүүгө 2 саат бөлүнгөн.

Ал эми 1987 – жылкы кыргыз тили жана адабияты программасынын өркүндөтүлүп түзүлгөн вариантында эпоско жалпысынан 20 саат берилген. 1992 - жылдагы программадан баштап “Манас” бөлүмүнө – 12 саат, “Семетейге” -10 саат, “Сейтекке” – 8 саат бөлүнүп, жалпы 30 сааттык көлөм азыркыга чейин өзгөрүүсүз сакталып келе жатат. ”Манас” эпосу эми 8 – класска кайтарылганын көрөбүз. Ошондой эле мурдагы программадагы 5 -6 – класстарга “Манастын бала чагы” (2 саат), “Каныкейдин Тайторуну чапканы” (2саат) бөлүнүп, ал эми 7 – класстарга драматург Ж.Садыковдун “Манастын уулу Семетей” (5 саат) берилгени эпосту окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүүдөгү жакшы саамалыктар катары бааланат.

1996 - жылкы кыргыз адабиятынын программасында «Манас» эпосуна -бөлүнгөн сааттар негизинен өзгөрүүсүз калган. 2000- жылы «Педагогика» басмасынан сунушталган С.Байгазиев менен А.Муратовдун кайрадан басылган кыргыз адабиятынын программасында «Манас» эпосуна бөлүнгөн сааттар өзгөргөн эмес. Эпосту окуп үйрөнүү үч этапта же окутуунун дидактикалык принциптерине ылайык адабияттык окуу (5- класс), *тарыхый адабий курстун элементтерин ичине алган адабий окуу* (8-класс), кыргыз адабиятынын системалуу курсунда (11- класс) берилген. Анткени 5- класста балдардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык көркөм текстти добушун чыгарып окуу, үн кубултуп көркөм окуу чоң орунду ээлейт. Программадагы мындай методикалык талаптарды ишке ашыруу менен мугалим окуучунун оозеки кебин калыптандыруучу негиздерин түзөт. 2- этаптагы эпостун жанрдык өзгөчөлүгүнө , образдар системасына , идеялык мазмунуна талдоо менен окуучунун ой жүгүртүүсүн өнүктүрүп, оозеки кебин байытат. Эпосту тарыхый –адабий негизде үйрөнүү иши 3- этапта чыгарманын эстетикалык жана нравалык жактарына , турмуш менен байланышына жана искусство чыгармаларында чагылдырылышы берилип, окуучунун чыгармачыл иштерине , класстан тышкаркы иштердин формаларына басым жасалат.

Ошондуктан окуучунун оозеки жана жазуу иштеринде кеп ишмердүүлүгүнүн жогорку талаптары коюлат. Бул программада адабиятты окутуунун кайсы гана этабында болбосун чыгарманын көркөмдүүлүгүн анын идеялык мазмуну менен бирдикте окутуп *,эң негизгиси эпостун идеялык мазмунун сабаттуу, так, көркөм сөз менен оозеки жана жазуу түрүндө бере алган чыгармачыл инсандын, ой пикирин айланадагы адамдар менен баарлашууга багыттай билген коомчул атуулдун калыптанышы экендиги белгиленген.*

Мында 5- класска караганда окуучулардын оозеки жана жазуу кебине коюлган талаптар жогорулап , чыгарма жана анын каармандары тууралуу өз алдынча пикирин окуучу оозеки , жазуу түрүндө ой жүгүртүүнүн *ар түрдүү деңгээлинде* бере билүүсүнө басым коюлган. *Көркөм сөз каражаттарынын* чыгармадагы идеялык – көркөмдүк ролун талдап аныктоо зор мааниге ээ болгон. Анткени *эпостун тил каражаттарынын ордун жана маанисин ажыратып үйрөнүү* менен гана баланын оозеки кебин байытуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз. Мындай иштердин тутумунун эң негизги бөлүгү катары «Манас» айта алуу, *ал өнөрдүн табиятын аңдап, талдай билүү* талабы түзүп тургандыгын белгилеп кетүү зарыл.

2012 -жылдан бери 11 – класстарда эпос «Манастаануу» курсу катары киргизилип, 15 саат убакыт бөлүнгөн.

Акыркы 2017 жана 2023- жылдары түзүлгөн кыргыз адабиятынын программалары [22;68,69] учурдун талабы катары *компентенттүүлүктүн негизинде* окуучулар ээ болуучу натыйжаларга көңүл бурууну негизги талап катары койгон. Предметтик компентенттүүлүк катары *окурмандык, эмоционалдык баалуулук жана адабий – чыгармачылык компентенттүүлүк* деп ажыратылып, ар бири боюнча адабият сабагында окуу, практикалык ишмердүүлүк айкалышып келгенде гана натыйжа бере тургандыгы белгиленген. Программада «Манас» эпосуна традициялуу түрдө 5 - 6 – класстарга 2 сааттан, 8 – класста 32 саат, ал эми 11 -класста «Манастаануу» курсуна 17 саат ыйгарылган. 8-класстардагы эпоско тиешелүү темаларда оозеки кеп өстүрүүгө шарт түзгөн, төмөнкү класстарда өткөн

материалдардын негизинде ой жүгүртүп, талдап сүйлөп берүүгө талашып тартышууга негиз болгон бир топ темаларды көрсөтүүгө болот. Мисалы: «Тарых жана Манас», «Манас» жана азыркы учур», «Манас» - кыргыз элинин энциклопедиясы катарында». Ал эми эпостун поэтикасын, көркөм сөз каражаттарын талдоо, чыгармадагы *мифтик, нравалык жана философиялык* түшүнүктөргө көңүл буруу менен окуучунун образдуу сөздүн табиятын терең түшүнүп, адабий окурмандык менен катар эмоционалдык баалуулук компентенттүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түзөт. Эң негизгиси, адабий – чыгармачылык компентенттүүлүктү калыптандырууга, демек окуу ишмердүүлүгүнүн креативдүү деңгээлине чыгууга түрткү берет. Бул компентенциялар учурда билим берүүнүн жаңы деңгээлдеги максатына ылайык, сынчыл ойлому өнүккөн, алган билимин турмушта колдоно алган, ар кандай кырдаалды талдап, туура баалоого, турмушундагы татаал маселелерди өз алдынча оптималдуу чече билген инсанды окутуп – тарбиялоо зарылдыгы менен аныкталган.

Таблица 1.2. Окуучулардын оозеки кебине коюлган программалык талаптар

№	Оозеки кеп боюнча окуучунун билими, билгичтиги, көндүмдөрү
1.	Баарлашуу максатына ылайык кеп көлөмүн түзүү
2.	Зарыл маалыматты суроо жана билдирүү
3.	Көз карашын далилдүү айта билүү
4.	Текст боюнча оюн жыйынтыктай билүү
5.	Оозеки кепти байланыштуу, так айтуу
6.	Баарлашууну баштоо, колдоп туруу, бүтүрүү
7.	Кептин типтерин: сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүүнү колдоно алуу
8.	Талаш – тартышта өз вариантын сунуштоо
9.	Талаш - тартыш маселени чечүүнүн орундуу, далилдүү ыкмасын сунуштай алуу
10.	Оозеки кепте тилдик каражаттарды туура, так, көркөм жана орундуу колдоно алуу. Кеп маданиятынын талаптарын сактоо, билүү

Ал эми «Кыргыз адабияты» окуу китептеринде 1- жолу эпостон үзүндү 1939-жылы түзүлгөн 6-класс үчүн *«19-кылым адабияты хрестоматиясы. Толук эмес орто мектептер үчүн»*, аттуу хрестоматияда берилген. «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда аш берүү үчүн элдин Каркырага көчүшү, аштын өткөрүлүшү, андагы ат чабышты баяндаган үзүндүлөр болгон. Бул материалдар ошол учурдун талабына ылайык адабий тексттерди окуу менен сабаттуулукту жоюуга багытталып, кыргыз окурмандарын оозеки чыгармалардын мыкты үлгүлөрү менен тааныштыруу максатын көздөгөн. К.Орозалиев менен У.Абдукаимов тарабынан 7- класс үчүн *1-хрестоматия «Адабият хрестоматиясы: толук эмес орто жана орто мектептердин 7-классы үчүн»* 1939-жылы түзүлгөн. Хрестоматияда «Манаска Талчокунун көрүнүшү», «Жылкы тийүү» эпизоддору айрым кыскартуулар менен берилген. Эки хрестоматия тең учур талабы болгон жалпы элдин сабатын жоюп, билим берүү талабын эске алган окуу куралы болгон

Согуш мезгилинде 5-класстар үчүн окуу китеби *Т.Байжиев тарабынан түзүлүп, «Манас» эпосунан «Алманбеттин жолдош тандаганы», «Семетей менен Бакайдын Жакыпка жолукканы» аттуу* бөлүмдөр берилген. Кеп өстүрүүгө байланыштуу кайра айттырууга багытталган суроо-тапшырмалар берилип, окуучунун эпостун тексттин өздөштүрүүсүнө жакшы шарт түзгөн.

1943-жылы жарык көргөн *К.Рахматуллин, К.Нанаев* 7-класс үчүн түзгөн окуу китебине Сагымбай Орозбак уулунун айтуусунда «Манас» эпосунун окуялары кыска, текстке жакындаштырылган түрдө жайгаштырылып, көркөмдүгү бийик вариант менен таанышуу аркылуу окурмандын кептик корун байытууга шарт түзүлгөн. Ал эми *Зияш Бектен уулу* түзгөн 6-класстын окуу китеби 50-жылдарга чейин колдонулуп келген. Эпикалык чыгармалардан негизги текст катарында «Манастын төрөлүшү» берилген. Түшүндүрмө тексттерден соң Акмат Рысмендиевдин айтуусунда *«Күлчоронун Үргөнчкө барышы»* жайгаштырылган. Бул хрестоматияда макалдарды айттыруу ыкмасы киргизилип, көркөм сөз каражаттары окуучунун кебин байытуучу ыкма катары берүү традициясы орун алган.

.Эпосту эпикалык чыгармалардан бөлүп, өзүнчө жанр катары караган 1949 жылы *З.Бектенов, Т.Байжиев түзгөн фольклор боюнча алгачкы окуу хрестоматиясы* болгон. Окуу китебинде алгачкы жолу окуучулардын кебин өстүрүүгө көңүл бурулган. Ушул максатта *көөнө сөздөрдүн сөздүгү* берилген.

Орто мектеп андан кийин «Манас» эпосу менен *Ж.Таштемиров, С.Мусаев түзгөн хрестоматиядан (Фрунзе, 1952-жыл)* айрым маалыматтар аркылуу гана тааныша алса, кийинки окуу китебине «*зыяндуу чыгарма*» катары киргизилген эмес. «Манас» эпосу 1961-62-окуу жылында гана программага кайрадан киргизилип, окуу китебинен 1972-жылы гана өз ордун ээлеген. Бул программа боюнча жазылган мазмундуу жана методикалык жактан тыкан жазылган *С.Мусаев менен Ж.Таштемировдун 8 -класс үчүн окуу китеби* жыйырма жылга жакын убакыттан ашык мектеп практикасында колдонулуп келе жатканы менен баалуу деп айтсак болот. Бул окуу китебинде эпостун өзөк окуяларынын кара сөз түрүндө баяндамасы кызыктуу , жеткиликтүү берилген. Эпостун темасы, идеясы, образдар системасы жана поэтикасы алгачкы ирет терең талдоого алынган жана кеп өстүрүүгө талаптагыдай маани берилген окуу китеби катары бааланат.

С.Мусаев менен А.Турдугуловдун «Көркөм сөз өнөрү» аттуу 8-класс үчүн окуу китеби 1998 - жылы жарык көргөн. Китептин орчундуу бөлүгү «Манас» эпосуна жана анын бөлүмдөрүнө арналган (57-222-беттер). Традициялуу түрдө каралып келе жаткан темалардан, айрыкча *С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин* варианттарын талдоо, эпостогу образдар системасын кеңири анализге алынганы, эпостун көркөмдүк түзүлүшүнө да өзгөчө көңүл бурулганы окуу китебинин оң жактарынан болуп саналат. Ар бир темадан кийинки түзүлгөн суроолор , тапшырмалар да окуучулардын эпос жөнүндө терең, системалуу билим алуусуна өбөлгө болот. Кеп өстүрүү маселесине да орчундуу көңүл бурулуп, интерактивдүү ыкмалардын айрым түрлөрүн берүү менен адабият сабагынын практикалык маанисин арттырышкан.[23;124,125].Бул окуу китеби 2013 -жылы окумуштуу методист

Б.Оторбаев менен биргеликте айрым интерактивдүү ыкмалар менен толукталып кайра басылып, азыркы учурда практикада колдонулуп жатат.

Кыргыз адабиятынын 2000- жылдагы жаңы программасына *ылайык жазылган* Б.Исаков, Ч.Исакованын 8 – класстар үчүн «*Кыргыз адабияты*» 2002 - жылы жарык көргөн. Бул окуу китеби мазмуну жагынан да , көлөмү жагынан да (27 – 150 – беттер) эпосту окутуудагы эң көрүнүктүү эмгек деп айтсак жаңылышпайбыз. Окуу китебинин 2 – бөлүмү толугу менен «Манас» эпосунун үчилтигин өздөштүрүүгө берилип, чыгарманын мазмуну менен окуучулар ырааттуу түрдө таанышып, талдап чыгат. Анткени ар бир тексттик материалдардан (*эпостон үзүндү катары поэзия түрүндө, кыскартылып проза жанры менен берилген*) кийин суроолор, тапшырмалар ар бир окуучунун элестетүүсүн, ой жүгүртүүсүн удаалаш өнүктүрүп барат. Тексттен кийинки сөз берметтеринин берилиши да окуучунун жазуу жана оозеки кебинде аларды жигердүү пайдаланууга түрткү берет. Эпостун чоң бөлүмдөрүнөн кийинки берилген окуялар, бейнелер топтому окуучунун чыгарма боюнча билимин, билгичтиктин жалпылап, окурмандык ишмердүүлүктүн жогорку чыгармачылык деңгээлине чыгууга шарт түзөт. Эпос боюнча окуучунун оозеки кебин өнүктүрүүнүн көптөгөн багыттарын жана формаларын сунуштаган бул эмгек изилдөөчүлөр, мугалимдер үчүн да чоң табылга болуп кала берет.

“Манас” эпосу боюнча окуучулардын кебин өстүрүүнүн мектеп практикасында *чыгармачыл мугалимдердин* бир топ методикалык ийгиликтери окумуштуу методисттердин кеп өстүрүү маселесине арналган илимий эмгектеринде белгиленип келе жатат. Айрыкча, Токтогул районундагы Кызыл – Жазы орто мектебинин мугалими Бекмырза Батыркуловдун окуучулар менен “Манас” мектебин уюштуруп, жомок түрүндө оозеки айттырып тексттин көркөмдүгүнө көңүл бургандыгы, Бишкек шаарынын №68 мектеп – гимназиясынын мугалими окуучулардын риторикалык кебин өстүрүү үчүн ар кандай иштин формаларын алып барып, жаш таланттардын көркөм чыгармачылыгын ойготууга басым коюп

жаткандыгы , Нарын облусунун А.Таабалдиев орто мектебинин мугалими Аман Сманбаевдин жазуу кебинин түрлөрүнө көңүл буруп , улуттук салт – санаага негизделген тексттер аркылуу окуучунун жазуу кебин өнүктүрүүгө кошкон зор салымын баса көрсөтүп келишет [24,127].Ошондой эле, биз Бишкек шаарындагы Герман Гмайнер окуу – тарбия комплексинин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери Нарынбек Оскөналиев, Чынара Абатбекованын “Манас” эпосун окутуудагы чыгармачыл иштерин белгилеп кетмекчибиз. Окутуунун инновациялык технологияларын жигердүү колдонуу менен, эпос боюнча өткөрүлгөн долбоор ыкмаларын көп практикалашат. Эпосту изилдеген окумуштуулар, манасчылар менен жолугушууларды байма – бай уюштурулуп, жаш манасчылардын кызыгуусун, шыгын ойготууга шарт түзүшкөнү кубандырат. Ал эми Бишкек шаарындагы №82 орто билим берүүчү орто мектебинин мугалими Турдумаматова Зыйнат “Манас” эпосу боюнча “Акыл таймашын” даярдап, окуучулардын чыгарма боюнча көркөм сөздөрүн колдоно билип, өз ойлорун так, эркин айтып талашып – тартышуусуна түрткү берген ыкмаларды көп практикалаганына күбө болдук.

Ошону менен бирге КРнын Эл мугалими Бектур Исаковдун “Манас” эпосун окутуунун системалуу методикасын иштеп чыккан ат көтөргүс эмгегин, Талас жергесиндеги коомдук Манас академиясын, музейди уюштуруудагы жеке салымдарына өзгөчө көңүл буруп, сөз кылууга жана жогорку баага татыйт. Чыгармачыл мугалимдин өз практикасында колдонгон, күнүмдүк сабагы аркылуу такталып чыккан эпос боюнча сөз өстүрүү сабактары кеңири, ар тараптуу жана кызыктуу иштелген. Ал бул системаны өзүнүн ондогон методикалык иштелмелеринде, окуу китептеринде көрсөтүп берди. Б.Исаковдун эпоско арналган зор эмгектеринин аннотациясы катары “Манас” эпосун окутуу” деген эмгеги өз практикасында колдонуп келген иштерин бир калыпка салып, кыска жана нуска баяндап берген. [25,47]. Чыгаан методист – мугалим *“эпос мектепте көп жылдардан бери окутулуп келе жатса да, эмнегедир аны окутуунун*

бардык учурун камтыган педагогикалык изилдөөлөр али жарыялана элек” деп адилет белгилейт. Ал эпосту окутуунун бардык учурларын камтууга өз педагогикалык ишмердүүлүгү аркылуу көрсөтүп бергенин биз, жалпы коомчулук күбө болуп олтурабыз. Б.Исаков “Манас” эпосун окутуп жеткирүүнүн өзгөчөлүктөрүн өз практикасынан алып төмөндөгүдөй сүрөттөп берет: “Адегенде “Манас” эпосунун өзүн (өзөк окуяларын) үйрөтүп, анан ага карата баланын жекече мамилесин иштеп чыгууну практикаладым. Адегенде эле көлөмдүү чыгарманы өздөштүрүү үчүн көркөм фактынын негизинде проблемалык жагдайды иштеп чыгуу зарыл. Окуучуларда кызыгуу, муктаждык жана чыгармачылык ойгонот. Андан ары лекция конспектилер – *кара сөзгө айландырылган тексттер* менен тааныштырамын. Сөздүк карточкалар бул лекцияларды ээрчип жүрүп олтурат. Ал эми *схема – конспектилер- өзөктөргө топтоштуруу* иши балдардын жеке иштери катары аткарылат. Бул негизги иштер менен катар эмоционалдык кызыгууну, эпосту ар тараптуу , терең кабыл алууну уюштуруу үчүн искусство чыгармаларын кошо колдономун” (12 -13 -беттер). Бул иштер аркылуу мугалим окуучулардын репродуктивдүүлүк ишмердүүлүгүн акырындап продуктивдүү же чыгармачылык иштерге (*оозеки аңгеме, баяндама жана эссе, ыр*) айлануусуна толук шарт түзөт. Бул чыгармачылык иштер класстан тышкаркы иштерде андан ары өркүндөтүлөт. Алардын ичинде *дилбаяндар сынагы, адабий каармандар парады, рефераттардын, карточкалардын көргөзмөсү, окуучулар арасындагы эпос боюнча илимий конференцияларды* көрсөтүүгө болот. Б.Исаковдун эпосту окутуу менен окуучулардын оозеки, жазуу кебин өстүрүү маселесин мазмундуу жана ырааттуу иштеп чыкканын, аны практикада колдонуу менен чыгармачыл, мекенчил окуучулардын ондогон муунун тарбиялап чыгарган. Жогоруда айтылган жетишкендиктер менен бирге, “Манас” эпосун мектепте окутуу практикасында төмөнкүдөй кемчиликтер да кездешет:

- 1.Эпос боюнча кеп өстүрүү сабактарынын баланы окууга карата мотивдештирүү жана жеке инсанды өнүктүрүп окутуунун эске алынбагандыгы;
- 2.Эпостун өзүнө тиешелүү жанрдык өзгөчөлүктөрүн, ага ылайык оптималдуу методдорду , сабактын формаларын, окутуунун илимий жана маалымат технологияларынын каражаттарын системалуу колдонуунун аздыгы;
- 3.Эпостун бай көркөм сөз каражаттарын кепти өнүктүрүүнүн ар тараптуу жана системалуу иштердин топтому катары пайдалана албай жаткандыгыбыз;
- 4.Окуучунун монологдук жана диалогдук кебинин негизинде ой жүгүртүүсүн жана чыгармачыл креативдүү жөндөмүн өнүктүрүүчү иш формаларына (*презентация, дебат, проектилик иш*) окутуунун СОЖ технологияларын колдонууга жеткиликтүү көңүл бөлүнбөй жаткандыгы;
- 5.Эпосту окутуунун бардык этаптарында баланын жан дүйнөсүн байытуусу, элестетүү жөндөмүн, чыгармачылык көндүмдөрүн калыптандыруучу эпостун негизинде жаралган искусство чыгармалары, башка предметтер менен интеграциялап окутуунун системалуу мүнөзгө ээ эмес экендигин;
- 6.“Манас” эпосун жыйынтыктоо этабында класстан сырткары иш формаларын окуучунун этномаданий жана улуттук баалуулуктарды сиңирүүнүн ийкемдүү куралы катары пайдаланбай жаткандыгыбызды белгилейбиз.

Ал эми “Манас” эпосу боюнча түзүлгөн окуу программаларында жана окуу китептеринде баланын көркөм тексттин негизиндеги чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүү багытындагы иштердин топтому же элестетүүнү өнүктүрүүчү продуктивдүү көндүмдөр жана ой жүгүртүүнүн активдүү ишмердүүлүгүнө түрткү берүүчү кеп ишмердүүлүгүнүн формаларынын жетишсиздигин көрсөтөбүз. Эпосту окутуу менен баланын оозеки кебин өнүктүрүүчү искусствонун башка түрлөрү менен интеграциялоо, аларды окутуу процессинде конкреттүү чыгармаларды темаларга байланыштуу

колдонуу ыкмалары толук берилбей калганына көңүл буруу зарыл деп ойлойбуз.

1.3. «Манас» эпосун окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүү проблемасынын изилдениши жана теманы ачуунун методологиялык негиздери

Кепти өнүктүрүү маселеси адамзат тилди коомдогу маанилүү коммуникативдик каражат катары тааныгандан баштап ар бир белгилүү педагог окумуштуу, изилдөөчү кайрылган маанилүү маселе болуп келген. Улуу педагог Ян Амос Коменский ар түрдүү билимдерди өздөштүрүүнүн тартибин негиздеп, адегенде тилди (*грамматиканы*) , андан кийин гана башка илимдерди үйрөнүп, акырында риториканы сунуштаган.[26,94]

Орустун улуу педагогу К.Д.Ушинский кепти өнүктүрүү менен баланын ой жүгүртүүсү өнүгө тургандыгын , ал эми мугалимдин милдети- баланы логикалуу ой жүгүртүүгө жана өз ойлорун байланыштуу бере билүүгө үйрөтүү деп эсептеген. [27,159] Атактуу педагог баланын ички дүйнөсүнүн , айрыкча, *эстеттүүсүнүн өнүгүшүнө, көркөм сөзгө карата сезимталдыгын тарбиялоого, тилинин так жана таамай болушуна элдик фольклордун чоң таасир бере тургандыгын баса белгилеген.* К.Д.Ушинский балдардын «сөз өнөрүн үйрөтүү үчүн» бир нече көнүгүүлөрдүн топтомун сунуштаган. Бул көнүгүүлөрдүн мазмуну учурдун талабы менен алып караганда да дидактикалык жактан туура берилгендигине баа бербей коё албайбыз.

Орус элинин улуу жазуучусу Л.Н.Толстой өзү туулуп өскөн жерде дыйкандардын балдары үчүн мектеп ачып, аларды өзү жазган “Азбука” жана балдар үчүн жазылган чыгармалары менен окуткан жемиштүү педагогикалык ишмердүүлүгү аркылуу да атагы чыккан. Атактуу жазуучу карапайым балдардын сөздөрүнүн таамай жана курчтугуна жогору баа берип, “Ким кимден жазууну үйрөнүү керек: дыйкандардын балдары бизденби же биз дыйкандардын балдарынанбы?” деген эмгегин жараткан. Ошону менен бирге табиятынан шыктуу балдардын сөз байлыгын , жекече жөндөмдүүлүктөрүн

айттыруу , аңгемелешүү жана эркин темадагы дилбаяндарды жаздыруу менен өнүктүрүүгө умтулган. Орус элинин алдыңкы агартуучу идеяларын андан ары өнүктүрүү менен Е.И.Тихеева кепти өнүктүрүү методикасынын негиздөөчүсү болуп калган. Ал *кептин бардык түрлөрү* жана көрүнүштөрү менен ийкемдүү иштей билүү – демек адамдын акыл- эсин өнүктүрүүчү каражаттарды колдоно билүү деп эсептеген. Баланын кебинин өнүгүшү үчүн үй- бүлөдөгү *баарлашуу маданиятынын* зор маанисин белгилөө менен кепке окутуунун системалуу мүнөзүн көрсөткөн. Системалуулук принцибин айтып берүүдө (*рассказывание*) жана бала менен баарлашууда (*беседа*) бекем сактоону сунуштаган. Чондордун жөнөкөй , көркөм жана жеткиликтүү кеби “*балдардын кебинин байышына жана ар тараптуу өнүгүшүнө негиз болот*” деп белгилеген. Ал элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн , таланттуу орус акын –жазуучуларынын жомокторуна, аңгемелерине көбүрөөк көңүл бурууну жактырган. [28,152] Окумуштуунун балдарга аңгеменин башын же аягын гана айтып, калган бөлүктөрүн улантууну же толуктоону сунуштаган көнүгүүлөрү азыр да мектеп практикасында кеңири колдонулуп келе жатат.

Жандуу сөз менен иштөөгө Е.А.Флерица да зор маани берген. Сөздүк материалдын мазмуну менен бирге анын формасында *баланын жаш өзгөчөлүгүнө жараша кабыл алуу* мыйзам ченемдүүлүктөрүн эске алуу зарыл деп белгилеген [29,163]. Ошону менен бирге изилдөөчү кептин образдуулугуна , сөздүк материалдын баланын элестөөсүн козгоп, ар түрдүү элестерди - образдарды жаратууга шыктандырып , сезимин ойготууга тийиш деп эсептеген.

Ф.А.Сохиндин эмгектеринде кептик тарбиялоо, байланыштуу кепти өнүктүрүү маселелери жаңы багытка ээ болгон. Изилдөөчү баланы кенже курагынан баштап тилдин жана кептин кубулуштарын аңдап - түшүнүүсүн калыптандыруу зарылдыгын так аныктаган. Ал байланыштуу кеп баланын эне тилин өздөштүрүүдөгү бардык жетишкендиктерин: тыбыштык жана сөздүк курамын, грамматикалык түзүлүшүн өздөштүрүүнү да өзүнө камтыйт деп эсептеген. Ошону менен катар Ф.А.Сохин байланыштуу кепти түзүү

эркин, максаттуу жана багыттуу болушу зарыл деп белгилеген. Мындай кепти куроодогу эркиндик жана аң- сезимдүүлүк тилдик каражаттарды баарлашуунун мазмунуна жана шартына ылайык тандай билүү жөндөмдүүлүгү деп көрсөткөн [30,147]. Г.Я.Кудринанын психологиялык изилдөөлөрүндө текстти кайра айтып берүүнүн аны кабыл алуунун шартына көз каранды экендиги тексттерге жүргүзүлгөн салыштырып талдоолор аркылуу далилденген. *Орус окумуштуу – педагогдору кеп өстүрүүнү методикалык жактан чечүү ыкмаларын көрсөтүшүп, кепти өнүктүрүүнүн мазмунун жана методдорун иштеп чыгууда өз салымдарын кошо алышкан.*

Азыркы учурдагы орто мектептин окуучуларынын кебин өстүрүү маселеси да тилди , адабиятты ар тараптуу жана практикалык багытта, активдүү өздөштүрүүнүн негизинде уюштурулган иштердин топтомун камтыйт. Албетте, *кеп өстүрүү маселеси тил менен адабияттын жуурулушкан чекити болуп, эки тараптуу иш – аракеттин тутуму аркылуу гана ийгиликтүү боло алат.* Оозеки жана жазуу кебин өстүрүүнүн илимий – теориялык, методикалык жана практикалык жагдайларын азыркы учурда орус тилин жана адабиятын окутуунун методикасында ийгиликтүү иштеген окумуштуулар *И.Р.Гальперин, Т.А.Ладыженская, С.А.Леонов, В.И.Капинос , Н.В.Колокольцев, В.Я.Коровина, К.В.Мальцева, О.Ю. Богданованын* эмгектеринде ар тараптуу изилденген. Айрыкча, Т.А. Ладыженская орус тили сабагында окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүүнүн бирдиктүү системасын иштеп чыккан. Ал негизги көңүлдү айтып берүүнүн маанилик жагына буруу керек деп эсептейт. Ошону менен бирге ал кептик көндүмдөр жана алардын кептик ишмердүүлүк менен карым катышын так ажыратып берген: дилбаяндын мазмуну менен тематикалык чектерин ойлонуу; сөз ишмердүүлүгүнө зарыл материалдарды топтоштуруу жана иретке келтирүү; дилбаяндын түрүн жаза билүү (*баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү*); өз оюн оозеки жана жазуу түрүндө да *так, туура жана көркөм* бере алуу; мында байланыштуу кептин өнүгүү деңгээлинин көрсөткүчү катары бир калыпта өнүккөн салмактуулук (*плавность*) деп көрсөтүлгөн. *Баланын кебин*

өнүктүрүүгө карата коммуникативдик мамилеге ылайык окумуштуу текстти түзө билүү көндүмдөрүнүн, айрыкча, айтып берүүнүн типтерине жана алардын структуралык түзүлүшү, тексттин бөлүктөрүнүн ортосундагы байланыштарды таап жана татаал синтаксистик конструкцияларды пайдалана билүүсүнө басым жасаган. Окумуштуу – методист кепти өстүрүүнүн мындай системасын эне тилин үйрөнүүнүн программасы менен конкреттүү методикасында, орус тилинин практикалык курсу менен тыгыз байланышта берген. Ошону менен бирге кеп маданиятынын эрежелери менен таанышуу аркылуу кепти сынчыл көз караш менен кабыл алып, сүйлөнгөн сөздүн орундуулугуна (*коммуникативной целесообразности*) көңүл бурууга жана машыгууга акырындап алып келген. Т.А.Ладыженская биргелешип түзгөн «5-класс. Орус тили» окуу китеби грамматикалык материалдарды кеп маданияты менен байланышта бере билген эң мыкты окуу китеби катары жогору бааланып келет. Кепти натыйжалуу өнүктүрүү үчүн кыргыз тилин да кеп маданияты, айрыкча оозеки кепти өнүктүрүү иштери менен айкалыштырып берүү зарылчылыгын окуу китебин түзүүчүлөр да эске алышы зарыл.

Орто мектептеги окуучулардын байланыштуу кебин өнүктүрүү маселерин изилдөөгө М.Р.Львовдун кошкон салымы зор болуп эсептелет. *Ал өзүнүн эмгектеринде кепти өнүктүрүү процесси сезимсиз, кызыгуусуз мүмкүн эместигин, ошондуктан эң негизгиси - билдирүү каражатынын ийкемдүүлүгүн, тактыгын жана көп түрдүүлүгүн калыптандыруу деп баса көрсөткөн [31,87].* Мектеп практикасында адатта жасалма диалог – аңгемелешүү (*мугалим менен окуучунун ортосундагы*) колдонулуп, окуучулар ортосундагы табигый диалогго көп маани берилбейт. Ошондуктан окуучулардын бири- бири менен маектешүү, талкуулоо жана талаша билүү маданияты өнүктүрүлбөйт, кептик активдүүлүгү улам класстан класска жогорулаган сайын төмөндөйт деп тынчсыздануу менен белгилеген.

Автордун көз карашы боюнча монологдук кеп диалогдук кепке караганда татаал процесс жана анын өнүгүүсү да бир топ кыйынчылыктар

менен коштолуп жүрүп олтурат. Кептин бул түрү дайыма алдын ала уюштурулган түрдө келип , диалогдук кеп сыяктуу стихиялуу түрдө пайда боло албайт. Монологдук кепте жанрдык айырмачылыктар (*сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү*), стилдик өзгөчөлүктөр даана байкалып турат. Мындай аспектилер диалогдук жана монологдук кепти төмөнкүдөй салыштырууга мүмкүнчүлүк берет: диалогдо монологдук кептин негизи калыптанат; диалог табияты боюнча биринчи турат; диалогдун алгачкы формалары чоңдордун көзөмөлүнүн астында пайда болот. Бала чоңдордун суроолоруна кеңири жооп бере баштаган соң б.а. *далилдөө жана түшүндүрүү* менен диалогдо монологдун башаты негизделет. Кеңири жооптордо баланын сөздүк кору өнүгөт жана активдешет, кептин грамматикалык түзүлүшүнө машыгат. Башталгыч мектептин окуучуларын так ушундай *кеңири жооп берүүгө машыктыруу болбогондуктан* улам мектеп окуучулары орто жана жогорку звенодо активдүү талаш – тартыш жүргүзүүгө б.а. пикирлеш табууга , аргумент келтирүүгө, ишендире билүүгө жөндөмсүз болуп калышат. Демек, баланын кебинин ийгиликтүү өнүгүшүнө мектептин ар бир этабында кепти өстүрүү боюнча жүргүзүлүүчү иштердин мазмунун жана максатын, багытын жана өзгөчөлүктөрүн туура түшүнүп , так ишке ашырылышына көз каранды болот.

Акырындап адабият сабагында оозеки кеп өстүрүү маселесин караган окумуштуулар тобу (32; 56, 82, 83) кеп өстүрүү эки багытта жүргүзүлүшү зарыл деген маанилүү жыйынтыкка келишкен.

- 1) Окуучунун *сөздүк корун* ырааттуу түрдө көркөм элестер, көркөм сөз каражаттары жана адабий – теориялык терминдер аркылуу байытуу;
- 2) Ар кандай *формадагы жана жанрдагы айтып берүүнүн* түрлөрүн түзө билүү көндүмдөрүн калыптандыруу деп белгилешкен.

Ушул багытта иштеген окумуштуу К.В.Мальцева [33,120] орус адабиятын улуттук мектептерде окутууда негизги көңүлдү *көркөм чыгарманын тексти менен иштөөгө буруу керек* деп эсептейт. Чыгарманын идеялык –көркөмдүк өзгөчөлүгүн талдоодо ар тараптуу багытта , түрдүү

формада ырааттуу процесс катары иш жүргүзүлгөндө гана кеп өстүрүү натыйжалуу болот деп көрсөткөн. Окуучулардын оозеки кебин байытуунун ыкмалары катары *көркөм окууга, адабиятка байланыштуу искусствонун башка түрлөрү менен иштөөгө* басым жасаган.

П.И.Колосовдун «Словарная работа на уроках литературного чтения» аттуу эмгеги [34, 64] 5- 7- класстарда орус адабиятын үйрөнүү процессинде сөздүк жумуштарын жүргүзүүнүн методикасын көрсөтүп берген. Автор сөздүк жумуштарын чыгарманы үйрөнүүнүн бардык маанилүү этаптары менен ажырагыс бирдикте карайт. Көркөм сөздү стилдик-семантикалык жактан текст менен тыгыз байланышта талдоо - чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун окуучулардын терең түшүнүүсүнүн кошумча каражаты гана эмес, сөздүн көркөм табиятын сезүүгө, сөздүк корун байытууга да, тексттин семантикалык өзгөчөлүгүн талдай билүүгө да үйрөтөт деген жыйынтыкка келет.

В.Я. Коровинанын [35,62] эмгегинде окуучулардын оозеки, жазуу кебин өстүрүүнүн оптималдуу жолдору сунушталат. Бул багытта жүргүзүлүүчү иштер конкреттүү *сабактардын мисалында, класстан тышкары жүргүзүлүүчү жумуштар* менен тыгыз байланышта каралган. Окумуштуу адабий чыгармаларды окуу менен окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруучу иштердин кызыктуу формаларын (*адабий кече, сынак, иллюстрациялар, кроссворд табуу, сөз оюндары*) сунуштаган.

Кийинки жылдарда орус тили жана адабиятын окутуу илиминде окуучулардын кеп өстүрүү маселесин ар тараптуу карап талдаган С.А.Леоновдун [36,78] аталган эмгеги болуп саналат. Автор кеп өстүрүүнүн маанилүү ордун белгилеп келип, сабактагы негизги маселе көркөм чыгарманын негизинде окуучунун *сөздүк корун байытуу жана кептин көркөмдүүлүгүн өнүктүрүү* деп белгилейт. Окуучулардын кебин өстүрүүнүн ушул эки негизги багыттарына кенен токтолуп келип, учурда окуучулардын ишмердүүлүгүнө негизделген *кептик ситуацияларды түзүү, предмет*

аралык жана искусство менен байланыштарып кеп өстүрүүнүн актуалдуулугун көрсөткөн.

Сүрөт 1.2.Оозеки кептин үлгүсү

Кыргыз тили жана адабиятын окутуу методикасы илиминдеги изилдөө иштеринде кеп өстүрүү маселесине көптөгөн окумуштуулар *С.А.Давлетов, Б.Алымов, Х.Дөөталиев, Б.Өмүралиев, К.К.Сартбаев, К.С.Сартбаев, С.Турусбеков, С.Үсөналиев* кайрылышкан. Кийинки учурда кеп өстүрүүнү атайын изилдөө объектисине айландырган, тил үйрөнүүнү коммуникативдик негизде окутууну жактаган *К.С.Сартбаев, Ж.А.Чыманов, А.М.Эшиев, С.Сакиева, С.К.Рысбаев, А.О.Жолдошеванын* эмгектери жаралды

Айрыкча кыргыз баласынын оозеки чечендик кепке табигый жакындыгы, кылымдап элдин эс тутумунда оозеки сакталып келе жаткан элдик чыгармалары аркылуу көрүнө тургандыгын белгилеп, окуучуларда атайын чечендик кепти өстүрүү зарылдыгын көрсөткөн изилдөөлөр жаралганы кубаттоочу көрүнүш болуп саналат. Кыргыз тили, адабияты

сабагында кеп маданияты жана анын коммуникативдик касиеттерин жана чечендик кепти окутууга арналган теманы окумуштуулар *Т.Аширбаев, Ж.Дүйшеев, Т.Маразыков, С.Мусаев, В.Мусаева* атайын иликтөөгө алышкан. Алар маданияттуу, үлгүлүү чечендик кепке ээ болуу маселеси мектептен баштап жогорку билим алууда, кийин ар кыл адистиктеги кесиптик ишмердүүлүгүндө да адамдын ийгиликтерине негизги шарт болуп бере тургандыгын көрсөтүшкөн. С.Турусбековдун [37,155] эмгеги адабий окуунун методикасындагы кепти өстүрүүгө арналган тунгуч эмгектердин бири болуп саналат. Мында баланын оозеки жана жазуу кебин өстүрүү үчүн байланыштуу тексттин үстүндө , сөздүк жумуштары боюнча иштөө багыттары көрсөтүлгөн.

Ж.Мукамбаевдин [38,130] эмгеги элдик оозеки чыгармачылыкты үйрөтүү, адабий окуу жана кыргыз тили сабактары боюнча иштелген. Адабий окуу сабагында окуучунун темага байланыштуу , аңгеме, ырлардын мазмунуна ылайыктуу элдик чыгармачылыктын үлгүлөрүн тандап тема коё билүүгө үйрөтүү каралган. *Тексттердин ичинен макал, ылакап, учкул сөздөрдү табуу, аларды оозеки кебинде , баяндама, дилбаян жазууда колдоно билүүгө, табышмак ойлоп чыгарууга үйрөтүү да берилген. Макал-ылакаптардын, жаңылмач , табышмактардын тиркемелери кошо берилген.*

Белгилей кетүүчү маселе, *кеп өстүрүүнүн жазуу түрүнө изилдөөчүлөр көбүрөөк кайрылышкан, кийинки учурларда окумуштуу – методисттер (А.Муратов, С.Рысбаев, В.Мусаева) кыргыз тили жана адабияты сабагында баяндама, дилбаян жазуунун методикасын бир топ байытып жатышат.*

Кеп өстүрүү маселесин теориялык жана практикалык ыңгайда талдап караган жигердүү изилдөөчүлөрдөн С.К.Рысбаевди [39;99,103] атасак болот. Окумуштуунун “*Орус мектептеринде II-IV класстарында кыргыз тилин тематикалык – кырдаалдык негизде окутуу*” аттуу эмгеги бөтөн тилдүү чөйрөдө маек кебин өстүрүүнүн илимий –методикалык негиздерин аныктаган алгачкы изилдөө болду. Автор орус мектебинде кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу менен окуучулардын кыргызча оозеки маек кебин

өстүрүүнүн жолдорун иштеп чыккандыгы менен кызыктуу жана баалуу болуп саналат. Ал эми *“Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги”* эмгегинде эне тилиндеги сөздүн маани маңызы, аны практикалык түрдө колдоно алуусу, оозеки жана жазуу ишмердигинин илимий мүнөздөмөсү, ага коюлуучу дидактикалык талаптарды көрсөтүп берген. Окумуштуу сөз маданияты менен кеп маданиятын так ажыратып, кеп маданияты жөнүндө сөз кылганда, ал жалпы тилдин учурдагы өнүгүү абалы эмес, ар бир адамдын сөздөрдү өз кебинде коммуникативдүү, максаттуу жана эркин колдоно алуусу деп белгилеген. В.И.Мусаеванын [40;126,127] эмгектеринде мектептерде эне тили менен адабиятынын кеп өстүрүү маселесиндеги тыгыз байланышын жана интеграциялоо багытын ачык көрсөткөн.

Биздин изилдөөбүздүн объектиси болгон “Манас” эпосу чет элдик жана жергиликтүү окумуштуулардын илимий кызыгуусун туудуруп, ар тараптуу изилденип келе жатат. Манасчы, изилдөөчү Т.А.Бакчиев мындай деп адилет белгилейт: “Кызык нерсеси, жогоруда айтылган “Манас” феноменинин энциклопедиялуулугу боюнча советтик, кыргызстандык жана чет элдик изилдөөчүлөрдүн бардыгы тең бир добуштан бир пикирди айтып келгендигинде же улуу эпоско ар тараптуу мамиле кылуу милдет экендигин түшүндүрөт” [41,22]. Автор акыркы жылдары иштелип чыккан *“Манас таануу курсунун негизги озуйпасы катары эпостун коомдун турмушундагы ордун, маанисин жана баалуулугун аныктоо”* деп таасын көрсөтөт. Дүйнөлүк коомчулукка эпосту улуу маданий көрүнүш катары тааныштырып, илимий коомчулукка алып чыгышкан алгачкы улуу окумуштуу – ориенталисттер, саякатчылар Ч.Валиханов (1835 – 1865), В.Радлов (1837 – 1918) болушканын жакшы билебиз. Эпосту жараткан элдин маданий өнүгүүсүн түшүндүрүүгө умтулган совет окумуштуулары жана жазуучулары В.Жирмунский, М.Ауэзов, Б.Юнусалиев, А.Бернштам, П.Берков, С.Абрамзон, П.Фалев кыргыз элинин тарыхын, дүйнөтаанымдык түзүмүн, башка эл, этнос ичиндеги ордун эпостун идеялары, көркөм материалы аркылуу түшүндүрүп беришкен. Совет доорунда белгилүү кыргыз окумуштуулары тарабынан эпостун

материалдары тарыхый- этнографиянын, лингвистиканын жана адабият таануунун алкагында каралып келсе, *Х.Карасаев, С.Мусаев, К.Асаналиев, М.Мамыров, Р.Кыдырбаева, М.Убукеев, А.Садыков, А.Жайнакова, А.Акаев, И.Молдобаев* акыркы учурда философия, этномаданият таануу, этнопедагогика, этнопсихология илимдери *Ш.Акмолдоева, К.Жумалиев, Г.Бакиева, Н.Бекмухамедова, Ж.Орозобекова, А.Бакиров, Т.Бакчиев, С.Дүйшенбиев* тарабынан да ар тараптуу каралып жатат. “Манас” эпосунун келип чыгуу башаттары, сюжеттик эволюциясына, башка тектеш тилдүү этностордун оозеки чыгармалары менен байланышын, чыгармадагы салттуу билимдерди белгилүү адабиятчылар, окумуштуулар да *М.Борбугулов, Т.Токтогазиев, Г.Жамгырчиева, А.Алимбеков, М.Колдошев* талдоого алышканы жакшы көрүнүш катары кароо керек. Студенттерге арналган атайын манастануу курсунун иштелип чыгып, республикабыздын бардык тутумдагы окуу жайларында окутулушу да жаштар арасында эпостун кеңири таркалышына, атайын окуу китептеринин *Т.Бакчиев, К.Жумалиев, Ч.Орозобекова, Б.Каримова, Ч.Алапаева* менен *Н.Токонова, Н.Тахирова* тарабынан түзүлүп сунушталышы эпостун илимий жактан такталып, мазмуну менен структурасы андан ары байышына шарт түзүлүп жатат. Эпостун текстиндеги идеялык- көркөм дөөлөттөрдү коомдун идеологиялык кайра жаралуусу, жаштардын адеп- ахлагын, көркөм табитин улуттук нарк – дөөлөттөрдүн негизинде калыптандыруу, эпосту мектепте окутуу маселелери окумуштуу – методисттер *С.Байгазиевдин, А.Муратовдун, Б.Исаковдун, К.Жумалиевдин, Д.Саалиеванын, Б.Оторбаевдин* эмгектеринде берилген.

Белгилүү окумуштуу - публицист, педагог *С.Байгазиевдин* 2000 – жылы жарыкка чыккан *«Манас таануу»* эмгегинде [42,19] «Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунда алган ордун, тарыхый маанисин чечмелеп келип мындай деп жазат: *«Биздин улуттук кайра жаралуубуз Манас рухун өздөштүрүү аркылуу болмокчу»*. Китепке Кыргызстанда айтылбаган кытайлык кыргыз манасчы Жусуп Мамайдын айтуусундагы «Кененим» бөлүмүнөн үзүндү, Реми Дор тарабынан Ооганыстандык Памирде жашаган

кыргыздардан жазылып алынган «Манастан» үзүндү киргизилген. Мектеп мугалими үчүн эң баалуусу - «Манас» эпосу боюнча сабак-конференциянын үлгүсү, бышыктоочу тапшырмалардын берилиши болуп саналат. *Автор «Манас» эпосун окутуу- окуучулардын ой-сезимине эпостун тил байлыгын сиңирүү дегендик*» - деп, адилет белгилейт. Ушул максатта чыгармадагы сөз берметтерин, учкул саптарын чагылдырган карточкаларды түзүп, таймаш-сабактарын уюштурууну сунуштайт. *»Манас» эпосунун тилин үйрөнүү боюнча кружок уюштуруу , архаизм сөздөрдү чечмелөө, сөздүк түздүрүү, эпостун айрым эпизоддорун сахналаштыруу, видеотасмаларды сөз өстүрүү сабагында, класстан тышкаркы жумуштарда ишке чегүүнү, манасчылар менен жолугушуу уюштурууну бөлүп көрсөткөн.*

Бул китеп С.Байгазиевдин 1994-жылдан 2024 -жылга чейин жарык көргөн эмгектеринде **[43;17,21]** ушул идеяларды андан ары өнүктүргөн. «Манас» эпосун ар тараптан иликтеген илимий изилдөөлөрдү жеткиликтүү тилге салып, эпосту окутуунун методикалык аппараты менен жабдылган бул эмгек бир жагынан жаш муундарды «Манас» эпосунун идеялары менен байытуучу философиялык – этикалык, экинчи жагынан мугалимдерге ийгиликтүү жардам берүүчү адабият таануучу - методикалык эмгектер экендигин белгилеп кетүү керек.

«Манас» эпосун окутуу маселесин иликтеген илимий иштерден Д.Салиеванын *«Мектепте «Манас» эпосун окутуунун методикасы»* изилдөөсүн **[44,144]** атасак болот. Эмгекте орто мектептерде жүргүзүлгөн эксперименттин жыйынтыгы боюнча эпосту окутуунун натыйжасында окуучуларда калыптанган билиминин, билгичтигинин, көндүмдөрүнүн сапаты талапка жооп бербей тургандыгы аныкталган. Себеби, сабактар информативдүү мүнөздө болуп, текстти талдоо иштери , эпостун жанрдык өзгөчөлүгүнө байланыштуу маселелерди ачып берүү сыяктуу маанилүү жумуштар көз жаздымда калып жаткандыгында деп белгиленген. Автор «Манас» эпосун окутууну төрт этапка бөлүү менен бирге бул бөлүмдөрдү бири-биринен ажырагыс илимий методикалык система катары көрсөтө алган.

Чыгарманын өзөк окуяларын өздөштүрүүдө комментариялап окууга басым жасалып, аны мазмунуна ылайык төмөндөгүдөй бөлүштүргөн:

1) лингвистикалык 2) тарыхый 3) социалдык-турмуштук 4) идеялык-стилдик. Ал эми комментариялап окуунун сабактагы ордуна карай: *алдын алуучу, коштон жүрүүчү, жалпылоочу* деп ажыраткан.

Көркөм чыгарманын тексти менен иштөөнүн ыкмалары катары: *текстти көркөм окуу, чыгарманын мазмуну боюнча аңгемелешүү, сөздүк иштерин жүргүзүү, техникалык каражаттарды колдонуу, окуучулардын өз алдынча окуусун бөлүп көрсөткөн.* Эпосту үйрөнүүнүн 3-этабында чыгармага *проблемалык – тематикалык талдоо* жүргүзүлөт. Автор класстан тышкаркы иштердин үлгүлөрүн да берген.

Таланттуу педагог, чыгармачыл мугалим Бектур Исаковдун китеби [45;47] эпосту окутууга чоң салым кошкон урунттуу эмгек болуп калды. Чыгарманы окутуу процессин проблемалуу жагдайларды уюштуруу менен баштоону максатка ылайыктуу деп көрсөтөт. Окуучулардын көлөмдүү текстти өздөштүрүүгө кызыгуусун ойготуу эң маанилүү деп эсептейт. Андан ары эпостун өзөктүү окуяларын, образдарын терең түшүнүп талдап, өз алдынча жыйынтык чыгарышы үчүн методикалык иштердин көп түрдүү формалары сунуш кылынган. *Автор чыгармачылык менен иштеп чыккан лекция-конспектилеринин, сөздүк –карточкаларынын, таяныч-схемаларынын топтомдору так ошол методикалык негизги максатка багындырылган.* Эпос боюнча окуучулардын образдуу ой жүгүртүүсүн калыптандыруу, чыгармачылык шыгын ойготуу боюнча класстан тышкаркы жумуштардын түрдүү формаларын өткөрүүнү автор өз практикасындагы жемиштүү иштеген системага айландырган.

Адабиятчы – методист Б.К.Оторбаевдин эмгектеринде [46;87, 91] эпосту окутуунун методикасы терең, ар тараптуу иштелип чыкканын көрөбүз. Ал эпостун текстин окуп өздөштүрүүнүн ыкмаларын, текстти талдоого алуучу суроо – тапшырмалар ойлонуучу кырдаалдар менен бирге берген. Ал эми эпостун идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүн окутууну салттуу

методика менен инновация, интерактивдүү усулдар менен айкалыштырууга көңүл бурган. Чыгармадагы образдар көркөм сөз каражаттарына байланыштуу орчундуу илимий – методикалык жумуштардын жардамы аркылуу талдоо, б.а. эвристикалык аңгемелешүү, проблемалык суроолорду, кырдаалдарды түзө билүү, сынчыл ойломдун технологияларын ыктуу колдонуу ыкмаларынын контекстинде көрсөтүлгөн.

Сүрөт 1.3. Окуучунун оозеки кебинин үлгүсү

Кийинки жылдары “Манас” эпосунун идеялык – тематикалык байлыгын, стилдик өзгөчөлүгүн, каармандарынын терең образдуулугун талдап, элибиздин бул адабий улуу мурасынын көчмөн цивилизациядагы ордун, философиясын жана дидактикалык ойлорун талдаган бир топ мазмундуу изилдөөлөр *Т.Тургуналиев, Ж.Сааданбеков, С.Дүйшенбиев, А.Биялиев, Г.Абдымомунова, М.Жумагулов, М.Самиев, С.Бегалиев, М.Сапаев, Г.Нусубалиева, М.Колдошев* тарабынан иликтенип жаткандыгы кубандырат.

Окумуштуулардын эпосту окутуу, тарбиялоо аспектисинде талдаган илимий эмгектеринен *А.Шералиеванын [47,165]* диссертациясына токтолуп кетмекчибиз. Бул эмгекте автор фольклорду окутуунун учурдагы абалын талдоо менен фольклордук жанрларды өз ара байланышта, ар түрдүү

методиканын айкалышында окутуунун сунуштайт. Текстти эмоциялуу жана эстетикалык кабыл алуунун шартында окуучулардын *салыштыруу, талдоо билгичтигин* калыптандырууга болот деген жыйынтыкка келет. Ал эми *Г.Абдыкадырованын [48,4]* диссертациялык эмгеги эпосту кыргыз элинин тарыхый, этнографиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта талдоо окуучулардын *этномаданий жана этнолингвистикалык компетенцияларын* калыптандырууга шарт түзүлөт деп адилет белгилеген.

Азыркы учурдун талабына ылайык билим берүүчү сайттарда, илимий – методикалык интернет басылмаларында да кеп өстүрүүнүн ар кандай методологиялык маселелери талкууланып, өнүктүрүлүп жатканын көрөбүз. Айрыкча <https://sudile.net> ж.б сайттарында *изилдөөчүлөр В.А.Мазурина, Х.Х.Ахмедова, Н.Р.Митасова* кеп өстүрүү маселесин социалдык жактан жигердүү инсанды тарбиялоонун зарыл шарты катары карашат. Жекече ойлорун эркин жана чыгармачыл айтып, сезимдерин ар кыл интонацияда жеткире билген жана кеп маданиятын сактап, баарлашуу жөндөмүн өнүктүрө билген инсан азыркы учурдун талабына шайкеш келе тургандыгын белгилешкен. Кеп өстүрүү менен окуучунун окурмандык компетенциясын, кептик ишмердүүлүгүн калыптандырууга көңүл бурушкан. Окуучунун кебин өнүктүрүү коммуникативдик ишмердүүлүк шартында көбүрөөк натыйжа бере тургандыгы аныкталып, «кеп ишмердүүлүгү» деген психоллингвистикалык термин кеңири колдонулуп бара жаткандыгын көрсөтүшкөн. Учурда белгиленип жаткан кеп өстүрүүгө карата үч мамиленин

1. Кеп ишмердүүлүгүнүн теориясына негизделген *психоллингвистикалык*
2. *Лингводидактикалык*, эне тил жана чет тилдерин окутуудагы мыйзамченемдүүлүктөргө таянган багыт
3. *Адабий – методикалык* мамиле көркөм адабияттын, адабият таануунун, адабий сындын жана чечендик кептин теориясынын жетишкендиктерин пайдалануу аркылуу кеп өстүрүү багытын белгилешкен. Аталган багыттардын негиздери орус окумуштуулары тарабынан узак аралыктан бери иштелип келе жатса да, психоллингвистикалык, лингводидактикалык мамиле

үстөмдүккө ээ болуу тенденциясында болгондугун көрсөтүшкөн. Алар кеп өстүрүүнүн репродуктивдик, продуктивдик деңгээлдеринен креативдүү жаңы текст түзүү, баланын азыркы учурдун талабына шайкеш келген интернет технологиялары менен байланышкан *интернет проектилерде, форумдарда өз пикири менен бөлүшүп, талдаган, комментарий берүүгө машыктырган* ыкмаларды сунушташат. Методикалык иштердин мындай заманбап жолдору окуучунун турмуштук тажрыйбасы, жаш өзгөчөлүгүнүн кызыгууларына да шайкеш келип, кептик өнүгүү менен бирге коммуникативдик, *креативдик өнүгүүгө* негиз боло тургандыгын ачык көрсөтүшкөн. Креативдик, демек чыгармачыл өнүгүүнү ааламдашуу, технологиялар доорунда жаш муундарды адабияттын мыкты үлгүлөрү болгон эпикалык чыгармалар аркылуу калыптандыруунун зарылдыгын окумуштуу – методист А.Муратов [49,135] ар тараптуу ачып берген. ”Элдик эпостор окуучулардын оозеки жана жазма кебин өстүрүүдө эбегейсиз чоң байлык болуп саналаары ар дайым айтылып келет.” (172-бет). Окумуштуу эпостор окуучуларга эне тилинин эң сонун казынасын ачып бере тургандыгын, көөнө сөздөрдү, көркөм сөз каражаттарын баланын активдүү лексикасына киргизип сүйлөтүү аркылуу, оюн кеңири айтууга жана жазууга үйрөтүү менен, текстти интерпретациялоо жумуштарын жигердүү жүргүзүү менен гана чыгармачыл инсанды өстүрүү мүмкүн экендигин баса белгилейт.

Учурдагы адабиятты *компентенттүүлүккө, окуучунун жигердүү иш – аракетине* негизделген окутууда [50;93] бул багыттардын ар биринин маанилүү экендигин белгилеген окумуштуу адабиятчы Б.М. Акматовдун [51;9,10] эмгеги болуп саналат. Эпосту окутуу процессин чыгарманын изилдениш тарыхын же мазмунун үйрөтүү эмес, компентенттүүлүккө негиздеп окутуу зарылдыгын көрсөткөн. Окумуштуу эпостун сюжеттик кырдаалында кыргыз баласына керектүү социалдык – психологиялык компентенцияларды берип, адамды турмушка даярдай тургандыгын эпизоддук мисалдар аркылуу ачып берген (97 -98 -беттер).

“Манас” эпосунун негизинде оозеки кеп өстүрүүдө *адабий – методикалык мамиле* көркөм адабияттын, адабият таануунун, адабий сындын жана чечендик кептин теориясынын жетишкендиктерин пайдалануу, *компентенттик мамиле аркылуу* кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү багыты актуалдуу болуп саналат. Демек, изилдөөчүлөр оозеки кеп өстүрүү иштери жеке адамдын кебиндеги кептик айтылыштарынын моделине таянган, ой жүгүртүү менен баарлашуунун биримдигин мүнөздөгөн кептик аракеттердин ырааттуу бүтүндүгүн же кеп ишмердүүлүгүн адабият сабактарынын ар кандай формаларында, класстан тышкары иш формаларында *алдыңкы технологиялар же инновациялык окутуу* аркылуу ишке ашыруу зарыл деп көрсөтүшкөн. “Манас” эпосун интерактивдүү окутуу менен окуучулардын өз ара пикирлешүү же оозеки, жазуу кебин өнүктүрүү маселеси азыр кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминде кеңири изилденип, алдыңкы мугалимдер тарабынан жигердүү колдонулуп келе жатат.

Биринчи бап боюнча корутунду

Биринчи бап “Манас” эпосун окутуу процессинде окуучулардын **оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн теориялык – методологиялык проблемалары жана изилдениш тарыхы**” деп аталып, кеп өстүрүү маселесин тарыхый – методологиялык аспектиден анализдөөгө багытталган. Алгачкы параграф кеп өстүрүү боюнча теориялык – обзордук изилдөөлөргө арналып, азыркы учурдагы адабият сабагында “Манас” эпосун окутуу менен оозеки кеп өстүрүүнүн максаты, милдеттери аныкталган. *Ал “Окуучулардын оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн учурдагы максаты, милдеттери жана психо - лингвистикалык негиздери”* деп аталган. Адабиятты окутуудагы принциптердин, критерийлердин негизинде иштелип чыккан изилдөөнүн максатын аныктоодо кеп ишмердүүлүгүнүн, анын баланын кеби аң сезими жана ой жүгүртүү формалары менен тыгыз байланышта караган психолингвисттердин изилдөөлөрү методологиялык негиз болуп берди. Окумуштуу адабиятчылар окуучунун диалогдук жана монологдук кебинин

социалдашуу түшүнүгү менен, оозеки жана жазуу кебинин өзгөчөлүктөрү баланын ички кебинин калыптануусу менен тыгыз байланышы мектепте атайын кептик тарбиялоонун зарылчылыгын ачып берет деп белгилешкен. Алар эне тилине жана адабиятына окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүүнү баланын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн, элестөөсүнүн, эмоциясынын, эске тутуусунун өнүгүүсү менен тыгыз байланышта карашкан. Бала бакчадан тартып орто мектептин жогорку класстарына чейин эң жогорку деңгээлдеги кептик чөйрөнү түзүүнүн жана эне тилди жана адабиятты окутуунун бирдиктүү принциптерин иштеп чыгуунун зарылдыгын белгилешкен. Кеп өстүрүү сабактарынын формалары, методдору жана каражаттары коммуникативдик - практикалык жана инсанды өнүктүрүүчү багытта болуп, текстти кабылдоодон текст жаратуучу продуктивдүү ишмердүүлүктүн деңгээлине өсүп жетүүсү зарыл. Изилдөөчүлөр кеп өстүрүү иштеринин мындай системасында баланын табиятына шайкеш келген ар тараптуу жана чыгармачыл иштердин топтомуна айрыкча көңүл бурушкан. Окумуштуу – методисттердин адабият сабагында кеп өстүрүүгө карата сунуштаган принциптердин, критерийлердин негизинде кыргыз адабиятын окутууда кеп өстүрүүнүн негизги максаты – кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрүн практикада натыйжалуу колдоно билген *кептик инсанды* калыптандыруу деп белгиленди. Ал эми “Манас” эпосун окутуу менен оозеки кеп өстүрүүнүн кошумча принциптери катары *оозеки кептин образдуулугуна* басым жасоо; адабиятты башка предметтер, искусствонун түрлөрү менен *интеграциялап окутуу аркылуу баланын эстетикалык табитин өнүктүрүү*; эпостун текстине таянуу менен *тилдик - коммуникативдик кеп ишмердүүлүгүнө* өнүктүрүүгө көңүл буруу; *этнопедагогикалык жана этномаданий таануучулук* менен удаалаш *оозеки кепти практикалык негизде өнүктүрүү* деп көрсөтүлдү.

Экинчи параграф «Манас» эпосун окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүү маселелеринин окуу программаларында, окуу китептеринде, орто мектептердеги мугалимдердин иш тажрыйбаларында берилиши” деп

аталып, кыргыз адабиятын окутуу программаларын жана окуу китептерин, мугалимдердин иш тажрыйбаларын талдоого арналып, төмөнкүдөй көрүнүштөргө көңүл бурууга негиз берди:

1.«Манас» эпосу улуттук көркөм ой жүгүртүүнүн улуу мурасы катары кыргыз адабияты боюнча түзүлгөн алгачкы программаларда эле өз ордун ээлеген. Ошону менен бирге коомдогу саясий түшүнүктүн өзгөрүп -өнүгүү процессинде куугунтукталып, идеологиялык талаш – тартыштардын басымына карабастан эне тилибизди өнүктүрүүнүн улуттук аң-сезимди калыптандыруунун ийкемдүү каражатына айланган.

2. 1952- жылдарга чейинки түзүлгөн окуу –*хрестоматияларда* “Манас” эпосу улуттук фольклордун мыкты үлгүсү катары берилип, кыргыздын салттуу ой жүгүртүүсү аркылуу көркөм чыгарманы окуп үйрөнүү куралы катары кызмат өтөгөн.

3.Көркөм адабияттын программасынын авторлору эпостун текстин кайра айтып берүүнү талап кылган репродуктивдүү кеп ишмердүүлүгүнөн тартып, өз алдынча чыгармачыл кеп ишмердүүлүгүнүн айрым формаларына чейин көрсөтө алышкан. Айрыкча сөздүк иштерине, көркөм сөз каражаттары менен иштелүүчү түрлөрүнө, өз алдынча аткарылуучу жазуу иштерине көңүл бурулган. Бирок эпостун көлөмдүк жана тилдик татаал табиятына ылайык тексттин көп мүнөздүү түрлөрүнө , текст менен иштөөдө практикалык багыттагы диалогдук жана полемикалык кеп ишмердүүлүктөрүнө орун берилген эмес.

4.«Манас» эпосу боюнча кеп өстүрүү маселеси 1972-жылдан кийин чыккан окуу китептеринде ар тараптуу каралып, эпостун тексти кара сөз менен кайра жазылып, кайра айтып берүүнүн түрлөрүнө, түшүндүрмө сөздүктөрдү берүүгө, эпостун тилдик каражаттары менен иштөөгө көңүл бурулган. Айрыкча С.Мусаев менен Ж.Таштемиров , чыгармачыл мугалим Б.Исаков түзгөн 8 - класс үчүн окуу китеби текст менен аткарылуучу иштердин ырааттуулугу, окуучунун сөз байлыгын, кептин оозеки формаларын

өнүктүүгө шарт түзгөн иштердин молдугу менен айырмаланган окуу куралы катары бааланат.

5.Ошону менен бирге жогоруда аталган окуу китептеринде жогорку деңгээлдеги көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган суроо - тапшырмалар, окуучунун активдүү пикир алышууга түрткү берүүчү кеп ишмердүүлүгүнүн формалары жетишсиз берилген.

Мугалимдердин эпосту окутуу менен оозеки кеп өстүрүү практикасын талдоо менен Бишкек шаарындагы жана региондогу алдыңкы мугалимдердин “Манас” эпосун окутуунун алдыңкы ыкма – каражаттарын колдонуп, окуучулардын оозеки кебин байытуучу иш формаларын практикалап жатышкандыгын белгиледик. Айрыкча эпос боюнча кеп өстүрүү ыкмаларын көп жылдык тажрыйбасы менен байытып, мектеп мугалимдерине сунуштап келе жаткан Бектур Исаковдун эмгектерине талдоо жүргүзүп, жалпыладык. Алдыңкы педагогикалык тажрыйбалар менен бирге көлөмдүү эпикалык эпосту окутуу менен оозеки кеп өстүрүү иштеринин айрым өксүгөн жактарын да белгилеп кетүүгө аракет жасадык.

Кийинки параграф *«Манас» эпосун окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүү проблемасынын изилдениши жана теманы ачуунун методологиялык негиздери*” деп аталып, теманын негизги түшүнүктөрүнө жана алардын изилдениш тарыхына кеңири теориялык талдоо жасалып, белгилүү педагог окумуштуулардын эмгектеринде кеп өстүрүү темасы боюнча аныкталган негизги методологиялык багыттары белгиленди. *Е.И.Тихеева, Е.А.Флерина, Ф.А.Сохин, Т.А.Ладыженская, С.А.Леонов, Н.В.Колокольцев, В.Я.Коровина, К.В.Мальцева, В.Г.Маранцман, О.Ю.Богданова сыяктуу* дүйнөлүк белгилүү педагог – окумуштуулардын кеп өстүрүү маселесин окуучунун кеп ишмердүүлүгү менен ой жүгүртүүсүнүн, инсандык жалпы өнүгүүсү тыгыз байланышта карап келишкени аныкталган. “Манас” эпосунун текстиндеги идеялык- көркөм дөөлөттөрдү коомдун идеологиялык кайра жаралуусу, эпосту мектепте окутуу, көркөм сөз байлыгын өстүрүү сыяктуу маселелер *С.Байгазиевдин, Б.Исаковдун, К.Жумаливдин, Д.Саалиеванын,*

Б.Оторбаевдин эмгектерин талдоо аркылуу берилди. Окумуштуулар чыгарманы окутууда текст менен иштөөнүн этаптарын, ыкмаларын ачып берүү менен, ар түрдүү инновациялык жана салттуу ыкмаларды айкалыштыруу, эпостун көркөм сөз каражаттарын пайдалануу аркылуу окуучунун сөз байлыгын, кебин өстүрүүнү сапаттык деңгээлге чыгарууга боло тургандыгын ачып беришкени белгиленип өттү. Акыркы жылдары кенже эпостордун идеялык – көркөмдүк, нравалык – философиялык табияты боюнча изилдөөлөр жаралып жаткандыгы жана А.Шералиеванын, Г.Абдыкадырованын эпосторду окутуунун илимий – методикалык маселесине арналган диссертациялык эмгектери окуучунун кебин салыштырып жана баалап ой жүгүртүү көндүмдөрүн өнүктүрүүдө, балага этнопедагогикалык баалуулуктарды көркөм сөз аркылуу берүүдө илимий материал катары баалуу экендигине кеңири токтолуп кеттик.

Бирок эпостун идеялык – тематикалык, сюжеттик – композициялык жана жанрдык – стилдик жактан изилдеген фундаменталдуу эмгектердин негизинде, эпосту педагогикалык аспектиде, жаш муундарды ар тараптуу ишмердүүлүккө багыттаган кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү, оозеки кебин өстүрүү багытындагы атайын изилдөөлөр аздыгын белгиледик.

ЭКИНЧИ БАП. “МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

1.1.Илимий изилдөөнүн материалдары

Изилдөөнүн объектиси – орто мектептердин 8 – класстарындагы кыргыз адабияты сабагында “Манас” эпосун окутуу процессинде окуучулардын кебин өстүрүү.

Изилдөөнүн предмети - орто мектептердин 8 – класстарындагы адабият сабагында “Манас” эпосун окутуу процессинде окуучулардын кебин өстүрүүнүн натыйжалуу методдору жана формалары.

Изилдөөнүн материалдары – изилдөөнүн максатына жана мазмунуна карата методологиялык база болуп кызмат кылган Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары, Жогорку Кеңештин мыйзамдары, Кыргыз Республикасынын илим жана билим министирлигинин коллегиясы тарабынан бекитилген нормативдик документтер, окуу китептери болуп саналат.

Республикабыздын жаш муундарын билим берип, тарбиялоонун ааламдашуу доорундагы негизги багыттарын, мазмуну менен максатын аныктаган баалуу документтер катары КР Президентинин *“Инсанды руханий – адептик жактан өнүктүрүү жана дене тарбиясы жөнүндө” Жарлыгы* (-Б., 2021 -жыл) жана *“Улуттук нарк жөнүндө” Жарлыгы* (-Б., 2022 -жыл, 20 -май, №157), *“2021 -2026 -жылдары Кыргыз Республикасында “Кыргыз жараны” деп жарандардын өзүн – өзү таануусун өнүктүрүүнүн концепциясы”* (-Б., 2020 -жыл, 13 -ноябрь, № 39) Жарлыгын көрсөтөбүз. Анткени бул документтерде кыргыз коомчулугунун идеологиясы катары кызмат кылган, жаштарды рухий – адептик жана дене – бой жактан өнүктүрүүнүн негизи улуттук нарк, элдин заманга шайкеш келген салттары экендиги баса белгиленген. Эгемендүүлүктү алгандан кийин сырттан келген демократиялык өзгөрүштөргө коом даяр болбогондуктан, көптөгөн улуттук дүйнө таанымдарга, баалуулуктар бурмаланып, элдин адеп -ахлагына туура келбеген түшүнүктөр таркай баштаган. Республиканын чечим чыгаруучу жетекчилик органдары экономикалык жактан өзгөрүү , өнүгүү сыяктуу материалдык -экономикалык күнүмдүк суроолорду чечүү менен алек болуп мындай көрүнүштөрдү талдап, иргеп алууга чамасы келбей турган. Ошондуктан мындан ары кылым кыйырынан өткөн тилибиз менен салт – санаабызды, нарк – насилибизди улуттук идеологиянын деңгээлине көтөрүү зарылдыгы биздин ишибиздин максат – милдеттерине да туура келет.

Жалпы коомчулук багыт алган улуттук баалуулуктарды сактоо, кийинки муунга өткөрүп берүү милдеттерин Жогорку Кеңештин “*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндө*” (2003 -жыл, 30- апрель), “*Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө*” (1989 -жыл, 23- сентябрь), “*Манас*” эпосу жөнүндө” (2011 -жыл, 28 -июнь) мыйзамдарын аткаруу менен чечүү каралган. Биздин өлкөдөгү билим берүүнүн ачык, светтик мүнөзү белгиленип, мамлекеттик тилди жана кыргыз элинин өткөндөгү турмушунун, дүйнөтаанымынын энциклопедиясы болгон “Манас” эпосун окуп үйрөнүү зарылдыгы адилет белгиленген. Айрыкча, “Манас” эпосун сактоо, изилдөө жана кийинки муунга өткөрүп берүү иштерине зор маани берилгенин көрөбүз. Манасчыларды мамлекеттик деңгээлде колдоо, эпостун варианттарынын кол жазмаларын сактоо жана жарыкка чыгаруу, улуу чыгарманы кеңири масштабда изилдөө иштерин активдештирүү сыяктуу чаралар белгиленип кеткен. Азыркы учурда белгиленген милдеттерди ишке ашыруу жаатында “Манас” улуттук академиясы негизделип, жигердүү иштеп жаткандыгы, “Манас” улуттук театры 2024 – жылы Президентибиз тарабынан салтанаттуу ачылып, ишке киришкени ачык көрсөтүп жатат.

Андан кийинки КР өкмөтүнүн 2021- жылдын 4 -майындагы №200 токтому: “*2021 -2040 – жылдары Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү программасы*” жана Кыргыз Республикасынын илим жана билим министирлигинин коллегиясы тарабынан бекитилген нормативдик документтерине предметтик стандарттар (*Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5 -11- класстары үчүн кыргыз адабияты боюнча предметтик стандарты.-Б., 2017, Б., 2023*) , кыргыз адабияты боюнча окуу программалары изилдөөнүн материалдары катары кызмат кылды. Билим берүүнүн компетенттүүлүк парадигмасына негизделген мамлекеттик стандарттын негизинде иштелип чыккан адабиятты кыргыз мектептеринде окутуунун негизги милдеттери катары төмөнкүлөр көрсөтүлгөн: “Азыркы учурда компетенттүүлүктүн негизинде репродуктивдүү, продуктивдүү, креативдүү (чыгармачыл) деңгээлде окуучулар ээ боло турган натыйжаларга

көңүл буруу учурдун талабы” (*Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-11- класстары үчүн кыргыз адабияты боюнча программасы.-Б.,2023*). Окуучунун окуу ишмердүүлүгүнүн сапатын аныктоодо предметтик компетенттүүлүк чоң мааниге ээ. Предметтик компетенттүүлүк окуу жана практикалык ишмердүүлүктө ар дайым иш жүзүнө ашырылып турганда гана ийгиликтүү калыптандырылат.

Окурмандык компетенттүүлүк – адабий чыгарманы эстетикалык өздөштүрүүгө жөндөмдүүлүк, искусствонун башка түрлөрүнүн катарында адабияттын өзгөчөлүгү жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу, образдуу сөздүн көп маанилүүлүгүн, ассоциативдүүлүгүн, көрүү жана угуу дааналыгын ачуу аркылуу образдык сөздү түшүнүү жана инсандык деңгээлде өздөштүрүү; теориялык – адабий түшүнүктөр жөнүндө үйрөнүүчү предмет катары эмес, көркөм чыгарманы түшүнө билүүгө жардамдашкан курал, каражат катары өнүктүрүү. Окуучулардын ар башка элдерге жана маданияттарга тиешелүү адбий чыгармаларды салыштыруу, талдоо көндүмдөрүнө ээ болуусу.

Эмоционалдык баалуулук компетенттүүлүгү – окуучунун адабиятта чагылдырылган адептик жана эстетикалык баалуулуктарды аныктоого жана түшүнүүгө, сезимдерин, мамилесин билдирүүгө, ой жүгүртүүгө, аларга карата өз мамилесин негиздөөгө жана базалык улуттук баалуулуктар менен байланыштырууга, гуманисттик позицияларды жактоого жөндөмдүүлүгү.

Адабий – чыгармачыл компетенттүүлүк – ар түрдүү типтеги дилбаяндарды жана түрдүү жанрдагы жана формадагы адабий чыгармачыл иштерди жазууга жөндөмдүүлүк; *монологдук жана диалогдук кепке ээ болуу жана кептик баарлашууга кирише билүү ;уккан жана окуган көркөм чыгармадагы маалыматты чагылдырган жазуу иштерин жаратуу;* энциклопедияларды, сөздүктөрдү, интернет – ресурстарды кошуп ар кайсы маалымат булактардагы таанып билүүчүлүк жана *коммуникативдик тапшырмаларды чечүү; кепти толуктоо жана байытуу,* кеп маданиятын өздөштүрүү жана стилдик боёктогу кепке ээ болуу деп көрсөтүлгөн. Адабият

сабагында эпикалык чыгармаларды өздөштүрүү аркылуу кеп өстүрүү боюнча төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

- эпикалык*, лирикалык, драмалык чыгармалардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн;
- элдик оозеки чыгармачылыктын* жана *эл ырчыларынын сүрөткердик бөтөнчөлүктөрүн*;
- жазма адабият менен *оозеки адабияттын айырмачылыктарын*;
- баатырдык эпос*, төкмөлүк, айтыш жана анын түрлөрүн, лирикалык ырлардын жанрларын, троптун көркөмдүк функциясын аныктоо;
- көркөм сүрөттөнү, окуяларды, чыгармадагы кырдаалды көз алдыга элестеп оозеки айтып бере билүү*;
- чыгарма, анын каармандары жөнүндө пикирин далилдөө*;
- үйрөнүлгөн чыгарма боюнча дилбаян жаза алуу (*каармандарга жекече, салыштырмалуу, топтоштуруп чогуу мүнөздөмө берүү*);
- “Манас” айта алуу, акындардын ар бирине тиешелүү өнөрүн аңдоо;
- коомдук – саясий, адабий сын, адабият таануу макалалары, китептери боюнча конспект, план, тезис, реферат жаза билүү;
- *көрктүү окуй билүүгө жетишүү* талап кылынат.

Окуу программасында жана мамлекеттик стандартта коюлган жогоруда көрсөтүлгөн талаптар биздин эмгектин негизги критерийлери жана материалдары болду.

Изилдөөнүн негизги материалы катары жогоруда берилген окуу китептери жана 8 – класста эпостун үчилтигинин тексттери жана методикалык аппараты, элдик оозеки чыгармалардын негизинде кеп өстүрүү маселесине арналган адабият таануу, методикалык адабияттар алынды.

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору:

Изилдөө ишинин максат – милдеттерине ылайык тандалып алынган методдорду үч топко бөлүп кароого болот. *Биринчи методдор тобу – теориялык методдор*. Мындай методдор илимий жыйынтыктарды туура талдоо жана корутундулоо үчүн төмөнкү учурларда пайдаланылды:

- кыргыз адабиятын мектепте окутуу сабактарында кеп өстүрүү маселесинин психоллингвистикалык, психологиялык, дидактикалык жана адабият таануу багытындагы теориялык эмгектерди талдоо жана корутундулоо ;
- “Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүү боюнча мугалимдердин методикалык иш тажрыйбаларын талдоо, корутундулоо жана изилдөөнүн жыйынтыктарында пайдалануу;

Мындай илимий жыйынтыктарды алуу үчүн төмөнкүдөй теориялык методдор колдонулду: *анализ жана синтез*; илимий ой жүгүртүүлөрдү *жекелештирүү жана жалпылаштыруу*; изилдөө ишин натыйжалуу жүргүзүү үчүн тематикалык материалды *салыштыруу жана интеграциялоо*; ишти *моделдөө жана долбоорлоо*; логиканын жалпы методдору.

Экинчи методдор группасы – эмпирикалык методдор. Мындай методдор тобу илимий материалдарды талдоо жана туура жыйынтык чыгаруу үчүн колдонулду: жарлыктарды, мыйзамдар менен нормативдик документтерди үйрөнүү; окуу стандартын, программаларды, мектеп документациясын талдоо;

мектеп мугалимдеринин сабактарына, класстан сырткары иш формаларына катышуу, байкоо жана талдоо; окуучулардын оозеки жана жазуу иштерин талдоо жана баалоо;

Кийинки, үчүнчү методдор группасы – эксперименталдык метод. Ал тууралуу атайын бөлүмдө айтылат.

2.2.1.Изилдөөнүн теориялык методу

Изилдөөнүн методологиялык негиздерин үйрөнүү, темага байланыштуу илимий эмгектерди талдап, колдонуу. Атайын бөлүмдө тил менен ой жүгүртүүнүн, кеп менен баланын мектепте эмоционалдык – интеллектуалдык жактан өнүгүшүн талдаган психоллингвисттердин эмгектери, окутуу жана тарбиялоонун окуучунун оозеки жана жазуу кебинин формалары менен тыгыз байланышын ачып берген педагог

окумуштуулардын изилдөөлөрүн тарыхый өнүгүүдө карап чыгып, талдап корутунду чыгардык.

Баарлашуу методу: бул метод менен кеп өстүрүүнүн мектеп практикасындагы абалын, оозеки кептин өнүгүү деңгээлин аныктоо максатында мугалимдер жана окуучулар менен изилдөөнүн башталышында жүргүзүү кызыктуу жана натыйжалуу болот. Мектептердин 8- классынын окуучулары менен баарлашуу аркылуу төмөнкүдөй көйгөйлөрдү аныктадык: технология заманындагы балдардын эпикалык чыгармаларга, алардын көлөмдүүсү, көркөмдүүсү “Манас” эпосуна кызыгуусу (кызыкпашы); эпостогу баатырдык мотивдердин баяндап айта алуусу (айта албоосу); чыгармадагы архаизм, эскирген көөнө сөздөрдү эпостун сюжетине байланыштырып сүрөттөп бере алуусу (бере албоосу); эпостун башкы каармандарына колдонулган көркөм сөз каражаттарын оозеки кебинде диалог же монолог формасында колдоно алышы (колдоно албашы); эпостун негизги сюжетин искусствонун башка түрлөрү менен байланыштуу интерпретациялашы (талдай албашы); эпостун айтуучуларынын варианттарындагы идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүн айырмалап “Манас” айта билиши, көркөм окуй алышы (көркөм окуй албашы); монолог кебинин формасында класстан сырткары иш – чараларга доклад, проект, презентация, Интернет – сайттарга билдирүү жасай билиши (билбеши);

Баарлашуунун жыйынтыгы: окуучулар көлөмдүү эпостогу берилген баатырдык мотивдерге, жоокерчилик заманга кызыгып окуусу төмөн; окуучулар оозеки кебинде чыгармадагы тарыхый, архаикалык, диалектилик сөздөрдү колдоно алышпайт; көркөм сөз каражаттарын монологдук кебинде азыраак колдонушат; эпостун негизинде берилген талаш тартыш жаратуучу суроолорго өз пикирин билдирип жупта, топтордо талкууга катышуусу, өз пикирин эркин билдирүүсү төмөн; эпостун негизинде пайда болгон искусство чыгармаларын текст менен байланыштырып айтып бере алышпайт; эпостун варианттарынан тандап жатка көркөм айтуу, “Манас” айтууга кызыгышпайт; эпостун идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүнө

байланыштуу класстан сырткары иш – чараларга пассивдүү катыша тургандыгын аныктадык.

Практикалык тажрыйбаларды талдоо, жалпылаштыруу: педагогикалык изилдөөлөрдө кеңири пайдаланылган бул метод биздин ишибизге да практикалык, методикалык негиз болуп берди. ”Манас” эпосун окутуу боюнча чыгармачыл мугалим Бектур Исаковдун текстти кайра айтып берүү, сөз берметтери менен иш алып баруу, №82 мектептин мугалими Турдумаматова Зыйнаттын “Манас” эпосу боюнча “Акыл таймашын” даярдап, окуучулардын чыгарма боюнча көркөм сөздөрүн колдоно билип, өз ойлорун эркин айта билүү көндүмдөрүнө машыктыруу тажрыйбасы, класстан сырткары иш формаларынын заманбап кызыктуу өткөрүү менен окуучуларды эпостун көркөм дүйнөсүнө тарта билген Бишкек шаарынын Герман Гмайнер мектебинин мугалими Чынара Абатбекованын педагогикалык тажрыйбалары, окумуштуу методисттердин, *С.Байгазиев, А.Муратов, С.Рысбаев, В.Мусаева, Д.Саалиева, Б.Оторбаевдин*, эмгектерин жалпылоо аркылуу ишибиздин практикалык далилдүүлүгүн, методикалык ишенимдүүлүгүн иштеп чыга алдык.

Анкета алуу методу: аталган методду колдонуу “Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүүдөгү бир топ көйгөйлөрдү аныктоого мүмкүн болду. Кыргыз адабиятын окуткан 25 мугалимге төмөнкү мазмундагы анкеталар таратылды:

Таблица 2.3. Мугалимдерге оозеки кеп өстүрүү ыкмалары боюнча таратылган анкеталар:

Анкеталар №	Суроолордун мазмуну
Анкета№1	«Манас» эпосун окутууда окуучулардын оозеки кебин өстүрүүчү сөздүк иштери, искусство чыгармаларын пайдалануу сабактын кайсы этаптарында көбүрөөк жүргүзүлөт?
Анкета№2	Эпосту окутууда оозеки кептин диалог формасын (<i>суроо – жооп, окуучулардын жуптарда, топтордо маеги, талаш - тартышы</i>) кайсы темаларда көп колдоносуз?

Анкета№3	Эпосту окутуу процессинде оозеки кептин монологдук формадагы репродуктивдүү түрү (<i>кайра айтып берүүнүн түрлөрү</i>) продуктивдүү (<i>доклад, көркөм стилде айтып берүү, публицистикалык же сын макалалардын негизинде айтып берүү</i>) түрлөрү менен иштейсиз?
Анкета№4	“Манас” эпосун окутууда инновациялык технологиялардын, класстан сырткары иш – чаралардын кайсы формаларын өткөрөсүз?
Анкета№5	Адабиятты окутуу программасында, 5- 9 класстардын “Кыргыз адабияты” окуу китептеринде “Манас” бөлүмү кандай методикалык кошумчаларга муктаж деп ойлойсуз?

Таблица 2.4. Окуучуларга “Манас” эпосу боюнча кеп өстүрүү иштери боюнча берилген анкеталар:

Анкета№	Суроолордун мазмуну
Анкета№1	“Манас” эпосу бөлүмүнөн кайсы тема жана кайсы каармандар тууралуу оозеки айтып берүү жагат? Эмне үчүн?
Анкета№2	“Манас” эпосун окуу процессинде жуптарда, топтордо кандай темаларга талкуу жүргүзөсүңөр?
Анкета№3	Эпос боюнча кайсы темаларда доклад окуп, презентация даярдап же манас айтып чыккансың?
Анкета№4	Эпостон алынган кайсы архаизм, диалектизм жана учкул сөздөр, макал – лакаптар эсинде калды?
Анкета№5	Эпос боюнча өткөрүлгөн класстан сырткары иштердин кайсы түрлөрү (<i>адабий кече, экскурсия, акыл таймаш, проектилик иш</i>) үн кызыктуу болду?
Анкета№6	Эпос боюнча жазылган кайсы музыкаларды угуп, сүрөттөрдү же драмалык, опера чыгармаларын көрдүңөр?

Мындай анкеталардын жооптору талданып, ишибизден реалдуу жыйынтык чыгарууга жардам берди.

Моделдештирүү методу. Аталган методдун жардамы аркылуу биз изилденген теманын мазмунун, жалпы структурасын кичирейтип бердик.

Максаты	Кыргыз мектептеринин 8 -класстарында адабият сабагында “Манас” эпосун окутуу аркылуу окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн негизги мазмунун, максатын милдетин, аныктоо. Оозеки кеп өстүрүүнүн принциптерин, критерийлерин, методдорун, формаларын, технологияларын
----------------	--

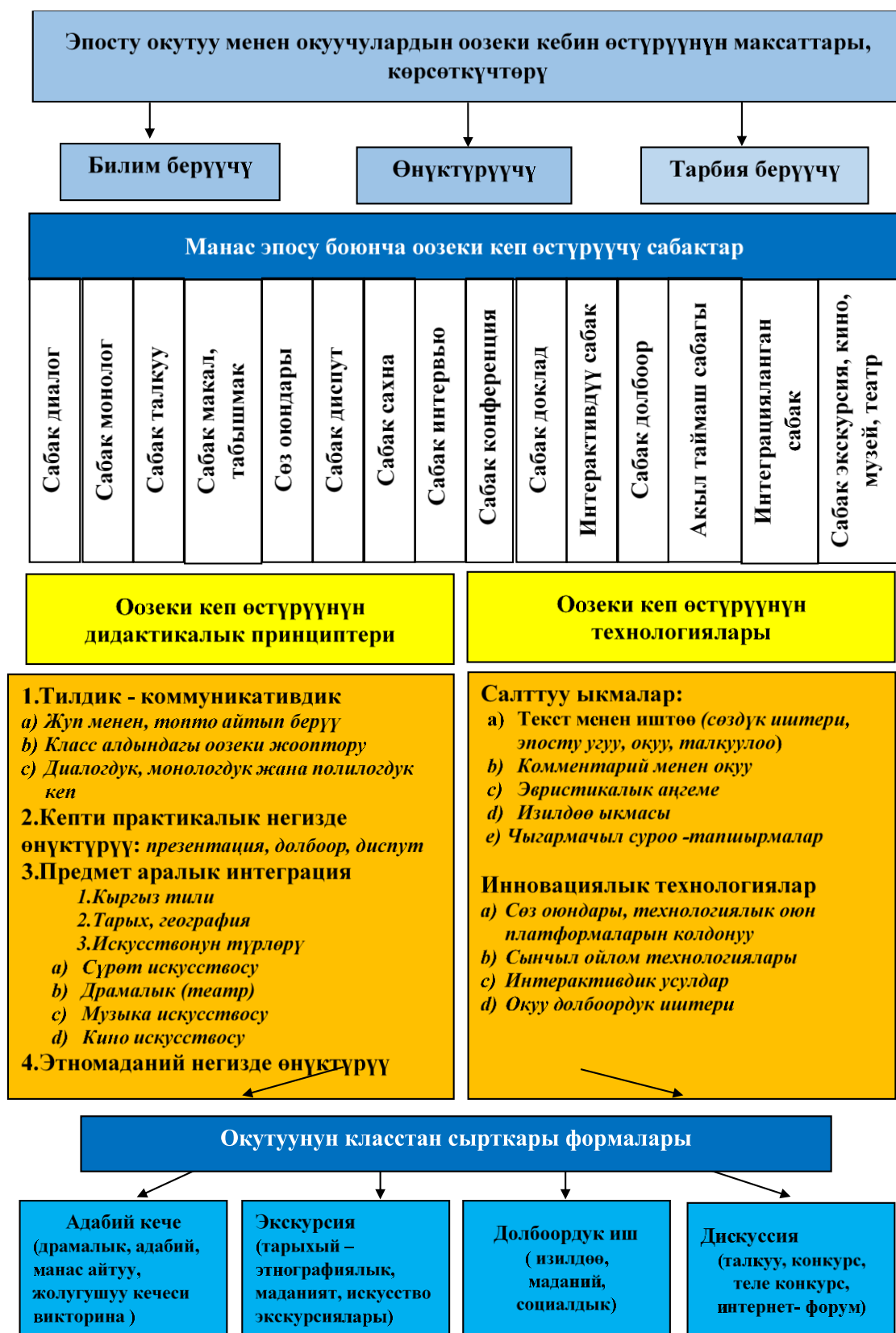
	илимий – теориялык негизде иштеп чыгуу, алардын натыйжалуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу сынактан өткөрүү.
милдети	“Манас” эпосун окутуу аркылуу окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн изилдөө жана окутуу тарыхын, өзгөчөлүктөрүн аныктоо, тематикалык багыттагы психолингвистикалык, педагогикалык жана адабият таануу боюнча эмгектерди талдоо, жыйынтыктоо. “Манас” эпосун окутуу аркылуу окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн оптималдуу ыкмаларын, формаларын көркөм сөзгө, текстке, башка предметтерге искусствого интеграциялоо, инновациялык технологияларга, кеп ишмердүүлүгүнө негизделген практикалык багытта иштеп чыгуу, практикага сунуштоо.
каражаты	Кыргыз мектептеринин адабияты сабагында окутулган “Манас” эпосунун тексттери
формасы	Адабият сабагы, класстан сырткары иштин формалары
методу	<i>Репродуктивдик методдор</i> (текст менен иштөө, сөздүк иштери, кайра айтып берүү, искусство чыгармалары менен байланыштырып баяндоо, эпостун тексттин интерпретациялоо) <i>инновациялык методдор</i> (сынчыл ойлом технологиялары, интерактивдүү методдор, оюн технологиясы), <i>чыгармачылыгын өстүрүүчү же креативдүү методдор</i> (класстан сырткары иш формалары)
натыйжасы	- эпостун сөздүк корун түшүнүү, колдонуу деңгээли жогорулайт; - чыгарманын баатырдык мотивдерин чагылдырган искусство чыгармаларын сөз искусствосу менен байланышта түшүнүп, талдап, тексттерди түзө алат; - продуктивдүү деңгээлдеги диалогдук, креативдик деңгээлдеги монологдук кеп үлгүлөрү менен жупта, топто жана өз алдынча өз оюн эркин билдире алат; - эпостун текстин терең өздөштүрүү максатындагы класстан сырткары иш формаларында жекече, топто иштөө аркылуу өз чыгармачылыгын көрсөтө алат;
жыйынтыгын текшерүүнүн чен – өлчөмү, критерийлери	- эпостун текстиндеги архаикалык, диалектилик сөздөрдү жана көркөм сөз каражаттарын түшүнүү, талдоо, колдонуу жөндөмү; - уккан, көргөн жана окуган тексттерин, эпос боюнча

	жаралган искусство чыгармаларын талдап, кайра айта билүүсү; - эпостун идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүн чагылдырган тексттерди түзүп, диалогдук, кепте башкалар менен эркин баарлаша билүүсү, монологдук кептин түрлөрүн түзө билүүсү; - оозеки кебинин мазмундуулугу, так - тууралыгы, орундуулугу - логикалуулугу, элестүү - көркөмдүүлүгү, эмоционалдуу - экспрессивдүү жана адептүүлүгү (<i>кеп маданиятынын коммуникативдик критерийлерине туура келиши</i>); -кептин илимий – публицистикалык стилдери менен өз алдынча иштей алуусу, аларды монологдук кептин формаларында пайдалана билиши; - оозеки кептин сырткы компоненттерин пайдалана билиши, угуучулар менен байланыш түзө билүүсү;
--	---

Таблица 2.5. "Манас" эпосу боюнча окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн компоненттери.

Белгиленген компоненттердин негизинде “Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын кебин өстүрүүнүн модели түзүлдү.

Сүрөт 2.4. “Манас” эпосу боюнча окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн жалпы модели:

Жогоруда берилген моделдерде эпосту окутууда окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн максат – милдеттери, дидактикалык принциптери, методдору, натыйжалары же компентенттүүлүктөрү жана баалоо чен – өлчөмдөрү аркылуу изилдөөнүн жалпы модели түзүлдү. Жогоруда көрсөтүлгөн

методдордон башка изилдөөдө анализ менен синтез, интеграциялоо, индукция жана дедукция, жалпылоо жана системалаштыруу, типологиялык байланыш түзүү сыяктуу теориялык, логикалык методдор колдонулду.

2.2.2.Изилдөөнүн эксперименталдык методдору

2.2.2.1.Педагогикалык эксперименттин уюштурулушу

Теориялык жыйынтыктар турмуштун сыноосунан же эксперименталдык сыноодон өткөндөн кийин гана коомдук аң сезимдин же өндүрүш күчтөрүнүн бири катары пайдаланууга бериле тургандыгы анык. Ошондуктан биз сунуштап жаткан гипотезалар мектеп практикасындагы эксперименттен өткөрүү максатында республикабыздын ар кайсы аймагындагы беш мектеп тандалып алынды. Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары Бишкек шаарынын № 82 жалпы билим берүү орто мектеби, СОС Герман Гмайнер орто мектеби, Чүй облусунун Панфилов районунун Самудин Молдобасанов атындагы Бекитай жалпы билим берүүчү орто мектеби, Талас облусунун Талас районундагы ХанБүргө атындагы жалпы билим берүү орто мектеби жана Жалал – Абад облусунун Аксы районунун Абдыжапар Эрматов атындагы Миң – Булак орто мектеби тандалып алынды. Аталган мектептерди тандап алууда алардын материалдык – техникалык базасынын камсыздалуу деңгээли, окутуучулар курамынын кесиптик жана эксперимент жүргүзүүдөгү компетенттүүлүгү негизги критерийлер катары алынды.

Жогоруда аталган мектептердеги педагогикалык эксперимент 2017 – 23 -жылдары үч этаптуу баскычта жүргүзүлдү. Педагогикалык экспериментке 440 окуучу катышып, алардын 220 окуучусу байкоо (*контролдук*) жана 220 окуучу тажрыйба (*эксперименталдык*) топто иш алып барышты.

Таблица. 2. 6. Эксперименттик иштин аныктоочу (констатациялоочу) биринчи этабы (2017 -2019 -жылдар).

максаты	кыргыз мектептеринин 8- класстарында “Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүү
----------------	--

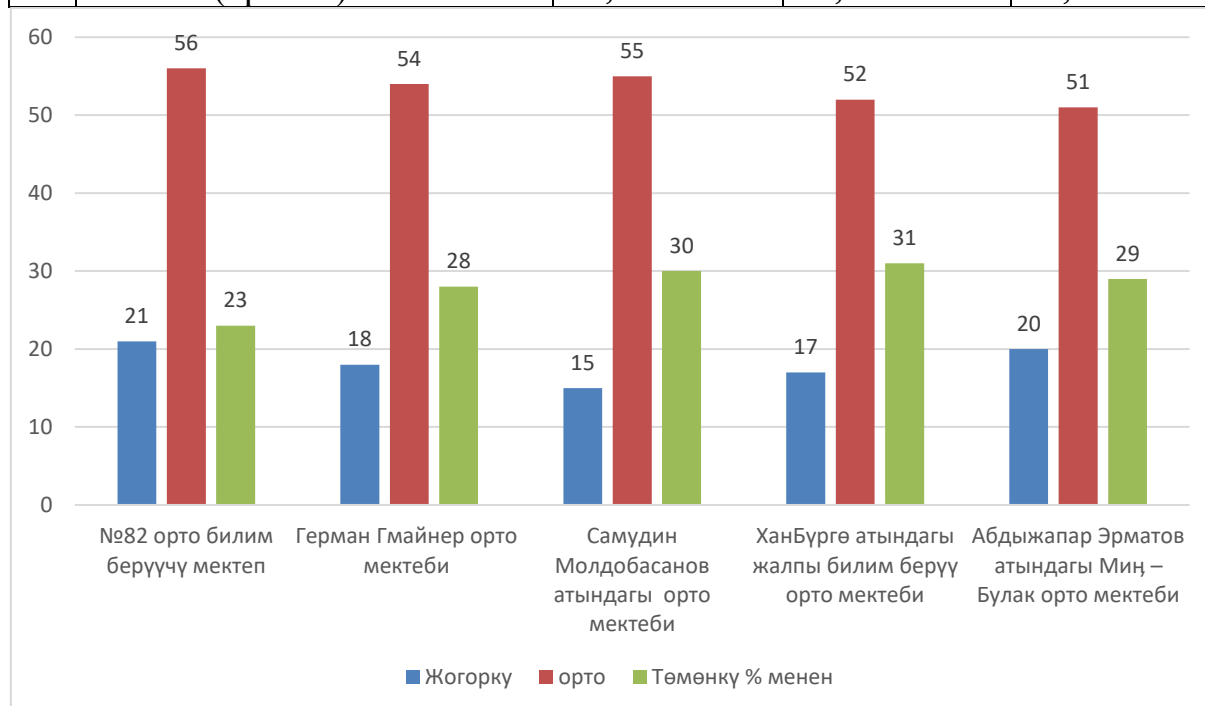
	иштеринин абалын, проблемаларын тактоо, окуу программалары, окуу китептери жана методикалык адабияттар менен камсыздалышын аныктоо, талдоо жана жалпылаштыруу менен илимий иштин мазмуну үчүн тыянактарды чыгаруу; диссертациянын эксперименталдык негизин, максат – милдеттерин, методдорун жана эксперименталдык базаларын тактоо;
милдети	педагогикалык эксперимент уюштуруу каражаттарын, методдорун жана жолдорун аныктап алуу;
изилдөөнүн методдору	мугалимдер жана окуучулар арасында анкета жүргүзүү, баарлашуу аркылуу алардын ой – пикирлерин жалпылаштыруу; сабактарга катышуу менен окуучулардын оозеки кеп ишмердүүлүгүнүн деңгээлин талдоо; “Манас” эпосу боюнча мектепте жүргүзүлгөн класстан сырткары иштердин формаларын, мазмунун анализдөө; темага байланыштуу мыйзамдарды, окуу пландарын, программаларын жана окуу китептерин талдоо (тест, рейтинг, математикалык жана статистикалык эсептөөлөр);
натыйжалары	“Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүү иштеринин абалы жогорку деңгээлде эмес экендиги аныкталды. Эпосту окутуу менен оозеки кепти өнүктүрүүдөгү алдыңкы мугалимдердин иш тажрыйбалары, жетишкендиктери жалпыланды. Эпостун негизинде сабактын ар кандай этаптарында сөз менен иштөөнүн ыкмаларын жүргүзүү, эпостун текстин уктурууга, оозеки жоопторго көңүл буруу, оозеки кептин ар кандай формалары, типтери менен иштөө жана сабакта инновациялык технологияларын колдонуу, окуучулардын чыгармачылыгын ойготуучу класстан сырткары иш формаларын өткөрүү менен жакшы натыйжаларга жетүү мүмкүндүгү аныкталды.

Эксперименттин биринчи этабындагы сурамжылоого 450 окуучу катышып (ар бир мектептен үч 8 – класстын 75 окуучусу, ар бир класста орто эсеп менен 20 -25 окуучудан) “Манас” эпосун окуп үйрөнүү менен оозеки кеп өстүрүүнүн жалпы абалы аныкталды. Окуучуларга “Манас” эпосу боюнча кеп өстүрүү багытындагы жогоруда берилген анкеталардын

суроолоруна 250 жооп талдоого алынды: Айрыкча эпос боюнча жүргүзүлгөн сөздүк иштеринин, кеп өстүрүү сабактарынын негизинде көркөм сөз каражаттарын оозеки кебинде колдоно алуу, эпостун талаштуу маселеси боюнча өз оюн башкаларга жеткире билүү сыяктуу компетентциялары көңүл бурулду. Окуучулардын “Манас” эпосу боюнча оозеки кебинин өнүгүү деңгээли төмөнкүдөй аныкталды:

Таблица 2.7. Окуучулардын “Манас” эпосу боюнча оозеки кебинин өнүгүү деңгээли (класстар текшерүү жана эксперименталдык деп бөлүнө элек, бардыгы - 450 окуучу катышты)

№	Мектептер, окуучулардын саны	Жогорку	Орто	Төмөнкү % менен
1.	№82 орто билим берүүчү мектеп	21	56	23
2.	Герман Гмайнер орто мектеби	18	54	28
3.	Самудин Молдобасанов атындагы орто мектеби	15	55	30
4.	ХанБүргө атындагы жалпы билим берүү орто мектеби	17	52	31
5.	Абдыжапар Эрматов атындагы Миң – Булак орто мектеби	20	51	29
	Жалпы (орточо)	18,2	53,6	28,2

Таблицадаан көрүнүп тургандай окуучулардын оозеки кебинин өнүгүү деңгээлин жалпысынан жогорку 18,2 %, орто деңгээли 53,6%, төмөнкү деңгээл 28,2 % көрсөткүчтөрдү түздү. Бул көрсөткүчтөрдү аныктоодо төмөнкүдөй деңгээлдик критерийлер колдонулду:

Таблица. 2.8. Окуучулардын “Манас” эпосу боюнча оозеки кеби боюнча билим деңгээлинин көрсөткүчтөрү, компетенттүүлүктөрү жана алардын критерийлери (10 баллдык баалоо системасы аркылуу)

№	деңгээлдер	чен – өлчөмдөр (критерийлер)
1.	Жогорку (7-10 балл)	Эпостун идеялык мазмуну боюнча оозеки жоопторунун кеп маданиятына толук туура келиши; тексттеги архаикалык, диалектилик сөздөрдү, көркөм сөз каражаттарын так чечмелеп бериши, кебинде ыктуу колдонушу; эпос боюнча диалог жана монолог кебин мазмундуу, толук түзө билиши; эпостун мазмуну боюнча жаралган искусство чыгармалары тууралуу өз оюн оозеки айта билиши; тексттен үзүндүлөрдү көркөм окуусу, манасчы катары айта билүүсү, аткаруусу; эпос боюнча талаш тартыш кырдаалдарда өз пикирин топто айта билиши, проектилик иштерде жактай билиши, угуучулар менен кайтарым байланыш түзүп өзүн кармай билиши;
2.	Орто (7-4 балл)	Эпостун идеялык мазмуну боюнча оозеки жоопторунун кеп маданиятына толук туура келбей калышы; тексттеги архаикалык, диалектилик сөздөрдү, көркөм сөз каражаттарын жарым – жартылай чечмелеп бериши; эпос боюнча диалог жана монолог кебин орто деңгээлде түзө билиши; эпостун мазмуну боюнча жаралган искусство чыгармалары тууралуу өз оюн оозеки толук айта албоосу; тексттен үзүндүлөрдү көркөм окуу, манасчы катары айта билүү жана аткаруу жөндөмдөрү орто деңгээлде болушу; эпос боюнча талаш тартыш кырдаалдарда өз пикирин топто айта билиши, проектилик иштерде жактай алуусу орто, угуучулар менен кайтарым байланыш түзүп, бирок өзүн ишенимдүү кармай албайт;
3.	Төмөнкү (4 баллдан төмөн)	Окуучунун эпостун идеялык мазмуну боюнча оозеки жоопторунун кеп маданиятына туура келбей көп ката кетириши; тексттеги архаикалык, диалектилик сөздөрдү, көркөм сөз каражаттарын билбеши, кебинде колдоно албоосу; эпос боюнча диалог жана монолог кебин түзө

	албаганы ; эпостун мазмуну боюнча жаралган искусство чыгармалары тууралуу өз оюн оозеки айта албоосу; тексттен үзүндүлөрдү көркөм окуу, манасчы катары айта билүү, аткаруу көндүмдөрүнүн жоктугу; эпос боюнча талаш тартыш кырдаалдарда өз пикирин топто айта албаганы, , проектилик иштерде жактай албоосу, угуучулар менен кайтарым байланыш түзө албагандыгы, топ алдында өзүн кармай албоосу;
--	--

Окуучулардын “Манас” эпосу боюнча оозеки кебинин мындай төмөнкү көрсөткүчтөрүн аныктоо боюнча 35 мугалимди сурамжылоого катыштырдык, сабактан сырткары иш – чараларына катыштык жана эпосту окутуудагы компетенттүүлүгүн аныктоого аракет жасадык. Мындай иштерди жүргүзүүнүн критерийлери төмөнкүлөр болду:

- 1.Мугалимдердин “Манас” эпосун окутууда кеп өстүрүү сабактарына катышып, алардын кеп өстүрүү иштеринин мазмуну, формалары жана методдорун талдоого алдык.
- 2.Жогоруда аталган мектептердин тажрыйбалуу мугалимдери менен кеп өстүрүү маселеси боюнча аңгемелештик жана анкеталардын суроолоруна жооп беришти.
3. Мектептердеги методикалык секциялардагы мугалимдердин сабакка өз ара катышуу, талдоо дептерлери менен таанышып чыктык.
4. Кыргыз тили жана адабият мугалимдеринин сабактарынын план – конспектиери, окуучулардын чыгармачылык иштерин талдоо менен жыйынтык чыгардык.
- 5.”Манас” эпосун окутуу менен окуучунун кебин өстүрүүдө искусствонун жанрларын, сүрөт, интернет – ресурстарын пайдалануу деңгээлдерин карап көрдүк.

Талдоонун жыйынтыгынан “Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн талаптагыдай болбой жаткан себептери аныкталды.

Таблица.2.9. “Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн талаптагыдай болбой жаткандыгын себептеринин мугалимдердин (35 мугалим) ишмердүүлүгү аркылуу аныкталышы.

№	Себептердин мазмуну	Жооптор % менен
1.	Эпостун зор көлөмүнө байланыштуу мазмунун өздөштүрүү менен чектелип, кеп өстүрүү маселесине тиешелүү көңүл бурулбайт	27
2.	Кеп өстүрүү бөлүмүн теманы кайталоо же тест жазуу үчүн колдонушат	20
3.	Эпостун сөз байлыгы менен иштөөгө, сөздүк иштеринин ыкмаларына көп маани беришпейт	15
4.	Диалогдук, монологдук кептин формаларынан мугалим жана мугалим – окуучу формасын көп колдонушат	12
5.	Эпос боюнча кеп өстүрүү маселесине арналган атайын илимий – методикалык эмгектердин, мугалимдер үчүн колдонмолордун аздыгы	10
6.	Шаардын мектептеринде эпос боюнча класстан сырткары иш формалары сейрек болсо, элет жеринде инновациялык технологиялар колдонулган сабактар аз өтүлөт	8
7.	Дагы башка себептерди атагандар	8

Жогоруда аталган “Манас” эпосун окутуу процессиндеги кеп өстүрүү иштерин натыйжалуу жүргүзүүгө тоскоол болгон проблемаларды аныктоо менен алдыда кандай иштердин мазмунун аткаруу зарылдыгы такталды.

Эксперименттин экинчи же калыптандыруучу этабында төмөнкүдөй иштер аткарылды:

Таблица.2.10. Эксперименттик иштин изденүүчү, калыптандыруучу (формирующего) экинчи этабы (2019 -2021-жылдар)

максаты	Окуучунун оозеки кебин өстүрүүгө сунушталган окуу методдорун, сабактардын формаларын окуу процессиндеги натыйжалуулугун текшерүү; эксперименттин жыйынтыгы менен алынган деңгээлдерди аныктоо; алынган натыйжаларды илимий жактан мүнөздөө; окуучуларды контролдук жана эксперименталдык топторго бөлүштүрүү; топторго бөлүүнүн чен - өлчөмдөрүн, себептерин көрсөтүү.
милдети	“Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин

	өстүрүү сабактарында мугалимге зарыл болгон методикалык, практикалык жардамдарды аныктоо; окуучулардын эпоско болгон кызыгуулары, тексттеги сөздөр менен иштөөдө, угуп, окуп жана көргөнү боюнча айтып берүүсүндөгү, жекече жана топто чыгып сүйлөөдөгү, диалогдук жана монологдук кепке катышуудагы жигердүүлүгү, класстан сырткары иш формаларында кеп чыгармачылыгын көрсөтүүгө умтулуудагы маселелерди аныктоо;
изилдөөнүн методдору	Жалпылаштыруу жана жекелештирүү, баарлашуу, талдоо, анализ жана синтез, долбоорлоо, салыштыруу, тесирлөө, математикалык – статистикалык эсептөө, моделдештирүү ж.б.
натыйжалары	Оозеки кеп өстүрүү иштерин жүргүзүүчү мугалимдерге бериле турган методикалык, практикалык жардамдардын мазмуну аныкталды; окуучулардын оозеки кепин өстүрүүчү иштердин критерийлери, методдору жана формалары белгиленди.

Эксперименттик иштердин ушул мезгилинде аталган мектептердин окуучулары байкоо (*контролдук*) жана тажрыйба (*эксперименталдык*) топторго бөлүндү. Тажрыйба өткөрүлүүчү класстарга төмөнкүдөй иш – аракеттерди жүргүздүк:

- мугалимдерди оозеки кеп өстүрүү маселесине арналган психолингвистикалык, илимий - методикалык адабияттар менен тааныштыруу, талдоо жана “Манас” эпосун окутууда колдонууга багыт берүү;

- окуучулардын “Манас” эпосун толук окуп үйрөнүүсүнө мектеп китепканачысынын, ата - энелердин шарт түзүүсү жана мугалимдердин баланы эпостун текстиндеги сөздөрдү түшүнүп колдонуусуна шарт түзгөн ыкмаларды, оюн технологиясын, маалымат технологияларын колдонуусу;

- 8 - класстын окуучуларынын эпоско кызыгуусун ойготуучу сабактардын формаларын, класстан сырткары иш – чараларды (эпостун мазмуну боюнча жаралган искусство чыгармаларын көрсөтүү, уктуруу; манасчыларды уктуруу жана жолугушуу кечелерин өткөрүү, эпос боюнча конкурстарды,

кечелерди өткөрүү; сабактын интерактивдүү формаларын окуучунун диалогдук, монологдук кебин активдештирүү; текстти трансформациялоо (*кара сөз менен айттыруу, драмалык чыгармаларга негиз болгон диалогдорду инценировкалоо*); эпостун текстинен жаттап көркөм айтуу, манасчылардын обону менен айттыруу; баланын оозеки кебин актуалдаштырууга таянган долбоордук иштерди, диспут – конференцияларды, акыл таймаштарын уюштуруу; эпостун мазмуну боюнча анимациялык фильмдерди, презентацияларды, даректүү фильмдерди көрүп талкуулоого өз пикирин айтып катышуусу.

- мугалимдин “Манас” эпосун окутуу сабактарын оозеки кеп өстүрүү, окуучулардын эркин, жигердүү сүйлөө, пикир алышуу, талашып – тартышуу, өз оюн тартынбай билдирүү аянтчасына айландыруучу методикалык ыкмаларды, инновациялык технологияларды жигердүү колдонуусу;

- жергиликтүү коомчулуктун маданият чөйрөсүнүн, окумуштуу-изилдөөчүлөр жана коомдук маданият жайларынын (*китепканалар, театрлар, музыкалык окуу жайлар, музейлер*) улуттук баалуулуктардын жаш муундарга жеткирүү иштерине активдүү катышуусу;

Аталган чыгармачыл иш – аракеттерди эксперимент жүргүзүлгөн мектептердин 8 – класстарында “Манас” эпосун окутуу менен оозеки кебин калыптандыруучу сабактарда өткөрдүк. Бул иштердин мазмуну экспериментке катышкан окуучулардын төмөнкүдөй билим, билгичтик жана көндүмдөрүн (**компетенцияларын**) калыптандырууга багытталды:

- эпостун идеялык мазмуну боюнча билгендерин оозеки айтып берүү деңгээли;
- окуучунун оозеки кебинин кеп маданиятынын талаптарына туура келиши;
- эпос боюнча уккан, окуган жана көргөн материалды ар кандай формада кайра айтып берүүсү;
- чыгарманын мазмуну, образдары боюнча диалогдук кептин, монологдук кептин ар кандай түрлөрүн, формаларын пайдаланып түзө билүүсү;

- эпостун текстиндеги сөздөрдүн ар кандай катмарын (архаизм, диалектизм, эскирген сөздөр), көркөм сөз каражаттарын чечмелеп түшүндүрө алуусу, кебинде пайдалануу деңгээли;
- чыгарманын сөздүк катмарындагы фразеологизмдерди, учкул сөздөрдү жана макал – лакаптарды эпостун идеялык мазмунун жана образдарды талдоодо, кептин башка формаларында колдоно билиши;
- эпостон үзүндүлөрдү көркөм окуусу, манасчылардын обону менен айта билүүсү;
- чыгарма боюнча уюштурулган класстан сырткары иш – чараларда өз чыгармачылыгын көрсөтүп, өз пикирин далилдеп сүйлөй билиши;
- эпостун текстин трансформациялоо жөндөмү (*текстти кара сөзгө айландыруу, инценировкалоо, мамунун толуктоо, кайра түзүү*);

8- класстын “Манас” эпосу боюнча оозеки кебинин деңгээлин аныктоо үчүн сабактарга катышып, суроо – тапшырмалар берилди, анкеталарга жооптор алынды, оозеки жооптору талдоого алынды: 7 -10 балл – жогорку деңгээл, 3- 6 балл орто деңгээл, 3 баллдан ылдый төмөнкү деңгээлде деп кабыл алынды.

Таблица.2.11. Эксперименттин текшерүүчү (материалдарды жалпылоо жана жыйынтыктоо) этабы (2021-2023- жылдар)

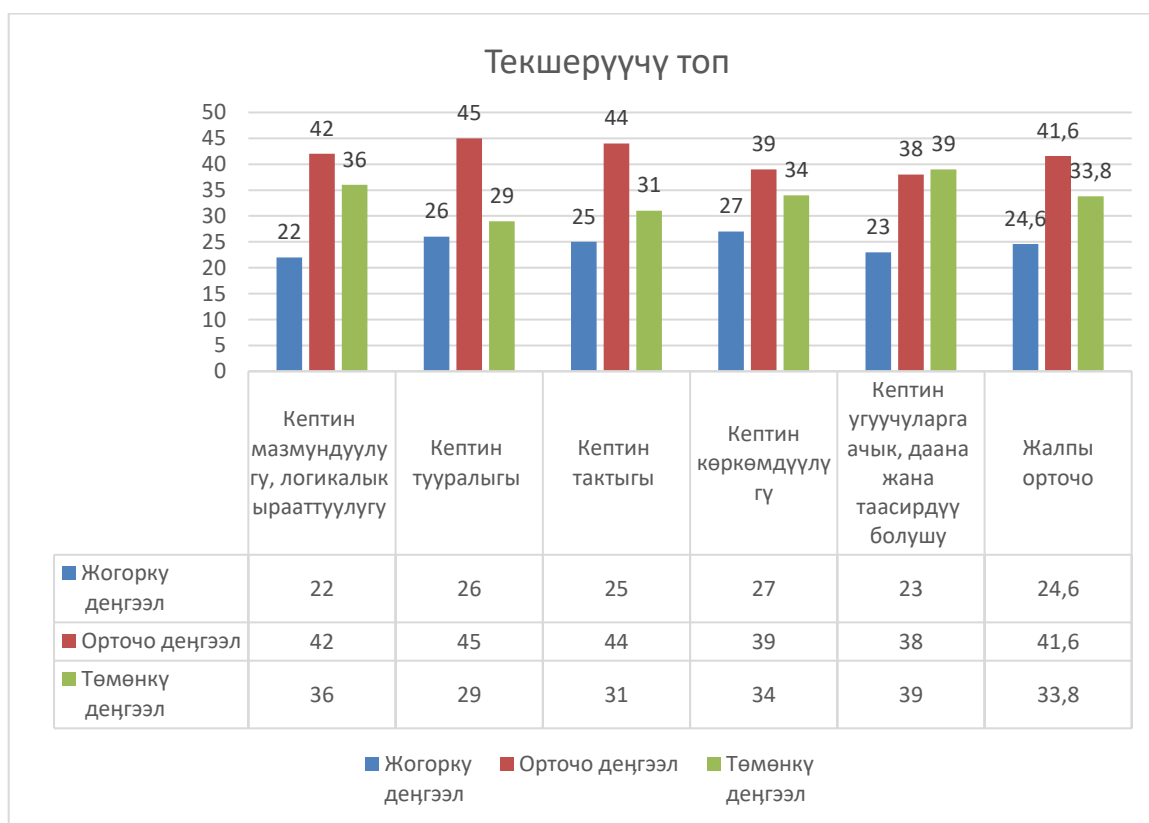
максаты	педагогикалык эксперименттин натыйжаларын талдоо жана жыйынтыктоо; изилдөөнүн негизинде түзүлгөн илимий – методикалык сунуштарды толуктоо; оозеки кеп өстүрүү ишине түзүлгөн сабактын моделин текшерүү; изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын чыгаруу; тема боюнча толуктоолорду, сунуштарды киргизүү;
милдети	“Манас” эпосун окутуу менен оозеки кеп өстүрүү үчүн түзүлгөн үлгүлөр менен сабак өтүү; алардын жыйынтыктарын талдоо; тема боюнча илимий макалаларды даярдоо, жарыялоо; мугалимдерге илимий – методикалык жардам берүү үчүн ачык сабактарды, семинар – тренингдерди өтүү;
изилдөөнүн методдору	анализ жана синтез, долбоорлоо, салыштыруу, тесстирлөө, анкета берүү, математикалык – статистикалык эсептөө,

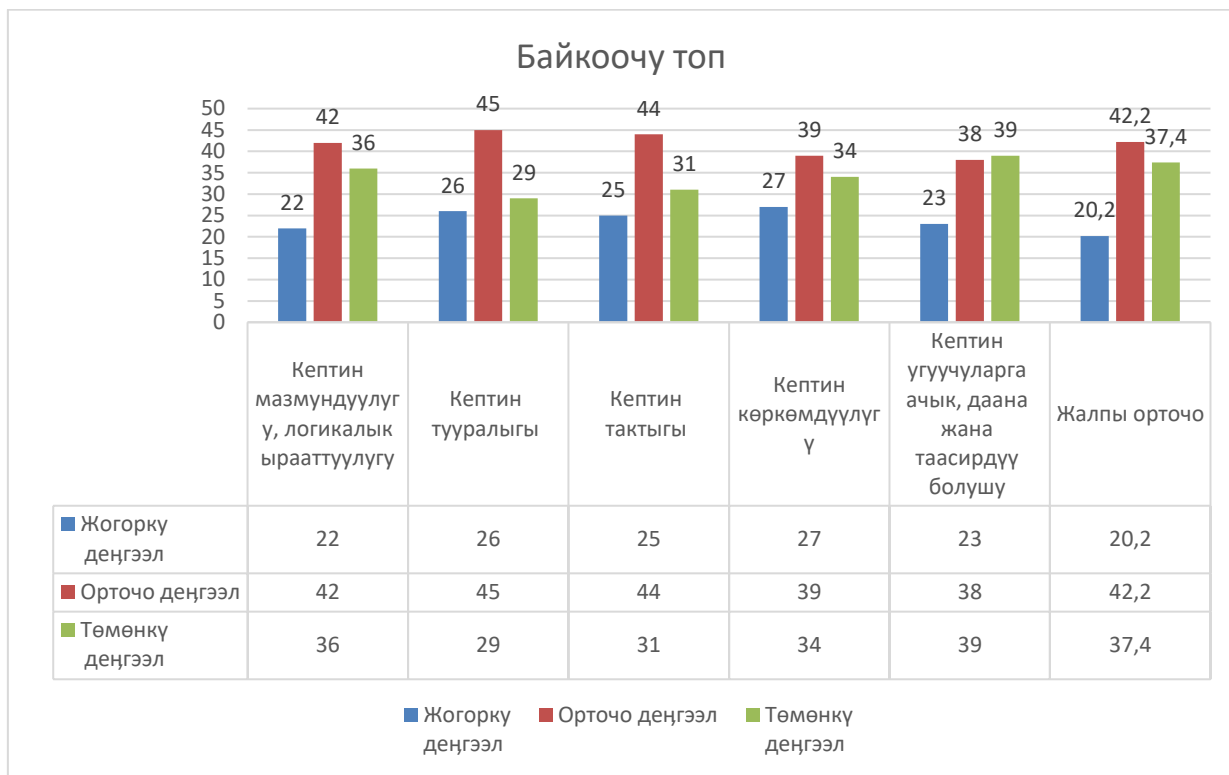
	моделдештирүү, рейтинг түзүү, оозеки жоопторду талдоо, өзүн – өзү баалоо.
натыйжалары	“Манас” эпосун окутуу менен оозеки кеп өстүрүү үчүн оптималдуу деп эсептелинген материалдар тандалып алынды. Эпосту окутуу менен оозеки кеп өстүрүү үчүн текстке таянуу менен сөздүк иштеринин ар кандай формаларын жигердүү жүргүзүү, сабакты эпостун негизинде жаралган искусство чыгармалары менен башка предметтер менен интеграциялап өтүү, сабактын инновациялык методдорун, технологияларын кеңири колдонуу, эпостун текстин трансформациялоого (кара сөзгө айландыруу, мазмунун толуктоо, кайра түзүү); диалог жана монолог кебин окуучунун коммуникативдик көндүмдөрүн, чыгармачылыгын калыптандыруу үчүн пайдалануу, эпос боюнча кошумча иш – чараларда оозеки кепти калыптандыруучу заманбап формаларын (<i>диспут, долбоор, презентация, акыл таймаш</i>) колдонуу оң натыйжаларды бере тургандыгы аныкталды. Эпостун бай тилдик катмарын пайдалануу ыкмаларын активдүү, заманбап методдорду колдонуу менен айкалыштырып окутуу, жаш муундарда кептик заманбап компетенцияларды, улуттук баалуулуктарды, мекенчил сезимдерди натыйжалуу калыптандыра тургандыгы далилденди.

Бул этапта жүргүзүлгөн тажрыйбалардын материалдары ар тараптуу иликтенди, жалпылаштырылды жана математикалык - статистикалык метод менен жыйынтыгы чыгарылды, ал жыйынтык төмөнкү таблицада чагылдырылды.

Таблица.2.12. Тажрыйба (эксперименталдык-тт) жана байкоо (контролдук-тт) класстарда (ар бир мектептен эки 8-класстын 200 окуучусунун мисалында) “Манас” эпосун окутуу процессинде оозеки кебинин өсүү деңгээли (% менен)

Оозеки кепти баалоо критерийлери	Класс	Жогорку деңгээл	Орточо деңгээл	Төмөнкү деңгээл
1.Кептин мазмундуулугу, логикалык ырааттуулугу (тилдик материалдарды тандоо, оюн жыйынтыктоо)	тт бт	22 19	42 41	36 40
2.Кептин тууралыгы (адабий тилдин нормаларына туура келиши)	тт бт	26 22	45 44	29 34
3.Кептин тактыгы (лексикалык бай каражаттарды тандай билүү)	тт бт	25 21	44 42	31 37
4.Кептин көркөмдүүлүгү (оюн көркөм, ишенимдүү бериши)	тт бт	27 20	39 43	34 37
5. Кептин угуучуларга ачык, даана жана таасирдүү болушу (контекстке ылайык сөз каражаттарын тандай билүү, кептин сырткы компоненттерин туура пайдалануу)	тт бт	23 19	38 41	39 40
Орточо	тт бт	24,6 20,2	41,6 42,2	33,8 37,4

Жогорудагы таблицада көрүнгөндөй беш мектепти алганда тажрыйба тобунда жогорку деңгээл 24,6%, орто деңгээл 41,6%, төмөнкү деңгээл 33,8% түздү. Байкоо тобунда жогорку деңгээл 20,2%, орто деңгээл 42,2%, төмөнкү деңгээл 37,4% болду. Тажрыйба жана байкоо тобундагы жогорку деңгээлдеги айырма 4,4% болсо, төмөнкү деңгээлдеги айырма 3,6% түзгөнүн көрөбүз. Бул көрсөткүчтөр “Манас” эпосун окутуу менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүүчү методикабыздын жарактуу экендигин тастыктады.

Экинчи бап боюнча корутунду

“Манас” эпосун окутуу процессинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүү боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталган экинчи бапта изилдөөнүн объектиси, предмети, материалдары жана методдору тууралуу айтылган. Аталган баптын алгачкы параграфы *“Изилдөөнүн материалдары”* деп аталып, изилдөөгө алынган материалдар көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн материалдары катары биринчи иретте КР Президентинин Жарлыктары (“Инсанды руханий – адептик жактан өнүктүрүү жана дене тарбиясы жөнүндө” Жарлыгы (- Б., 2021 -жыл) жана

“Улуттук нарк жөнүндө” Жарлыгы (-Б., 2022 -жыл, 20 -май, №157), “2021 - 2026 - жылдары Кыргыз Республикасында “Кыргыз жараны” деп жарандардын өзүн – өзү таануусун өнүктүрүүнүн концепциясы” (-Б., 2020 - жыл, 13 - ноябрь, № 39) аталган. Анткени бул маанилүү документтерде кыргыз коомчулугунун кылымдарда таянган дүйнө түшүнүгү катары кызмат кылган, жаштарды рухий – адептик жана дене – бой жактан өнүктүрүүнүн негизи улуттук нарктары , рухий байлыгы, бул элдин азыркы заманга шайкеш келген улуттук салттары экендиги көрсөтүлгөн. Кийинки материалдар катары Жогорку Кеңештин “Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндө” (2003 - жыл, 30 - апрель), “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө” (1989 -жыл, 23- сентябрь), “Манас” эпосу жөнүндө” (2011 -жыл, 28 -июнь) мыйзамдары улуттун тилин, “Манас” эпосу сыяктуу улуттук маданияттын үлгүсүн сактоо, изилдөө жана кийинки муунга өткөрүп берүү , билим берүүнүн улуттук баалуулуктарга басым жасоого зор маани берилгенине токтолуп кеттик.

Изилдөөнүн материалдары катары КР өкмөтүнүн тиешелүү токтомдору жана Кыргыз Республикасынын илим жана билим министирлигинин коллегиясы тарабынан бекитилген нормативдик документтерине предметтик стандарттар, (Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5 -11- класстары үчүн кыргыз адабияты боюнча предметтик стандарты.-Б., 2017, Б., 2023) , кыргыз адабияты боюнча окуу программалары, окуу китептери изилдөөнүн материалдары катары көрсөтүлдү.

Изилдөө ишинин экинчи параграфы “*Изилдөөнүн методдору*” деп аталып, диссертациялык эмгекти жазууда колдонулган теориялык методдорду, алардын кайсы учурда жана кандай максатта колдонулганы тууралуу айтылды. Иштин методологиялык негизи катары кызмат кылган илимий – теориялык булактарды талдоо жана жалпылоо, окуучулар жана мугалимдер менен баарлашуу, анкета алуу, мугалимдердин педагогикалык тажрыйбаларын үйрөнүү, жалпылоо жана “Манас” эпосун окутуу менен

оозеки кеп өстүрүү сабагын интеграциялоо, моделдештирүү методдорун пайдалананып иштегенибиз көрсөтүлдү.

“Изилдөөнүн эксперименталдык методу” деп аталган экинчи главанын кийинки бөлүмү эксперименттин ар бир этабынын максаты, милдеттери, методдору жана алынган жыйынтык, натыйжаларын көрсөтөт. Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары Бишкек шаарынын № 82 жалпы билим берүү орто мектеби, СОС Герман Гмайнер орто мектеби, Чүй облусунун Панфилов районунун Самудин Молдобасанов атындагы Бекитай жалпы билим берүүчү орто мектеби, Талас облусунун Талас районундагы ХанБүргө атындагы жалпы билим берүү орто мектеби жана Жалал – Абад облусунун Аксы районунун Абдыжапар Эрматов атындагы Миң – Булак орто мектептери алынгандыгы көрсөтүлдү. Бул педагогикалык экспериментке жалпысынан 450 окуучу катышып, алардын 225 окуучу байкоо (контролдук), 225 окуучу тажрыйба (эксперименталдык) топто иш жүргүздү. Эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыктары математикалык – статистикалык метод аркылуу берилди.

ҮЧҮНЧҮ БАП. “МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

3.1. «Манас» эпосун окутуу процессинде сөздүк иштерин, сөздүк оюндарын жүргүзүү, сөздүк таблицаларын колдонуу аркылуу оозеки кепти байытуу

Орто мектепте сөздүк иштерин жүргүзүүнүн максаты окуучулардын сөздүн маанисин терең *талдап түшүнүүсү* жана ой сезимдерин так, элестүү бере ала турган *накта зарыл сөздү таап* колдонууга машыгуусун тил сабагы менен интеграциялоо болуп саналат. Ошону менен бирге эне тилинин сөздүк кору, *сөздүк курамынын байлыгы* менен ар тараптуу, кенен тааныштыруу экендигин окумуштуулар белгилеп келишет (Н.И.Жинкин, П.И.Козлов,

Т.А.Ладыженская). Адабият сабагындагы сөздүк иштерин жүргүзүүнүн бул максаттары да төмөнкүдөй *дидактикалык – методикалык* талаптарга жооп бере алганда гана ийгиликтүү болмокчу:

1.Аң сезимдүүлүгү. Мугалим сөздүк иштерин жүргүзүү менен окуучуну өз ой пикирин туура , так аныктаган сөз курамы аркылуу логикалуу бере билүүгө, ар бир түшүнүктүн түрү жана белгиси боюнча мааниси жагынан төп келген сөздөрдү табууга көндүрөт.

2.Ырааттуулугу. Сөздүк иштерин ырааттуу түрдө жүргүзүү дегенибиз – бул окуу материалдарынын логикалык байланышын эске алуу менен анын ар бир этабын кийинки материалдарга таянуу менен жүргүзүү жана анын бөлүктөрүн жалпы бир бүтүндүккө байланыштыра билүү болуп эсептелет.

3.Жеткиликтүүлүгү сөздүк иштери окуучулардын жаш өзгөчөлүгүн, акыл – эс жана психологиялык жактан өнүгүү этабын эске алуу менен жүргүзүү аркылуу ишке ашырылат.

4.Окуучулардын өз алдынча иштөөсү. Бул принцип чыгарманын сөздүк курамы менен окуучулардын өз алдынча таанышуусун, тексттин айрым бөлүктөрүндөгү сөздөргө байкоо жүргүзүүсүн, өз алдынча сөздүктөр менен иштөөсүн талап кылат.

5.Терендиги. Мугалим сөздүк иштерин натыйжалуу жүргүздү деп окуучунун өздөштүргөн сөздөрдү терең түшүнүп, талдап жана өз кебинде активдүү пайдалана баштаган учурда гана айта алабыз.

6.Кайталануучулугу.Аң - сезимдүү, ырааттуу жана терең өздөштүрүлгөн сөздөрдү да дайым кайталап туруу менен бышыктоо зарыл.

Сөздүк иштеринин методикасы тууралуу сөз болгондо *кайсы жана кандай сөздөрдү түшүндүрүү керек* деген маселени тактоо талап кылынат.

- окуучуларга түз мааниси түшүнүксүз, белгисиз сөздөр жана сөз айкаштары;
- өтмө мааниси белгисиз сөздөр жана сөз айкаштары;
- аз колдонулган же колдонулбай калган сөздөр жана сөз айкаштары;
- мааниси белгисиз эмоционалдык жана экспрессивдик сөздөргө көңүл буруу;

Экинчиден, бул мааниси түшүнүксүз, белгисиз сөздөр жана сөз айкаштарынын кайсынысын тереңирээк түшүндүрүү керек? деген суроо да туулат. Мааниси түшүнүксүз, белгисиз сөздөр жана сөз айкаштарынын тобу айрыкча “Манас” эпосунда арбын кездеше тургандыгы талашсыз. Анткени эпостун тили “кыргыздардын улут болгонго чейинки **оозеки адабий тили** болуп эсептелет” [52;85,105]. Мындай тилдин иштелип бүткөн даяр формулаларында *архаизмдер менен историзмдер, поэтикалык формалар, диалектилик белгилер* камтылган. Каармандардын образдарын ачууда, иш – аракеттерин көрсөтүүдө, психологиялык абалын сүрөттөөдө эпосто *салыштыруу, эпитет, метафора, гипербола, гротеск* ж.б поэтикалык каражаттар, стилдик формалар кеңири пайдаланылган. Мындай көркөм каражаттар аркылуу манасчы каармандардын эпикалык аракеттерин, баатырдын курал – жарактарын, тулпарларын, баатырдык жүрүшүн, жекеме – жеке таймашын ачып берген (254 –*бет*). Эпос боюнча сөздүк иштерин жүргүзүүдө мугалим адабият сабагын эне тили менен интеграциялап, окуучунун эпостун тилдик байлыгын түзгөн сөздөргө болгон *кызыгуусун ойгото ала турган, ой жүгүртүүсүн активдештирүүгө* түрткү берген иш ыкмаларын тандоосу керек.

Таблица 3.13. “Манас” эпосу боюнча сөздүк иштеринин ыкмалары

№	Сөздүк иштеринин ыкмалары
1.	Эпостогу бейтааныш сөздөрдү түшүндүрүү
2.	Кыргыздар ошол учурда колдонгон буюмдар, курал – жарактардын аталыштарын сүрөт – иллюстрациялар, экспонат катары көрсөтүү
3.	Мугалимдин түшүнүксүз сөздөр катышкан саптарды көркөм окуусу
4.	Түшүнүксүз сөздөрдү синоним, антонимдер менен алмаштыруу
5.	Түшүнүксүз сөздөргө лексикалык аныктама берүү
6.	Бейтааныш сөздөрдүн келип чыгуу тарыхын талдоо (миф, диний)
7.	Көркөм сөз каражаттарынын (<i>эпитет, гипербола, литота, метафора, метонимия</i>) тексттеги ордун, маанисин талдоо
8.	Туруктуу сөз айкаштары менен, фразеологизмдер менен иштөө
9.	Эне тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө басым жасап иштөө
10.	Сөздүн тематикалык таблицаларын түздүрүү, сөз оюндарын, кроссворд, компьютердик технология каражаттарын колдонуу

Мындай методикалык иштердин топтомуна кенирээк токтолуп кетебиз.

1.Окуучуларга бейтааныш сөздөрдү түшүндүрүү.

Бул сөздөрдү мугалим эпосту өздөштүрүүгө киришүү сабагында чыгарманын өзөктүү окуяларына, негизги каармандарына жана башкы идеясына байланыштуу чечмелеп түшүндүрүп берүүсү зарыл. “Мугалимдин милдети түшүнүксүз сөздөрдү түшүндүрүү гана эмес, ошолорду баланын активдүү сөздүк запасына киргизүү, ошондуктан атайын *сөздүк дептерин* уюштурууну сунуш кылаар элем” деп белгилейт окумуштуу А.Ж.Муратов [53,135]. Бул дептерге акырындап көркөм сөз каражаттарынын түрлөрүн киргизүүнү, аларды айтып берүүдө, оозеки жоопторунда активдүү колдонуу зарылдыгын белгилейт. Айрыкча методист- адабиятчылардын ою боюнча *историзмдерди* , *архаизмдерди* тыкан талдоого алуу менен окуучуларга түшүнүксүз сөздөрдүн мааниси аркылуу азыркы ааламдашуу доорундагы балага өткөн мезгилдин турмуш – тиричилигинин, маданиятынын, адат-салттарынын көркөм образга, поэтикалык идеяга карата карым –катнашын ачып бере алабыз. *Мисалы, төмөндөгү сөздөр:*

Жазайыл - « Же жазайыл мылтык тобунда» - Алжир мамлекетинин арабча аталышы. Эпосто *жазайыл* , көбүнчө замбирек маанисинде түшүндүрүлөт.

Коломсок - « Коломсокко кол салып» - калың булгаарыдан же төөнүн терисинен түбү куушураак,ооз жагы кең кылып жасалган, ичи көндөй жаанын огун салуучу куту-баштыкча. Саадак деп да айтылат.

Очогор - « Очогор мылтык аттырып» - монгол тилинен өздөштүрүлгөн кыргызча айтылышы – очогор. Эпосто милтелүү мылтыктын аталышы .

Айчык, дагар, чарайна, черүү, чыңоол сыяктуу сөздөрдү эпос боюнча түзүлгөн сөздүктөрдөн мугалимдин жетекчилиги менен же окуучуларга тексттеги түшүнүксүз сөздөрдү таптырып , алардын маанисин үйдөн жазып келүүгө берсек да болот [54,2].

2.Эпос сүрөттөгөн тарыхый мезгилге тиешелүү болгон көчмөн элдин буюмдарын, жоокерлердин курал – жарагынын *чыгарма боюнча тартылган сүрөттөрдөн, иллюстрациялардан* көрсөтүү. Тарыхый музейлерге экскурсия

уюштуруу эпостогу ушундай тарыхый буюмдарды, мезгилди окуяларды, каармандарды окуучунун туура элестете билишине түрткү берет.

3.Мугалимдин көркөм окуусу аркылуу түшүнүксүз сөздөрдү интонация, пауза жана жест менен бөлүп көрсөтүү. Мындай сөздөрдү уктуруу менен окуучулардын тилин жатыктыруу жана ал сөздөрдү өз алдынча окуп чыгууга, түшүндүрмөлөрүнө көңүл бурууга багыттайбыз. Мисалы, “Абсун” деген сөзгө тиешелүү мындай саптарды келтирүүгө болот:

“Алиги жерден Байкүшүн,

Абсун окуп салганы...

Аяр байкуш колуна,

Кузгун конуп калганы.

Конукка келген кузгунга,

Абсун окуп демдеди,

Ашыкпай өпкө жемдеди” [55, 112], (113 – бет)

«Манас» эпосу боюнча сөздүк иштерин жүргүзүүдө баатырдык иштерге байланыштуу жоо кийимдери жана куралдарына басым жасоо менен бирге каармандардын жан дүйнөсүн ачып берүүгө ачкыч болгон ишенимдерин, рухий баалуулуктарын көрсөткөн окуучуларга түшүнүксүз диний лексиканын катмарына да көңүл буруп окуу зарылдыгы келип чыгат. Анткени бул сөздөр кыргыздардын тарыхый абалын , дүйнө түшүнүгүн тактоо менен башкы каармандардын ички дүйнөсүн терең ачып берүүгө шарт түзөт. Изилдөөчү Р.З.Кыдырбаева [56,71] белгилегендей, тарыхый өзгөрүүлөргө байланыштуу диний түшүнүктөрдүн да өзгөрүүгө учуроосу , катмарлануусу мыйзамдуу көрүнүш болуп эсептелген. Эпосто диний лексиканын мифологиялык катмары, түрк жана монгол элдерине орток болгон диний түшүнүктөр, кеңири планда берилген ислам дининин катмары камтылган. Эпостогу диний түшүнүктөрдү тарыхый калыптануусуна карата төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1) *Диний лексиканын мифологиялык катмары: Көк теңир, ажыдаар, алп кара куш, көз боочу, ак түлөө, ажына, акен, назыр, бакишы, бүбү, мартуу,*

жабыр, жесетин, жай таи, төлгөчү, далычы, зымырык, тумар, албарсты, дөө, пери, кайып болуу, кайыптан бүткөн;

Мындай сөздөр эпостогу мифологиялык тенденцияны белгилөө менен **хтонизм** (*жаратылыштын стихиялуу жана баш аламан көрүнүштөрүн дисгармониялуу жана коркунучтуу күчтөр катары көрсөтүү*) күчтөрүн ачып берүүгө да багытталганын байкайбыз. Айрыкча, С.Орозбаковдун вариантында мифологиялык жандыктарды сүрөттөөдө элдик фантазиянын ыкмаларын андан ары өнүктүрүп, көркөмдүүлүктүн бийик деңгээлине жеткендигин белгилеп кетүү керек:

Мисалы: “Чагарактап куйругу,

Жагжайыңкы төшү бар.

Так чыныдай көзү бар,

Кыңшылаган үнү бар.

Кызыл сур келген жүнү бар,

Чон казандай башы бар.

Капталында калы бар,

Моюн менен шилиде,

Кере кулач жалы бар” [57, 113], (224-225 –б)

Хтоникалык типтердин мындай белгилери Манас баатырдын душмандары болгон Макел дөө жана айрым кытай баатырларын сүрөттөөдө кездешет.

2) Тотемисттик жана шаманисттик түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр: *арстан, жолборс, бөрү, шумкар, туйгун, Суркийик, Багыш, Акэркеч, Камбар боз, сөөгүн көмүү, сөөгүн көтөрүү, сөөгүн чыгаруу.* Шаманисттик түшүнүктөр өлүк көмүү расмисине байланыштуу эпизоддорду сүрөттөгөн сөздөрдө сакталган. М: “Кылыч менен кырдырып,

Кымыз менен жуудуруп,

Аяк менен башыны,

Кымкап менен буудуруп” [58,111], (17 –бет)

3) Ислам динине байланыштуу сөздөрдүн эпоско кириши отурукташкан жана көчмөн калктын ортосундагы маданий –экономикалык карым –катыштар өнүккөн учурга туура келет. Диндик лексиканын бул катмары изилдөөчүлөр белгилегендей лексико – семантикалык жактан көп түрдүүлүгү, санынын көптүгү менен айырмаланып турат. Окуучуларга белгилүү болгон : *кудай, молдо, шайтан, тозок, бейиш, мусулман, куран, дооран, шарият , азан айтуу , намаз* деген сөздөрдөн тартып, *абеди , көйкөп, касида, кара дуба, молтолуу дуба, арып дуба, кара шамал дуба, кашмир дуба, сээр дуба, дастар, серги, забын, жасат, абсун, кутпа, напы, тилсымат , кобобу, каттам болуу* сыяктуу архаизм сөздөр кеңири жолугат.

Калмак – кытайлардын сыйынган будда динине байланыштуу *лаанат, лаайлама* (будда дининдегилер сыйына турган кудайы) *бут, буткана* (сыйынуучу кудайдын колдон жасалган келбети жана будда дининдегилер сыйынуучу жай) сыяктуу сөздөргө да түшүнүк берип кетүү менен алардын контекстте берген маанисин тактап, көркөм окуп , мисалдарды келтирүү зарыл.

4.”Манас” эпосундагы түшүнүксүз сөздөр менен иштөөдө аларды **синоним жана антоним сөздөр менен алмаштыруу кеңири** колдонулат. Мааниси эскирген сөздөр азыркы кыргыз тилиндеги маанилеш сөздөр менен түшүндүрүлөт.

М: **Бурут** – кыргыз, буудан – аргымак, дабан – ашуу, дамбылда – окумуштуу, добулбас – барабан, жазайыл – мылтык, жаян – балык.

Күпкө-1.Күн тийбес кылып атайын даярдалган жай, серече.2.Жаш төлдү кармоочу жылуу жай.3.Ардактап, кастарлап багуу, кам көрүү.

Себил – 1.Ок өтпөс сырт кийим.2.Курал –жарак.3.Алгыр , кыраан.

Чагал-1.Монголдордун календарындагы биринчи ай. 2.Жаздын башталышы 3.Монгол, калмак, кытайлардагы жаңы жыл –жаз майрамы.

Эпостогу антонимдер ар кандай стилдик фигураларда жолугуп, ошого ылайыктуу түрдүү стилдик максатта колдонулганын байкайбыз:

М: “Ачык элек – семирдик,

Ачыккан элек – тоюндук.
Кеңелип пейил чечилдик,
Кетилип келип жетилдик”.
“Түгөнгөн сайын түтөгөн
Тиги, дүмбөкүнүн тукуму,
Өлгөн сайын өрчүгөн
Өрттөнгүрдүн тукуму “

Бул саптардагы антонимдерди талдоо аркылуу окуучу сөздү так, элестүү берүү менен бирге турмуштагы карама - каршылыктардын биримдигин, түшүнүктөрдүн түпкү эволюциясын көрүү, аларды биримдикте карап талдоого, баалап билүүгө машыгат.

5. Түшүнүксүз сөздөр менен иштөөдө окуучулардын **логикалык ой жүгүртүүсүн машыктыруу үчүн бул сөздөргө логикалык аныктама** бердирип үйрөтүү талап кылынат. Ушул максатта машыктыруучу көнүгүүлөр жана таблицалар менен иштөө да жемиштүү болуп эсептелет. Сөздөрдүн маанисин аныктоо аркылуу баланын эпостун кеп талаасы тууралуу түшүнүгү да тереңдейт, кеп байлыгы артат.

М: Чайдоос – *чай кайнатылуучу моюндуу, ооз жагы кууш ,түбү жазы келип, жезден жасалган атайын идиш.*

Самбыл тон – *эпос боюнча административдик мансапка ээ экендигин билдирүүчү атайын формалык кийим.*

6. ”Манас” эпосундагы түшүнүксүз сөздөрдүн **келип чыгуу тарыхын талдоо**, варианттарын салыштырып иштөө да жакшы натыйжаларын берет.

М: Очогор- монгол тилинин **оо цагкур** – милтелүү деген сөзүнөн келип чыккан. Кыргыз тилине ылайыкташтырылып “очогор” деп айтылып калган.

Калаба – иран тилинин **гэлэбэ** – чыр – чатак, жаңжал деген сөзүнөн алынып, - луу мүчөсү уланып чатактуу, жаңжалдуу деген мааниге ээ болуп кеткен.

Чампаң- кытайча *тили түшүнүксүз эл* дегенди маанидеги сөз.

« Чалгынды бирге чалсам деп,

Чампаңдан жылкы алсам деп». [59,113], (28-бет)

7.Эпостогу түшүнүксүз сөздөр менен сөздүк иштерин жүргүзүүдө элестүү сөздөрдүн же **көркөм сөз каражаттарынын** берген маанилерине да кеңири токтолуп өтүү зарыл. Окуучуларга алардын көркөмдүк таасирдүүлүгүн тексттен алынган мисалдар аркылуу сөздүк комментарийлер, сүрөттөр менен мугалим ачып берет. Анткени окумуштуу Ж.Орозобекова белгилегендей, эпостогу көркөм сөз каражаттары (*эпитет, салыштыруу, метафора, метонимия, гипербола*) жыш колдонулган бай мазмуну менен айырмаланып, баланын көркөм табитинин, кеп чыгармачылыгынын өнүгүшүнө зор таасир берет [60, 92]. Чыгармада **эпитеттин** жайылма чоң формаларынан тартып, кыска жана так аныктамаларына чейин учурайт. Алар каармандын, тулпарлардын же башка жансыз кубулуштардын жеке өзүнө таандык касиетин айгинелеп, дайыма өзгөрбөй айтылат.

М: *Айкөл Манас, Кабылан Манас, Шер Манас; Катагандын кан Кошой; Кан жыттанган эр Жолой; Кыз Сайкал; Жайма Көкүл жаш Айдар;*

Эпосто каармандарды сүрөттөгөн эпитеттер Манас баштаган кыргыздын кыраан баатырларынын элесин көз алдыбызга тартып берет. (*Туркеме 3.1*) Каармандарды сыпаттаган эпитеттерден башка да чыгармада мазмуну жагынан көп түрдүү эпитеттер жолуга турганын жана алар боюнча төмөнкүдөй *тематикалык бөлүштүрүүнү* [61;24,105] пайдаланып, окуучуларга таблица түзүү сунушталат:

- 1) Топонимдик эпитеттер: *Боз- Дөбө, Ысык –Көл, Кара –Тоо, Эки –Кемин, Козу –Баши, Кара –Саз, Ала –Тоо;*
- 2) Жаратылыш кубулуштарына, убакыт жана чен бирдиктерине карата айтылган эпитеттер: *караңгы түн, кара булут, кеч күз, саратан жай, ызгаар кыш.*
- 3) Ат жабдыктары: *алтын ээр, абайы жабуу, калы килем, кара жаак булдурсун;*
- 4) Жоо кийимдери жана жоо куралдары: *ак күбө тон, көк күбө тон, сырнайза, ак болот кылыч, Аколпок, Аккелте, Ачалбарс;*

5) Этнонимдерди билдирген эпитеттер: *калың кыргыз, калың кара көп манжуу, сары ногой;*

6) Сандык аныктамалар: *кырк чоро, тогуз кабат асман, жердин жети бурчу, кырк чилтен, миң сан кол;*

7) Түстүк аныктамаларда сары, кызыл, жашыл түс менен бирге ак түстөгү заттар көп айтылган: *ак сарай, ак шумкар, ак күбө, ак олпок, ак тикен, ак кгаз, ак чатыр, ак бата, ак тинте, ак жол, ак боз ат;*

8) Жылкылардын түсү боюнча аталыштары: *ак кула, арча тору, кара, чаар, чур, ак буурул, кара көк, калтар күрөң, жээзде күрөң, коңур, ай сары, жээзде, ак боз, буурул, чабдар.*

“Манас”эпосундагы поэтикалык салыштыруулардан изилдөөчүлөр (Э.Абдылдаев, Ж.Орозобекова, М.Акмолдоева) **гипербола жана литотаны** айрыкча көп кездешкенин бөлүп көрсөтүшөт

М:”*Тоодой болгон Манасты,*

Томуктай кылып көтөрүп,

Коргошундай Манасты,

Корголдой кылып көтөрүп,

Учуп барат Аккула”

Кыргыз жеринин кооздугун сүрөттөөдө:

“Алмасы *аттын башындай,*

Жаңгагы *сайдын ташындай”*

Эпостогу тулпарлардын (*Аккула, Мааникер, Алгара, Сарала, Чалкуйрук, Көктулпар, Тайбуурул*) сүрөттөөдө алардын турпаты баатырларга татыктуу берилгенин белгилеп кетүү зарыл.

“Азуулары *аркардай,*

Төрт аягы *чарадай,*

Чаткаягы *колоттой,*

Туягынын илеби,

Чарыкка тарткан *болоттой,”* - деп Тайбуурул тулпар сыпатталат.

Берилген гипербоалык салыштыруулар аркылуу баатырлардын, тулпарлардын жана буюм - көрүнүштөрдүн сапатын жогорку деңгээлде сыпаттоого, көркөмдүк өзгөчөлүктү баса белгилөө менен элестүү ой жүгүртүүгө таасир берүүгө умтулуу эпосто айрыкча күчтүү экендигин окуучуларга жеткирүү зарыл. Маселен, Манастын тула боюнун зорлугу, адаттан сырткары күчтүүлүгү жана сүрү көп сүрөттөлгөн гипербоаларды каармандын сырткы портретин түзүүдө активдүү колдонуу сунушталат :
”Жалаяк ооз, жар кабак, айбаты катуу, жүзү заар, кең көкүрөк, жоон билек, жооруну калың, таш жүрөк, бөрү кулак, жолборс төш баатырдын опол тоодой күчүнө тоо туруштук бере албайт. Каарданып жоону бет алганда капталынан “кара чаар жолборс чамынып” астынан караганда “ажыдаар сүрү” көрүнүп, артынан “миң сан колдун элеси” кылкылдайт. Ал каарданганда “күркүрөшү күн болуп, бетинен чыккан түгү, беш байпактык жүн болуп”, “оозунан түтүн буркурап, көзүнөн жалын шыркырап көрүнөт”.
Мындай гипербоалык сүрөттөөлөр Манастан башка оң каармандарды жана кыргыздардын татыктуу душмандары катары Жолойду, Ороңгуну шумдуктуу, өзгөчө кылып көрсөтүүдө кеңири колдонулганын көрөбүз.

Жөнөкөй салыштыруудан **метафора** салыштырылган нерсенин экинчи нерсеге өткөн белгисин, касиетин сактап кала тургандыгы менен айырмалана тургандыгын да ажыратып көрсөтүү керек. Айрыкча метафоролордун ичинен жапайы айбанаттарга байланыштуу *арстан, жолборс, шер, көк жал, кабылан, бөрү, ажыдаар* сыяктуу сөздөр көп колдонулуп, кептин экспрессиялуулугун арттырып, каармандын образын көркөмдөп терең ачып берүүгө түрткү бергендигине токтолобуз.

“Атынын мойну бир кулач,

Айбандан сүрдүү көрүнөт.

Алеңгир жаа асынган,

Адамдан сүрдүү көрүнөт.

Саадагы өгүз белиндей,

Салкыны *тоонун желиндей*” - деп, каармандар эпитеттер менен жыш көркөмдөлгөнүн көрөбүз.

Метафорадан айырмаланып **метонимия** сүрөттөлгөн окуянын, түшүнүктүн аты башка предметтин, түшүнүктүн аты менен аталып, өтмө мааниге ээ боло тургандыгын белгилейбиз. Бул айрыкча Манас баатыр жарык дүйнөгө келээр алдында Жакып байдын арманы жана түшү аркылуу ачык берилген.

“Жез түркүктүү *чатырга*,

Каяша берген адам жок

Бу кара калмак баатырга.

Долоно саптуу *айбалта*

Муну толгонтуп ийбей ким аштайт,

Бу тосуп жүргөн көп журтту

Томсортпой муну ким баштайт?”

– деген бардык варианттарда кездешкен үзүндүнү окуу менен каймана мааниде айтылган айбалтаны (*бийликти*) көтөрүүчү (*баатыр*) жок экендигин айтып кейиген Жакыптын монологунан өзгөртүлүп айтылган *тронтун түрү болгон метонимияны* түшүндүрөбүз жана башка үзүндүлөрдөн аны табууну окуучуларга сунуштайбыз.

8.Эпос боюнча сөздүк иштерин жүргүзүүдө чыгарма боюнча окуучулардын оозеки кебин байытууга жана кептик формаларда активдүү пайдаланууга мүмкүнчүлүк берүүчү туруктуу сөз айкаштары же **фразеологизмдер** менен да иш алып баруу айрыкча маанилүү. Анткени куюлуштура курч, ташка тамга баскандай таамай айтылган учкул сөздөр, бир эле учурда түшүнүк менен көркөм элести камтып, ой – пикирди жандуу, элестүү айтууга мүмкүндүк берет.

1) Чыгарманын тексттери боюнча алынган фразеологизмдерге түшүндүрмө берүү:

М:Акылдан тануу – корккондо же кандайдыр бир кыйынчылыкка учураганда, эмне кыларын билбей калуу (“Айгайды Жакып уккан соң акылынан таныптыр”)

Билеги жоон – кара күчүнө сыйынган балбан, алдуу – күчтүү – карылуу (“Манас – билеги жоон, таш жүрөк, пил мүчөлүү бадирек)

Көк жал - тайманбас, кайраттуу баатыр (Таластагы көк жал Манаска жетпей кайтпа”)

Жылдызы ысык – сүйгүнчүктүү, сүйкүмдүү, жагымдуу; - өтө ынак, ынтымактуу. (Жылдызы ысык Семетей токой жактан көрүнөт).

Кара сууга кан куюу – бүлүндүрүп жиберүү, булгунгө учуратуу (“Кара сууга кан куйган, бир канкорду тууду десеңчи”)

2) Башкы каармандын жана башка персонаждардын психологиялык абалын, иш – аракетин фразеологизмдер аркылуу сүрөттөө:

М:Каныкей Манас баатыр өлгөндө-“көз жашы көл болуп, “жүрөгүнөн кан таамп”, “кан жутуп”, “күнү бүткөндөй, айы өчкөндөй” “бүк түшөт”.

Алманбет- “ойротто жок олуя”, “кара кылды как жарган калыс”, “колу ачык”, “пейли кең” баатыр болгон.

Коңурбай – “таш боор”, “кылымды бузган”, “көзүнөн чаары чыккан” кыргыздарга “сөөк өчтүү” “кызталак” экен.

3) Фразеологизмдерге маанилик жактан туура келген туруктуу сөз айкаштарын, синонимдерин табуу:

Кубануу: “Жоругу жанды кубантат, күлкүсү көккө жеткирет” (Кубанчым койнума батпайт) – **Кайгыруу:** “Кашайып көңүл бөлүнүп, кабырга сөөгү бөлүнүп” (Каңырыгы баш жарып, үшкүрүгү таш жарып, кабыргасы кайышып, өрт өчкөндөй болуп, айласы алты түгөнүү, мурдуна суу жетүү).

Ачуулануу: “Кабагына кар жаап, мурутуна муз туруп” (Күйбөгөн жери күл болуп, ичи туз куйгандай ачышып) – **Кубаттоо:** “Үзүлгөндү улаган, өчкөн отту тамызган, өлгөн жанды тиргизген” (Итибиз чөп жеди, ташыбыз өйдө кулады). **Бактылуу:** (“Телегейи тегиз”, “төрт тарабы кыбыла”, “жылдызы жанып турат”, “ыргыткан ташы өйдө кулап турат”, “төрүндө периште

ойнойт”, ”айда алтын, күндө күмүш табат”, ”башына кут конуп, түндүгүнөн береке куюлат”)

4) Эпостон алынган үзүндүнүн мазмунун аныктоо, андагы көркөм сөз каражаттарынан фразеологизмдерди табуу, талдоо иштерин жүргүзүү зарыл. (Тиркеме 3.2) Эпостон алынган мындай үзүндүлөрдүн мазмунун аныктоо, андагы көркөм сөз каражаттарынан фразеологизмдерди талдоо менен окуучулардын чыгарма боюнча жалпы түшүнүгү тереңдеп, сөздүк кору байыйт жана оозеки кеби андан ары өнүгөт.

9. Сөздүк иштери аркылуу окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн натыйжалуу ыкмасынын бири катары методисттер **[62,81]** окуучуларды **эне тилинин сөздүгү** менен ырааттуу иш алып барууга жана өз алдынча иштей билүүгө машыктыруу иштерин көбүрөөк жүргүзүүнү белгилешет. Мындай методикалык талапты ийгиликтүү чечүү үчүн төмөнкүлөрдү сунушташат:

- 1) Түшүнүксүз сөздөр менен ар бир сабакта иш жүргүзүү
- 2) Окуучуларга сөздүк менен иштелүүчү иштердин ар түрдүү формаларын алдын – ала берүү (*сөздүк жат жазуу үчүн түшүнүксүз сөздөрдү тандап жазып келүү; ал сөздөрдүн келип чыгуу тарыхын түшүндүрүү; бул түшүнүктөргө синонимдерди, антонимдерди тандап жазуу;*)
- 3) Чыгарманын текстиндеги жаңы, түшүнүксүз сөздөрдү сөздүк аркылуу түшүндүрүп айтып берүү. “Манас” эпосу боюнча сөздүк иштерин жүргүзүү эпос боюнча өткөрүлгөн ар бир сабакта жүргүзүлүшү максатка ылайык келет. Ошону менен бирге сөздүк иштери сабактардын кайсы этабында кандайча ыкма, формага ээ боло тургандыгын жана иштин кайсы формаларын колдонуу натыйжалуу боло тургандыгын мугалим так билиши зарыл.

Эпосту өздөштүрүүгө *киришүү сабагына* байланыштуу жогоруда айтылган лексикалык комментарийлерден сырткары чыгарманын идеялык мазмунун толук камтууга шарт түзгөн **тематикалык сөздүктүн таблицасын** колдонуу натыйжалуу болот **(Тиркеме 3.3)**. Учурда ”Манас” эпосу боюнча жыйналган илимий материалдардын (*энциклопедиялар, сөздүктөр, илимий эмгектер*) негизинде бышыктоо сабагында окуучуларга жекече же топтук

тапшырма түрүндө оозеки кептин булагы катары айрым лексикалык темаларды (*чыгармадагы топонимдер, этнонимдер жана адам аттары боюнча*) **оюн формасында** берип, жигердүү иштетүүгө болот. (Тиркеме 3.4)

Чыгарманын **тексттин өздөштүрүү учурунда** мугалимдин көркөм окуусу аркылуу түшүнүксүз сөздөрдү интонация, тыным жана кол жаңсоо кыймылдары менен бөлүп көрсөтүү, алардын саптар аралыгында берилген түшүндүрмөлөрүнө, сөздөрдүн келип чыгуу тарыхына кайрылуусу максатка ылайык келет. Сөздүк иштеринин негизги жана татаал түрлөрү **бышыктоо сабактарына** туура келе тургандыгы анык. Анткени тексттин мазмунун жана идеялык багытын жакшы өздөштүргөндөн кийин гана окуучу сөздөргө синоним, антоним, омоним тандап, алардын берген ар түрдүү маанилерин тексттен табууга, алардын колдонулуш максатын аныктоого, көркөм сөз каражаттарынын образдарды терең ачып берүүдөгү, пейзаждык жана согуштук сүрөттөөдөгү маанисин талдай алат. Мындай иштердин топтомун жүргүзүүнүн башкы максаты албетте, окуучунун эпостун мазмунун айтып берүүдө, каармандарды сүрөттөөдө жана чыгарманын идеялык – стилдик өзгөчөлүгүн ачып берүүдө сөздөрдүн кеңири пландагы, көрктүү катмарын өз кебинде ийкемдүү жана орундуу пайдалана билүүсүн көздөйт. Эпос боюнча **үй тапшырмаларын аткаруу** процессинде түшүнүүгө кыйын болгон сөздөрдү өз алдынча таап жана түшүндүрүп жазып, оозеки айтып берүүгө даярданып келет.

Демек, сөздүк жумуштарынын эң негизги милдети – *баланын сөздүк корун байытуу, кеңейтүү жана активдештирүүнү баланын кептик ой жүгүртүүсүнө сөздөрдүн тематикалык топтомдорун, синонимдик катарын, антонимдик – түгөйлөрүн жана көп маанилүү сөздөрдү, фразеологизмдерди* сабактын ар кандай этаптарында кызыктуу методикалык ыкмалар, сөздүк таблицалар жана дидактикалык, компьютердик (кахут) оюндар аркылуу киргизүү болуп саналат. Бул сөздөрдү контекстте колдонуу менен баланын кебинин сапаты жогорулап, так, туура жана көркөм сүйлөөгө машыгат. Жыйынтыгында эпостун жанрдык өзгөчөлүгүн түзгөн тил

каражаттарын талдоо , адабият менен тил сабагын интеграциялоо окуучунун ой пикирин так жана көркөм билдире алган *лексикалык каражаттарды тандоо менен оозеки кепте колдоно билүү жөндөмүн* калыптандырат.

3.2. «Манас» эпосунун негизинде жазылган искусство чыгармаларын сабак менен интеграциялоо (*сүрөт, театр искусствосу, музыка, кино*) аркылуу окуучулардын оозеки кебин өстүрүү

Искусство чыгармалары адабият сабагында салттуу түрдө колдонулуп келе жатат. Айрыкча, адабият сабагы сөз искусствосу катары кандайдыр бир деңгээлде искусствонун башка түрлөрү менен байланышта окутуу талабы предметтик стандартта, программаларда да атайын бөлүп көрсөтүлгөн. “Адабиятты окутуунун искусство жана технология билим берүү чөйрөсү менен байланыштырып окутуу аркылуу биз төмөнкүдөй милдеттерди чечебиз:

- искусство чыгармаларын көркөм – маанилик кабылдоо;
- ата мекендик маданияттын эстетикалык жана көркөм баалуулуктары жөнүндө билимдерди өздөштүрүү;
- дүйнөнү эстетикалык өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнүү;
- чыгарманы эстетикалык баалоонун критерийлерин билүү;
- эстетикалык тажрыйбасын калыптандыруу;
- элдик чыгармачылыкты жана *этномаданий салттарды* эмоционалдык жактан түшүнүү; [63; 68,69]

Искусство чыгармаларын адабият сабагында колдонуу же интеграциялоо маселесине бир топ окумуштуу - методисттер кайрылып келишкен (*Е.А.Флерина, Л.А.Шейман, А.А.Муратов ж.б*). Алар өз эмгектеринде төмөнкүлөрдү белгилешкен:

1.Искусство чыгармаларын адабият сабагында колдонуу менен көркөм образдарды, окуяларды жана пейзаждык, предметтик элестерди пайда кылуу процессин тездетүүгө жана жакшыртууга болот.

2.Чыгарманын бир бөлүгү жана жалпы идеялык мазмуну менен байланышы окуучулардын элестөөсү аркылуу айкыныраак түзүлөт.

3.Искусство чыгармаларында кеңири планда чагылдырылган улуттук аң – сезимдин өзгөчөлүгүн көркөм адабияттын образдык чагылдыруусу аркылуу бекем байланышта жана биримдикте бере билүү мүмкүнчүлүгү ачылат.

4.Адабий материалды турмуш менен байланыштырып, сезимдин көп кырдуу боёктору аркылуу терең кабылдоого жана жеке эмоционалдык тажрыйба тутумуна киргизүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Окутуу процессинде искусство чыгармаларын натыйжалуу пайдалануунун төмөнкүдөй **методикалык принциптерин** көңүлгө тутуу зарыл:

1.Искусство чыгармасы сабактын окутуучу жана тарбия берүүчү максатына шайкеш келүүсү керек.

2.Окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша кызыгуусун, искусство чыгармаларын кабыл алууга карата даярдыгынын деңгээлин эске алуу.

3. Искусство чыгармасынын идеялык көркөмдүк деңгээлинин жогору болуусу, аларды окуучунун инсандык жан дүйнөсүн, эстетикалык табитин калыптандыруучу курал катары пайдалануу.

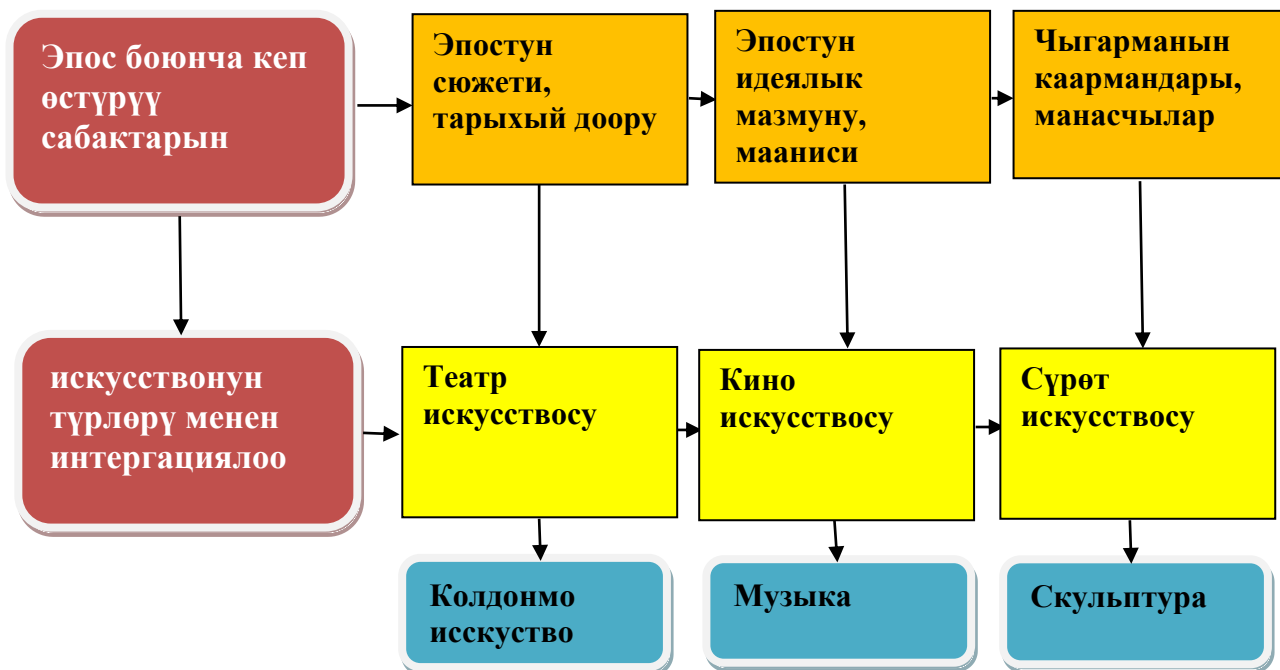
4. Искусство чыгармалары менен иштөө процессиндеги системалуулукту жана максаттуулукту камсыз кылуу.

5. Адабий чыгарма жана искусство чыгармасынын идеялык – тематикалык жактан үндөштүгү, жакындыгы эске алынуусу зарыл деп белгиленген.

Айрыкча, адабият сабагында *окуучулардын коммуникативдик жөндөмүн өстүрүүдө* көркөм сүрөттөрдү пайдалануунун көптөгөн мүмкүнчүлүктөрү бар. Анткени, сүрөт *айтып берүүнүн булагы жана кептик стимул* катары каралат, окуучунун кептик корун байытат жана тилдик материалдарды жигердүү пайдаланууга шарт түзөт. Сүрөткердин көз карашы менен берилген предметтик жана кубулуштук, турмуштук көрүнүштөрдү сөздүн жардамы менен так, ачык жана элестүү сүрөттөө үчүн окуучу өзүнүн бардык сөздүк байлыгын ишке чегет. Окуучунун бул кеп ишмердүүлүгүн ойготуу үчүн мугалимдин аңгемесинде *искусство таануучу комментарий*

менен *тарыхый – адабий комментарий* табигый түрдө айкалышып келүүсү зарыл.

Сүрөт. 5. Эпос боюнча кеп өстүрүү сабактарын искусствонун түрлөрү менен интеграциялоо

Сүрөт искусствосунун чыгармаларын кеп ишмердүүлүгүнөн өнүктүрүүнүн бардык этаптарында (*рецептивдик, репродуктивдик, продуктивдик, креативдик*) пайдалануу натыйжалуу деп эсептелинет.

“Манас” эпосу боюнча тартылган ар бир сүрөткө талдоо жүргүзүү же баатырдык темасына кайрылган сүрөткерлердин өмүр жолун толук карап чыгуу мүмкүндүгү чектелүү. Сүрөт искусствосунун айрым чыгармаларына талдоо жүргүзгөндө бул искусствонун мүнөздүү белгилерине (*композиция, жарык жана көлөкөнүн катышы, боёктордун колорити*) токтолуп, авторлору тууралуу азын оолак кабар берген эстетикалык сабаттуу талдоо болушу зарыл экендигин жогоруда аталган методисттер белгилеп кетишкен.

“Манас” эпосунун улуттук аң сезимди, философияны жана эстетикалык идеалдарды чагылдырган энциклопедиялык чыгарма катары кыргыз элинин тарыхына, тилине жана этнографиясына кызыккан окумуштуулар менен катар искусство адамдарын, айрыкча сүрөтчүлөрдү өзүнө тартып келген. Эпостун патриоттук идеясына ылайык *баатырдык сюжеттер жана терең*

лирикалык, кеңири пейзаждык сүрөттөөлөр бай фантазияга, миң түркүн боёктордун палитрасына жана ар түрдүү формаларга жол ачкан. Эпостун сюжетине кайрылган сүрөтчүлөрдүн чыгармаларын [64,105] тарыхый жактан циклдештирип (*революцияга чейин, совет мезгили, эгемендик мезгилиндеги сүрөтчүлөрдүн эмгектеринде чагылдырылышы*) бөлүштүрүү тууралуу окуучуларга жалпы маалымат берип кетүү да зарыл.

“Манас”эпосуна кайрылган сүрөтчүлөрдүн чыгармачылыгын этаптар менен карап чыгуу мугалимдин ишин жеңилдетет жана окуучулардын тигил же бул чыгарманын пайда болуу тарыхын, мезгил менен байланышын тезирээк кабыл алышына шарт түзөт. Ошентип искусствонун бул эки түрүн талдоо аркылуу алардын окшоштуктарын табуу менен катар адабиятка жана сүрөткө таандык болгон көркөм каражаттарын ажыратып тактоо менен коштолот. Сүрөтчүлөр тарткан иллюстрациялар адабий чыгарманын ар түрдүү тарабына арналышы мүмкүн:

- адабий каарманды мүнөздөгөн иллюстрациялар;
- каармандын ички дүйнөсүн ачып берген психологиялык портреттер;
- чыгарманын бир эпизодун, сценасын көрсөткөн иллюстрациялар;
- тиричилик буюмдарын, ошол учурдун тарыхын көрсөткөн иллюстрациялар;
- чыгарманын жалпы идеясын жана пафосун чагылдырган иллюстрациялар;

Биз бул багыттагы иллюстрацияларды ажыратып, ар бир сабактын этаптарына жана коюлган максаттарына жараша методикалык жактан [65, 74] ыктуу пайдалана билишибиз зарыл.

Эпос боюнча бараандуу эмгек жасап, анын көркөмдүгүн терең түшүнүүгө шарт түзгөн белгилүү сүрөтчүлөр Теодор Герцен менен Белек Жумабаевдин чыгармачылыгынын негизинде *сүрөт менен иш жүргүзүү менен окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн негизги этаптарына* токтолуп кетүү зарыл. Аталган сүрөтчүлөр эпостун идеясын искусствонун тили менен ийгиликтүү берүү үчүн графиканын тилин тандап алышкан. Анткени графика, көркөм сүрөттүн сөз өнөрүнө жакын адабиятташкан түрү деп эсептелет. Бирок иллюстрациялар көркөм чыгарманын бардык учурун эмес,

анын эң негиздүү жерлерин, чечүүчү окуяларын жана башкы каармандарын гана камтыйт. Сүрөт искусствосун азыркы учурдун талабы менен экранга проектор аркылуу көрсөтүү менен окуучунун чыгарманы так, даана көрүп ар тараптуу көз жүгүртүүсүнө шарт түзөбүз.

Таблица 3.14. Сүрөт искусствосу менен иштөө этаптары, методдору

№	Сүрөттү талдоо этаптары	Иш ыкмалары, методдору
1.	<i>Сүрөттү карап таанышуу</i>	Мугалимдин киришүү аңгемеси, презентациясы
2.	<i>Баланын сүрөттү өз алдынча карап чыгуусу</i>	Музыкалык пауза, музыка угуу
3.	<i>Сүрөттү ар тараптуу талдоо</i>	Оозеки аңгеме, суроолор – тапшырмалар менен иштөө
4.	<i>Окуучулардын жоопторун талдоо</i>	Оозеки жооптор, билдирүүлөр талданат
5.	<i>Топтордо пикир алмашуу</i>	Сүрөт менен эпостун адабий текстин салыштыруу, талдоо, жалпылоо
6.	<i>Эки сүрөтчүнүн бир темадагы чыгармасын талдоо</i>	Сүрөтчүлөрдүн окшош теманы ачып берүү ыкмаларын салыштырып талдоо
7.	<i>Чыгармачылык этап</i>	Окуучунун чыгарма жаратуусу, сүрөт тартуу, оозеки баяндама, ыр айтуусу

Белгилүү сүрөтчүлөрдүн иллюстрациялары менен иш жүргүзүү эпостун киришүү, текстти окуу этабында таанышуу иретинде гана болсо, эпосту талдоо учурунда ырааттуу жүргүзүлгөн иштердин топтому катары жүргүзүлөт.

1.Аңгеме жүргүзүү этабында мугалим окуучуларды сүрөттү кабыл алууга даярдайт. **(Тиркеме 3.5).** Чыгарманын автору тууралуу кыскача оозеки маалымат берилип, сүрөттүн жаралуу тарыхына жана негизги идеясына токтолот. Мындай киришүү аңгемесинде мугалим балдардын кыялдануусун ойготуп, позитивдүү эмоционалдык багыт берүү менен окуучулардын искусство чыгармасын кабыл алуусун бир топ жеңилдетет.

2 – этапта окуучулардын сүрөттү өз алдынча карап чыгуусу талапка ылайык келет. Анткени ал искусство чыгармасын баланын кабыл алуусундагы зарыл жана негизги учур болгон паузаны камсыз кылат.

Мугалим окуучунун көркөм кубулуш менен жеке калтырып, классикалык музыка менен коштоп койгону гана жетиштүү болот.

3 – этапта сүрөттү ар тараптуу талдоону талап кылган суроолор жана тапшырмалар берилип, окуучулар менен оозеки аңгемелешүү жүрөт.

Мисалы: Т.Герцендин “Санирабига” графикалык портрети боюнча суроолор:

1. Каныкейдин кызбурак кезин элестеткен чыгарма сага эмнеси менен жакты, ал сенин кыялыңдагы Санирабигага окшоштубу?

2. Кыздын сырткы турпаты, кийген кийими, зер жасалгалары эмнеси менен айырмаланат?

3. «Узун чачтын ыктуусу,

Ургаачынын мыктуусу,

Кең көйнөктүн тазасы,

Ургаачынын паашасы» - деген келечектеги кыргыз канышасы Каныкейдин мүнөздөмөсүнүн белгилери бул портретте чагылганбы ?

4. Бул сүрөттө каармандын турмушунун кайсы учуру көрсөтүлгөн ? Санирабиганы азыр кайсы сезимдер бийлеп турат деп ойлойсуң?

5. Эгер сен сүрөтчү болсоң каармандын портретине дагы кайсы белгилерди кошумча же алымча кылат элең?

4 – этапта окуучулардын оозеки жоопторуна жана сүрөт боюнча түзгөн билдирүүлөрүнө, оозеки баяндамаларына талдоо жүргүзүлөт.

5 – этапта окуучуларга сүрөт боюнча мугалим койгон окуу милдеттерин чечип, оозеки пикир алмашуулар сунушталат.

М: Жогорудагы Т.Герцен жараткан Каныкейдин портретин эпостогу анын сөздүк портрети менен мүнөздөп көркөм окуп берүү менен, тексттин сүрөткө канчалык деңгээлде жакындыгы аныкталат. Иллюстрация менен эпостун тексттин мындай салыштыруу окуучунун эпостун сюжети жана каармандары тууралуу түшүнүгүн тактайт, элестөөсүн дааналайт жана байытат.

“Көрөр болсоң жеңенди

Көп акылман эненди

Ошондо ак тамагы балкылдап

Ак эмчеги жаркылдап,
Кыдырата кырк ачкыч
Көнчөгүндө шаркылдап
Аркардай таңы кылайып,
Айкөл төрө алдында
Акырын сүйлөп муңайып,
Шекер сөздүү, нур көздүү
Жыпар күңкүп, жез бурап” [66, 114].

Мындай ыкмалар аркылуу окуучунун адабий персонаж тууралуу түшүнүгү такталат, каарманга мүнөздүү белгилерди ар тараптан чагылдырып оозеки сүйлөп берүүгө шарт түзөт.

6 - башка сүрөтчүлөр тарткан Манас, Семетей, Каныкейдин портреттеринин (*Белек Жумабаевдин эмгектери, Таалай Сейдакматовдун “Манас Аян”*) **окшоштук же айырмачылык белгилерин салыштырып табууда** да колдонууга болот. Мындай иштердин жүрүшүндө кептик формалардын түрлөрүн диалог (*аңгеме, суроо–жооптор*), монолог (*жооптор, билдирүүлөр, презентациялар, докладдар*) кеңири пайдалануу менен бирге мугалим кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (*угуу, сүйлөө, окуу, жазуу*) шайкеш өнүктүрүүчү ыкмалар менен иш жүргүзүүсү максатка ылайык келет.

7 - чыгармачылык этапта баланын жан дүйнөсү эпостун көркөм дүйнөсү менен дагы жакыныраак жуурулуштуруу, чыгармачылык ишмердүүлүгүн ойготуу үчүн жыйынтыктоочу тапшырмалар катары чыгарманын сюжети, анын айрым бөлүмдөрү боюнча **сүрөт тарттыруу** жана аларды оозеки баяндамалар, сүрөттөөлөр жана ыр саптары менен толуктоо болуп эсептелет.

“Манас” эпосун театр искусствосу менен байланыштырып кеп өстүрүү” темасы дегенибизде албетте эң алгач окуучуларды көркөм окууга, сценкаларды аткарууга (*диалог, монологдун негизинде*) жана манасчылык өнөрдүн өзгөчөлүгүнө, эпосту көркөм айта билүүгө багытталган иштердин топтому деп түшүнөбүз.

“Манас” эпосунун текстинин улуу касиети – анын негизинен конфликтке, диалогго, монологго таянганы, ошондуктан бул улуу көркөм туундуну оозеки драма деп атоого толук мүмкүнчүлүк бар”- деп белгилеген театр изилдөөчү Жаныш Кулманбетов [67,66]. Изилдөөчү манасчынын баяндоосу оозеки ремарканын милдетин аткарып, конфликттин пайда болуусу, өнүгүүсү жана чечилиши каармандардын диалогу, монологу аркылуу ишке аша тургандыгын ишенимдүү далилдеген. Мугалим монологдор жана диалогдор менен коштолгон *сүрөттөөлөрдү* (каармандардын портреттерин, буюмдарды, жоо-жарактарын, тулпарларды жана пейзаждык кубулуштарды, көрүнүштөрдү сүрөттөгөн) *баяндоолорду, ой толгоолорду көркөм окууга* берип машыктыруусу зарыл. Эпостун төмөндө берилген идеялык мазмуну терең жана көркөм тексттердин угулушу, угуучуларга таасирдүүлүгү көркөм окууга мүнөздүү болгон төмөнкүдөй факторлорду окуучунун натыйжалуу пайдалана билишине байланыштуу болот.

1. *Үн мүмкүнчүлүктөрүн (үндүн бийиктиги, темпи жана тембри) жана сүйлөө мүнөзүн (тон) ийкемдүү колдоно билүү;*
2. *Сөз агымындагы негизги мааниге ээ болуп турган таяныч сөздөргө өзгөчө басым жасоо* (логическое ударение);
3. *Айтылуучу ойду туура жеткирүү үчүн кептин окулушунда убагында тыным жасай билүү* (пауза);
4. *Орфоэпиялык каталардын алдын алуу, айтылышы татаал же түшүнүксүз сөздөрдүн туура, так айтылышы;*
5. *Көркөм чыгарманын тыбыштык жактан туура окуу көндүмдөрү*

Эпостун көркөм окулуучу тексттердин айтылышын бышыктаган ыкмаларды ырааттуу түрдө жүргүзүү зарыл. Бул окуу көндүмдөрү эпостун тексттин окуудан тартып, сөздүк жумуштары жүргүзүлүп жаткан учурда, тексттин мазмунун кайра айтып берүүдө, чыгармага талдоо жүргүзүү учурунда, жатталган текстти көркөм окуу, манасчынын обону менен айтуу убагында да жүргүзүү талап кылынат. Мындай үзгүлтүксүз жүргүзүлгөн

методикалык иштер мазмундуу жана ар кандай формаларга ээ болуп жүрүп олтурат:

- 1.Текстти окуу алдында айрым сөздөргө талдоо жүргүзүүчү көнүгүүлөр;
- 2.Текстти кайра айтып берүү учурунда сөздөрдүн айтылышына басым коюлган машыктыруучу оозеки көнүгүүлөрдү аткартуу;
- 3.Ар бир окуучунун кетирген орфоэпиялык каталарын эске алып жеке иштетүү, өз алдынча үйдөн машыгуучу көнүгүүлөрдү берүү;
4. Үлгүлүү окулган көркөм тексттерди сөз устаттарынын, артисттердин жана авторлордун аткаруусунда уктуруу, тексттин рифмасына жана ритмине талдоо жүргүзүү;
- 5.Таймаш сабактарына текстти көркөм окууну, кайра айтып берүүнү көбүрөөк киргизүү;

Берилген талаптарды жана эпостун төмөндө берилген түрдүү мазмундагы үзүндүлөрү менен ар кандай иштердин формаларын жүргүзүү (Тиркеме 3.6) аркылуу көркөм окуу чеберчилигине, эпосту драмалык чыгарма катары аткартууга жана манас айтууга мыкты даярдоого мүмкүн.

Таблица.3.15. Монологдук кеп менен көркөм окуп иштөө формалары

1.	“Манас” эпосундагы <i>сүрөттөөлөрдөгү көркөм сөз каражаттарын таап, аларды интонация, пауза жана кол кыймылы аркылуу үн кубултуп көркөм окуу</i>
2.	Эпостун бөлүмдөрүндөгү, варианттарындагы <i>пейзаждык сүрөттөөлөрдү салыштырып окуу</i>
3.	“Манас” эпосундагы <i>согуш баяндоолорунун</i> эпостун варианттарында жана прозада берилиш <i>өзгөчөлүгүн талдап окуу</i>
4.	Эпостогу <i>ой толгоо</i> монологдорунун негизги варианттарда жана прозалык жанрда берилиш <i>өзгөчөлүгүн талдап окуу</i>
5.	Чыгармадагы ар бир каарманга <i>мүнөздүү болгон монологдорду</i> (арман, бата, керээз, сыр төгүү) таап, үн кубултуп окуу

Эпостун мындай терең мазмундуу, көркөм тексттерин монологдук кеп катары өздөштүрүү процессинде окуучуларды жекече жана топтордо эпостон алынган *макалдар менен иштетип, оюн элементин киргизип*, топторду өз ара монологдорду айттырып, жарыштырып машыктыруу зарыл. Көркөм сөз

чыгармачылыгын өнүктүрүүдө айрыкча “Манас” сыяктуу эпостун катмарындагы фольклордук чыгармалардын дидактикалык түрлөрүн (*макал – лакаптар, учкул сөздөр, табышмактар*) кабыл алууда алардын мазмуну менен көркөм формасынын биримдиги алдыңкы планга коюлат. Байланыштуу кептин эң башкы сапаты болгон *кептин образдуулугун өнүктүрүү* контекстти түзүүдө аны жаңы кептик каражаттар менен байытуунун негизги шарты катары каралат. **(Тиркеме 3.7.)** Кептин көркөмдүүлүгүн активдүү мааниде алганда адабий чыгарманы талдоо процесси менен чектелбестен, көркөм сөз каражаттарын окуучунун кебинде пайдалана билүүгө үйрөтүү болуп эсептелет. Кептин көркөм каражаттарын өздөштүрүүнүн кабыл алуудан тартып, аларды чыгармачылык менен колдонуу процессинин айкалышуусу педагогодун максаттуу иш – аракеттеринин жыйынтыгы катары каралат.

Таблица 3.16. Монологдук кепти дидактикалык жанрлар (*макалдар, учкул сөздөр, табышмактар*) менен байытуучу иш формалары.

№	Сүйлөмдөр менен иштөө	Текст менен иштөө
1.	Макалдардын 1-бөлүгүн окуп, экинчи бөлүгүн улантып айтуу	Текстти айлана менен айтып берүү
2.	Макалдатып айтылган ойлордун кайсы каарманга, окуяга байланыштуу экендигин табуу	Текстти айтылган макалдары менен эстеп калуу
3.	Макалдардын эпостун кайсы бөлүмүнө тиешелүү экендигин табуу	Көркөм текстти жатка айта билүү
4.	Макалдатып айткан ойлорду андан ары улантып айтуу	Текстти көркөмдүк сапатын сактап толуктап түзүү
5.	Эпостун бөлүмдөрүнөн алынган (“Көкөтөйдүн ашы”, “Чоң казат”) макалдардын маанилери боюнча окуяларды калыбына келтирип, оозеки аңгеме түрүндө айтып берүү	Тексттеги негизги таяныч сөздү табуу менен тема коюу
6.	Эпостогу каармандарды сүрөттөгөн табышмакты табуу	Тексттерди (<i>ыр жана кара сөз түрүндөгү варианттарында</i>)

	жана андан ары улантып айтуу	салыштыруу менен, алардын өзгөчөлүгүн жана жалпылыгын табуу
7.	Табышмактатып айтылган түштүн экинчи бөлүгүн толуктап жоруп берүү	Тексттин бөлүмдөрү боюнча кызыктуу суроолорду түзүү аркылуу жарышуу

Ошондой эле окуучулардын текстти техникалык каражаттарды пайдаланып, өз көркөм окуусун дискке же уюлдук телефонго жаздыруусу, аларды топтордо *кайра уктуруу жана талдоо иштерин* да жакшы уюштуруу зарыл. Айрыкча таасирдүү сөздү уккандан кийинки окуучунун көңүлүн актёрдун (*чтец*) чыгарманын идеялык көркөмдүк өзгөчөлүгүн ачып берүүчү ритмдик - обондук, тыбыштык жактарын көп жактуу бере билүүсү, анын окуу ыкмасы канчалык таасирдүү болгонуна бурабыз. М: -бул актёрдун (*чтец*) аткаруусундагы чыгарма сага кандай таасир берди?

- чыгарманы окуу учурунда сен кандай элестердин кучагында болдуң?
- тексттин кайсы саптары күчтүү чыккан жана кайсы үзүндүлөрү сага таасир калтыра алган жок ?
- көркөм окуу чыгарманын идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүн жана негизги эмоционалдык маанайын бере алдыбы?
- көркөм окуунун кайсы мүмкүнчүлүктөрүн (*үндүн бийиктиги, темпи жана тембри*) ийкемдүү колдоно алды деп эсептейсиң?

Эгерде көркөм окуу драмалык, кино актёрлордун оюну аркылуу ишке ашырылган болсо, окуучулардын көңүлүн актёрдун чеберчилигине (*сүйлөө ыкмасы, бет кыймылы, колду жаңсоо*), чыгарманын сценада аткарылыш өзгөчөлүгүнө, каармандардын сценадагы кийимине, декорациясына бурабыз.

Мындан сырткары көркөм окуунун жеке формасын топтордо жана хор менен окууну айкалыштыруу жана класстан тышкаркы иштердин формаларын ийкемдүү пайдалануу балдардын кызыгуусун ойготуп, көркөм окууну же эпос боюнча монологдук кепти тезирээк жана натыйжалуу өздөштүрүүсүнө өбөлгө болуп берет. Ошону менен бирге бул сыяктуу ыкмалар менен окуучулардын эпостун сөз байлыгына кандырып, көркөм ой

жүгүртүүнүн чыгармачылык деңгээлине өтүүгө шарт түзө алат.

Эпосто монологдор сыяктуу эле диалогдор да чыгарманын идеялык жүгүн көтөрүп, окуялардын андан ары өнүгүшүндө, каармандардын образдарын тереңдетүүдө баалуу жүк көтөрүп турат. “Манас” эпосундагы диалогдор төмөнкүдөй милдеттерди аткарат:

- 1.Эки кишинин сүйлөшүүсүндө окуялардын жүрүшү, сюжеттин андан ары өнүгүшү белгилүү болот.
- 2.Сүйлөгөн сөздөрү аркылуу ошол каармандардын образы ачылат.
- 3.Сүйлөшкөн тараптардын ар биринин өзүнө таандык кеби, иш – аракети, түшүнүгү, бул же тигил көрүнүшкө, окуяга карата позициясы аныкталат.
- 4.Чыгарманын жалпы интонациясына өзгөртүү киргизилет [68,105],(178-бет). Диалогдор эпостун бардык варианттарында жолугат. Чыгармадагы бул диалогдорду окуучулардын кыргыз тилинен алган билимине таянып *талдоо* (диалогдун түрү , стили, баарлашуунун шарты) жүргүзүп, диалог кебинин ыкмаларына машыктыруу болуп саналат. Ошол эле учурда баарлашуунун тематикасына, структуралык жана стилдик өзгөчөлүгүнө көңүл бурабыз. Мындай талдоолор менен катар диалогдорду окуу, алардын мазмунун монолог түрүндө кайра айтып берүү менен төмөнкүдөй *аз байкалуучу белгилерге, шарттарга көңүл бурууга үйрөтөбүз:*

- 1.Диалогду көңүл коюп окуп чыккыла жана аны элестетип, оюңда дагы бир сыйра кайталап көргүн.
- 2.Каармандардын диалогу өтүп жаткан шартты, алардын сырткы көрүнүшүн элестетип сүрөттөп бергиле.
- 3.Сүйлөшүп жаткан каармандардын эмоциялары, өңүнүн жана кол жаңсоолору кандай абалда өтүп жатат? Аларды кайсы интонация каражаттары менен бере аласың?
- 4.Диалогду жогоруда аталган өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аткарып көргүн. Эпостогу Жакып менен Манастын диалогу, Жаш Айдардын Манаска жардам сурап келиши, Чубак менен Алманбеттин чатагы сыяктуу эпизоддорду (*Тиркеме 3.8.*) терең талдоо үчүн *комментарий берүү* ыкмасы

да колдонулуп келе жатат. Алгач мындай комментарийлер мугалим тарабынан берилсе, акырындап окуучулар тарабынан диалогго катышкан каармандардын позициясын, аткарган окуучулардын актёрдук чеберчилигин баалоого бардык классты тартуу максатка ылайыктуу болот. Мында *диалогдон монологго жана кайрадан көп кырдуу көркөм шарттарды түшүнүү менен диалогго өтүүчү* татаал процесс жүрөт. Окуучунун чыгармачылык кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү максатка жетүү үчүн мугалим адегенде окуучу менен эпостун диалогдорунда камтылган *идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүнө байланыштуу талдоо* иштеринин топтомун гана эмес, эпостун стилдик белгилерин да жакшы өздөштүрүүчү иштерди так, терең жүргүзүүсү керек.

Эпостун түпкүлүгүндө драмалык тектин негизги белгилери болгондугун изилдөөчүлөр белгилеп келе жатышат [69;6,166]. ”Манас” эпосунун бул драмалык белгилери эпостун негизинде драмалык чыгармаларды жаратууга да негиз болгон десек жаңылышпайбыз. Айрыкча Ж.Садыковдун “Манастын уулу Семетей” драмасы эпостун сахнада ойноого оңой ылайыкташканы, анын идеялык – көркөмдүк деңгээли бийик тексттери, монументалдуу каармандары жана куюлушкан сөз берметтери аркылуу мүмкүн болгондугунун ачык мисалы болуп саналат. Драмалык чыгарманы окутуу маселесин изилдеген окумуштуу методист Батаканова.С [70, 28] чыгарманын мындай сөз байлыгын окуучуларга жеткирүү үчүн албетте, монологдор жана диалогдордун айкалуушусунан жаралган драманы мугалимдин **көркөм окуусу** зарыл деп белгилеген. Мугалимдин *көркөм окуусундагы* текст чыгарманын идеясын терең кабылдоосуна өбөлгө түзүп, окуучуларга таасирдүү болушу керек. Бул тууралуу М.Рыбникова :“Прежде чем разбирать произведение, нужно чтобы оно воплотилось в звуке голоса. В этом своём воплощении произведение максимально реализует своё влияние...Слово живёт в звуках голоса, в этом его природа, и поэтому рассказ и декламация имеют все законные права на внимание словесника” деп жазган [71, 98). Бул туруктуу ыкма окуучулардын тексттин үстүнөн

жүргүзүлүүчү талдоо иштерин жеңилдетет жана чыгарманы көркөмдүк – идеялык бүтүндүк катары кабыл алууга даярдайт. Мугалим ошондой эле драмадагы монологду, диалогду, ремаркаларды окуунун өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, өзүнүн жогорку деңгээлдеги окуусу аркылуу үлгү көрсөтүп бериши керек.

Эпостун каармандарынын диалогун көркөм окуп, талдап жана комментарий берүү менен чектелүү жетишсиз. Анткени окуучулар репродуктивдик тапшырмаларды аткарып машыгуу менен акырындап диалогдорду **чыгармачылык** деңгээлде өздөштүрүүгө өтүүсү зарыл. Баланын көркөм табитинин өнүгүшүнө арналган изилдөөлөрдө адабий чыгарманын формасын жана мазмунун биримдикте талдоо менен көркөм сөз каражаттарын активдүү пайдалануу учурунда окуучунун белгилүү мазмунду *элестүү бере билүү жөндөмү* өнүгө баштай тургандыгы аныкталган. Мындай жөндөмү өнүккөн баланын сөз ишмердүүлүгүнүн натыйжасында оозеки жана жазуу түрүндө аңгеме , жомок , ырлар түзгөндүгүнөн көрүнөт. Көркөм табиттин мындай жогорку деңгээлдеги өнүгүүсү көркөм кептеги тил каражаттарын сезе билүү, жанрлардын түрлөрүн айырмалоо , алардын өзгөчөлүгүн түшүнүү, көркөм форманын компоненттери менен адабий чыгарманын байланышын аңдап – билүү менен шартталат. Эпикалык чыгармаларды окутууда алардын темасы , идеясы жана көркөм сөз каражаттары менен таанышуу гана эмес, *чыгармачыл айтып берүүнүн* ар түрдүү формаларын калыптандыруу да каралган.

Мындай чыгармачылык кеп ишмердүүлүгү өнүккөн баланын өз алдынча чыгармачылыкты *жаратуу жөндөмү да акырындап калыптана тургандыгы көрсөтүлгөн*. Баланын эпос менен иштөөдөгү чыгармачыл жаңы баскычка көтөрүлүүсү алардын элестетүү фантазиясын, көркөм ой жүгүртүү чабытын өнүктүрүүчү *чыгармачыл тапшырмалардын, дидактикалык оюндардын* топтомун кеп өстүрүү сабактарында мугалимдин кылдаттык менен пайдалана билишине байланыштуу болот. М:

1.”Сүрөттү жандандыруу” – мугалим тактага илинген же слайд катары көрсөтүлгөн Кумайыктын же Аккуланын, Мааникердин элесин жандандырып, ал жаныбарлардын тирүү элеси тургандай сүрөттөп берүүгө аракет жасайт.

1.02. Эпостогу каармандардын бирин тандап, элесинде даана турган адам сыяктуу өзүнүн суроолорун берет, жообун да даярдайт.

1.03. Эпостогу элестетилген буюмдар менен иштөөнү ырааты менен сүрөттөп айтып берет. Маселен, эркектер атты токууну, кыздар Каныкейдин кандагай шымды ж.б.жоо кийимдерин тигүү учурун өздөрү жасап жаткандай сүрөттөшөт.

2.”Сүрөт- баяндама” – ортого 3-5 окуучу чыгып, айтылган сөздү толуктап олтуруп, бир көрүнүштүн же окуянын сүрөтүн түзүүгө аракет жасашат. Маселен, “Талас” деп 1- окуучу баштаса, 2- “Ак Ордо”, 3- Алтын так”, 4- “Тактыда эр Манас”, 5- Эки тарабында Кошой мене Бакай” деп сүрөттү улам толуктай беришет.

2.02. Эпос боюнча тартылган сүрөттүн репродукциясын окуучулар катары менен кунт коюп карап чыгышат да мугалимге кайтарып беришет. Бир окуучу чыгып, сүрөттү карап туруп, байкалбаган деталдар боюнча окуучуларга суроо берет. Баамчыл, эс тутуму жана көркөм ой жүгүртүүсү күчтүү өнүккөн окуучулар жеңип чыгышат, башкалар ага тең ата болууга умтулушат.

2.03. Окуучулар илинген сүрөттүн репродукциясынын ачылган бир четин гана кунт коюп карап чыгышат да, мугалимге сүрөттө эмне тартылганын тактап, толуктап божомолдоп кайта айтып беришет.

3.”Түрдүү маанини билдирген бир сүйлөм”- Айтылган бир фразаны ортого чыккан окуучулар ар түрдүү интонация менен: ачууланып, таң калып, көңүл кош, өкүнүп, сүйүнүп, суроо түрүндө, кыжырланып айтуусу керек. *Маселен:* ”Коңурбай Кожожаш мергенди алдырыптыр” деген сүйлөмдү согушка кирер алдындагы кырк жигит кандай үн, кыймыл менен айта тургандыгын элестетип, бири- бирине окшоштурбай айтууга аракет жасашат.

4.”Образга кирүү” – ортого чыккан окуучу олтуруп тургандан кийин, бир каармандын элесин туурап, бет кыймылы, турпаты жана кол жаңсоолору менен эпостогу каармандардын бирин элестетип аткарат. Окуучулар бул кайсы каарман экендигин табышат.

4.1.Эпостун кайсы бир бөлүмүнөн окуучу үзүндүнү жубу менен аткарып, кыймылы аркылуу гана көрсөтүшөт. Маселен, Манасты хан шайлоо, Көкөтөйдүн ашындагы балбан күрөш, жамбы атмай, эр сайыш ж.б.үзүндүлөрдү сөзү жок кыймылы менен аткарып беришет.

4.2. Ортого эки окуучу чыгып, мандай – тескей турушат да, абага колдорунун учтары менен ар кандай буюмдардын, жаныбарлардын көрүнүшүн берүүгө аракеттенишип, сүрөт тартышат. Кимиси абадагы фигураларды туура аныктаса, ошол окуучу жеңип чыгат.

Демек чыгарманын идеясын жеткиликтүү жана көркөм сүрөттөп турган (*диалог, монолог кеби камтылган*) айрым үзүндүлөрдү мугалимдин үлгүлүү көркөм окуусу, аларды окуучуларга талдатуу, комментарий берүү жана көркөм окутуу менен, чыгармачылык кеп ишмердүүлүгүн ойготуучу ыкмаларды колдонуу аркылуу окуучулар *практикалык кеп ишмердүүлүгүнө - эпосту сценка катары аткаруу* этабына өтө алышат. Бул этап менен мугалим кеп өстүрүүнүн көптөгөн чыгармачыл максаттарын ишке ашырууга мүмкүнчүлүк алат. “*Чыгармачыл топ*”- *ролдук оюнун* ушул максатта ишке чегүүгө болот. Мындай чыгармачыл топко драманы коюучу –режиссёр, аткаруучу жана театр сынчысы кирет. Алар класста аткарылган эпостун үзүндүсүн көрүүчүлөр – окуучулар менен бирдикте талкуулап баалоого тийиш. Пресс –конференция берип жаткан сыяктуу алар столдун тегерегинде, төрдө олтурушат. Ал эми көрүүчүлөр – журналисттер аларга ар биринин аткарган ишинин мүнөзүнө, багытына жана формасына карата суроолорду беришет. Өз кезегинде алар көрүүчүлөрдөн аткарылган драманын тийгизген таасири, аткаруучулардын чеберчиликтери, чыгарманын жеткиликтүүлүгү жана сахна жасалгалары тууралуу суроолорду даярдашат.

1-топтун (журналисттердин) режиссёрго, театр сынчысына берген суроолору болжол менен төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

1) Эпосто сахнада аткарылыш өзгөчөлүктөрү кандай? Манасчынын аткаруусу менен актёрдун аткаруусунда кандай жакындыктар жана айырмачылыктар бар? Эпостун сахнада аткарылышы идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүн толук ачып бере алдыбы? Эпостун кайсы эпизодун коюу сизге өзгөчө кыйынчылыктарды, түйшүктөрдү алып келди? Көрүүчүлөрдүн бул спектакль аркылуу кайсы сезимдерин ойготууну максат кылдыңыз? Коюлган спектакль жана аткаруучулардын оюну сиз каалаган деңгээлде болдубу?

2-топтун (режиссёр, театр сынчысы, аткаруучулар) көрүүчүлөргө же журналисттерге берген болжолдуу суроолору:

Сиздер көргөн спектакль, эпостун сахнадагы кайра жаралуусу канчалык ийгиликтүү чыккан деп ойлойсуз? Аткаруучулардын оюну Сизге кандай сезимдерди тартуулады? Кайсы аткаруучунун жараткан образы өзгөчө таасир берди? Сахнадагы образдар Сиз элестеткен образдарга канчалык жакындай алды деп ойлойсуз? Эгерде Сиз режиссёр болсоңуз, кайсы көрүнүштү кандай өзгөртөт элеңиз? Бул оюндун жүрүшүндөгү кемчиликтер жана эң негизги жетишкендик кайсылар деп эсептейсиз?

Окуучулар ролдук оюнга канчалык кызыгуу менен катышса, эпостун аткарылышынын деңгээли жана идеялык көркөмдүк өзгөчөлүгү, анын театр искусствосу менен болгон байланышы балдарга ошончолук терең, ар тараптуу ачылат деп ойлойбуз. Драмтеатрдагы, опера жана балет театрындагы профессионал аткаруучулардын оюнун жандуу же видеотасмаларын көрүп баа берүү да, баланын жан дүйнөсүнө терең таасир калтыруу менен, аткаруучулук тажрыйбаны топтоого жардам берет.

Таблица 3.17. Эпос боюнча диалогдук кепти өнүктүрүү ыкмалары

№	Диалогдук кеп менен иштөө ыкмаларынын мазмуну
1.	Эпостогу каармандардын диалогдорун мугалимдин көркөм окуусунда угуу, талдоо (<i>түрү, стили, баарлашуу шарты</i>)
2.	Диалогдун мазмунун кайра айтып берүү
3.	Диалогдун белгилерин, шарттарын элестетүүчү суроо –

	тапшырмаларды аткаруу
4.	Эпостогу диалогдорго комментарий берүү
5.	Диалогдорду окуучулар тарабынан көркөм окулушу
6.	Чыгармачыл айтып берүүгө (<i>мезгилин, ордун, жагын жана жанрын өзгөртүү менен</i>) даярдоочу дидактикалык оюндарды өткөрүү
7.	Эпостон тандалган диалогду сценка катары аткаруу
8.	Көрүүчү – окуучулардын сценканы талкуулоосу, баалоосу
9.	Драмалык же опера – балет театрына баруу, актёрдук оюнду баалоо

Айрыкча окуучу – өспүрүмдөр үчүн (2024 -жыл, сентябрь) коюлган “Тайтору” спектаклин (*режиссёру – Шамиль Дыканбаев, сценарийин жазгандар – Самат Көчөрбаев жана Кулмат Сыдыков*) көрсөтүү, аларга эпостун улуу идеяларынын негизинде курулган оозеки кептин диалогдук түрүнүн көп кырдуу табиятын угуп көрүүгө шарт түзүп берет. Мындай ыкмаларды колдонуу менен, биз окуучулардын оозеки кепин, эстетикалык табитин өнүктүрүп, чыгармачылык шык –жөндөмүн жана көркөм сөз байлыгын өнүктүрө алдык деп айта алабыз.

“Манас” эпосу искусствонун дагы бир түрү болгон улуттук музыканын өнүгүшүнө да зор таасир берген, ошондуктан балдардын ошол керемет күчтү сезе билүүгө же музыканы кабыл алууга методикалык жактан туура уюштурулган иштер аркылуу даярдай билишибиз зарыл. *Музыканы кабыл алуу* – бул угуучунун музыкадагы мазмунду музыкалык образдар аркылуу кабыл алуу, аны турмушту чагылдырган *көркөм биримдик катары сезе билүү* жөндөмдүүлүгү болуп саналат [72,8]. “Манас” эпосун окутууда музыкалык чыгармаларды колдонуу 8 -класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө, чыгарманы кабылдоо даярдыгына жана сабактын максатына туура келиши зарыл. Ошондой эле музыкалык чыгарманы колдонуунун методдорун ыктуу пайдалануу аркылуу *эпосту эмоционалдуу кабыл алууну тереңдетүүгө* кызмат кылып, ой жүгүртүүчү окурманды даярдоого түрткү берет. Мындай жөндөмдүүлүктү калыптандыруу үчүн окуучулар менен музыкалык чыгармаларды уктуруу жана алар боюнча *талдоо жүргүзүүчү*

аңгемелер же көркөм педагогикалык талдоону көбүрөөк өткөрүү керек.

Таблица 3.18.Музыкалык чыгармалар менен иштөө

Иш этаптары	Методу	функциясы
<i>1.Музыкалык аспаптар, жанрлар менен таанышуу</i>	Аңгеме, топто баарлашуу, презентация	<i>Кошумча окуу каражаты катары</i>
<i>2. Музыканы угуу</i>	Байкоо,чыгармадан иллюстрацияларды көрсөтүү	<i>Эмоционалдык маанай, таасир берүү</i>
<i>3.Образдардын калыптануу этабы</i>	Элестетүүгө, кыялданууга таасир берүү	<i>Баланын көңүл буруусун активдештирүү</i>
<i>4. Эмоционалдык маанайды аныктоо</i>	Эмоционалдык таасирди жыйынтыктоо, салыштыруу	<i>Каармандар жашаган мезгилди түшүнүү</i>
<i>5.Оозеки сүрөттөө, ассоциация</i>	Талдоочу суроолор жана тапшырмалар, анализдөө , синтездөө, жалпылоо.	<i>Көркөм ой жүгүртүүсүн, оозеки кебин өстүрүү</i>

Мугалим музыканы сабактын бардык этаптарында колдонушу мүмкүн, бирок музыканын керемет күчү эпостун идеялык –көркөмдүк өзгөчөлүгүнүн ачылышына айрыкча көмөк бере тургандыгы анык.

1.Окуучуларга кыргыздын **улуттук музыкалык аспаптары** жана алардын “Манас” сыяктуу нукура элдик чыгармада берилиши тууралуу түшүнүк берип кетүү зарыл. *Эпосто комуз, жезкомуз, чоор, сурнай, керней, добулбас, доол, дообулбаш, дап, женай, жекесан, наама, нагыра, сыбызгы, чилмардан, чымылдак, бандалуу, чыңыроо, жылаажын* сыяктуу аспаптар кайсы учурларда, кандайча ойнолгону кеңири берилген. Негизгиси музыкалык аспаптар бабаларыбыздын салтанат менен кубанычын, кайгысын тең бөлүшүп, адам турмушундагы аш -тойлордун көркүн ачкан, баатырдыкка чакырган (*Туркеме 3.9*).

2.”Манас” эпосунун эпикалык окуялары, терең идеялары комузчуларды шыктандырып, алардын чыгармачылыгына да таасирин тийгизген. Эпостун темасын камтыган ондогон элдик күүлөр эл арасында жашап келе жатат. Алар, *”Чоң казат”, ”Алманбет менен Чубак”, ”Айчүрөктүн Семетейдин шумкарын ала качканы”, ”Каныкейдин арманы”, ”Каныкейдин каалгыма”, ”Алманбеттин арманы”, ”Семетей күү”* болуп эсептелет. Бул күүлөрдү

аткаруучулар тарыхын жорго сөз менен айтып берип , андан кийин гана күүнүн өзүн зор шыктануу менен чертип беришкен. “Баатырдык эпостун обону муңайыңкы жүрүштөгү албан кайрыктарда вариацияланып, маңызын, көркөмдүк каражаттарын, таасирдүүлүгүн байытып, уккулуктуулугун арттырган” [73, 8]. ”Каныкейдин арманы”, ”Каныкейдин каалгыма” күүлөрүн Карамолдо, Ыбырай, Шекербек сыяктуу залкар комузчулар баа жеткис көркөмдүк бийиктикке көтөрүшкөн. Айрыкча Карамолдо Орозов “...салмактуу, кайгылуу жүрүштүн айдыңында жан билги, акылман айлакер, жоокер жана чебер аялзаты Каныкейдин келишимдүү келбетин, ички муңун көңүлдөн чыккыс, көкүрөктөн өчкүс кайрыктарда сүрөттөп берген”(Ошол эле эмгектен). Бул күүлөрдү уккан окуучулар менен бирге Каныкейдин аялдык жана инсандык татаал тагдырынын тарамдуу жолдорун так ушул миң кыялдуу обондордун таасири менен табууга умтулуу зарыл.

- 1.Бул күүнү угуп олтуруп силер кандай сезимдерге кабылдыңар?
- 2.Кабылан Манасты жоготуп, кан жутуп олтурган Каныкей алты арамдан ушул чыккынчылыкты күттү беле?
- 3.Эгерде Каныкей кайнилеринин бирине баш кошуп, каныша бойдон кала берсе, Семетейдин тагдыры кандай болот эле?
- 4.Чакмактын белинен Бакай жолугуп, эки семиз ат, эки чанач кымыз, бир боруктун этин бербегенде Каныкейдин жолу уланат беле?
- 5.Жолдо куурап турган байтерек эмне үчүн Каныкейдин кайрылуусуна жооп берип, кайра гүлдөп чыкты деп ойлойсуңар?
- 6.Эл баккан эрдин, калкты калкалаган кабыландын жары болуу Каныкейдин бактысыбы же трагедиясыбы? Каныкейди кандай элестетесиң?
- 7.Эгерде Манастын асыл жары Каныкей эмес, Сайкал болуп калганда эмне болот эле? Сайкалдын: *”Баатырга тийген жар эрте тул калат. Анан өмүр бою боздоп өтөт. Баатырлыктын тагдыры ошол. Капа болбо, зыйнатыңа турамын. Акыреттик боз болом сага!..”* дегени туура келдиби? Бул эки аял каарманды бири –бири менен салыштырып көргүлөчү.

“*Чоң казат*” күүсүн Чалагыз Иманкулов, “*Алманбет менен Чубак*” күүсүн Асаналы Кыштообай уулу, “*Чоң кошуун*” күүсүн Актан Тыныбеков аткарып элге жеткиришкен. Баштарын канжыгага байлаган баатыр бабаларыбыздын түмөн колу, айбаттуу көрүнүшү, тайманбас эрдиктери сыпатталганын окуучуларга берилген төмөнкү суроолор менен чечмеленет:

- 1.Бээжиндин бектер баспас жолун, куш учуп өтпөс чептерин билген Алманбет кыргыз колунун согушка аттанышына эмнеге каршы тура албады?
- 2.Кол башы катары Алманбетти дайындоо менен Манас кандай максаттарды көздөгөн? Алманбет кыргыз колуна кандай жаңы тартиптерди киргизген?
- 3.Кытай жолуна чалгынга чыккан Алманбет Чубакты оорукка таштап, Сыргакты алып кетүүсү туура болгонбу? Баатырларды кандай элестетесиң?
- 4.Эгерде Манас Коңурбайга жети күндүк өргүү бербегенде согуш кандайча уланат эле деп ойлойсуңар?
- 5.Кыргыз колунун ооругуна терең кирип келип, байкатпай туруп баатырын жарадар кылган Коңурбайды кандай баалайсың?
- 6.Манастын жарадар болушуна, найзанын учун бекем тартпай арка жүлүндө калып калышына себепкер болгон Ажыбайды эмнеге жазага тарткан жок?
- 7.Эмне үчүн Алманбеттин сөөгүн туулуп өскөн кытай жерине койбостон, Саралага жүктөп Таласка жөнөтүштү?
- 8.Чоң казат Манас баштаган кыргыз журтунун максатын ишке ашыра алдыбы? Бул жортуулдун жакшы , жаман жагын талдап *Т схемасын* түзүп, жубуңар менен ой бөлүшкүлө.

Кыргыздардын кыраандарынан акылы – амалы менен айырмаланган Алманбеттин туулган жерине, элине болгон сагынычы дайыма жүрөгүндө жашайт. Ал кыргызга канчалык “*каруусун казык ,башын токмок кылып*” кызмат кылса да, анын кытай аты өчпөй тургандыгын сезип зээни кейийт, арман кылат. Нечен жылдардан бери жүрөгүндө бугуп жаткан кайгысы Алманбеттин Чубак менен болгон чатагында сай сөөктү сыздаткан арман, муң –зар болуп оргуштап төгүлөт. Ушул ашынган арманды Ыбырай Туманов иштеп чыккан “*Алманбеттин арманы*” деген күүсү менен коштоо аркылуу

гана каармандын трагедиялуу образын ишенимдүү ачып берүүгө мүмкүндүк түзүлөт. Ой –толгоолорго, сезим чабыттарына түрткөн музыканын ыргактары окуучуларды төмөнкүдөй татаал суроолордун үстүндө изденүүгө түртөт:

- 1.Алманбет Ата Журтундагы адилетсиздикке каршы Манаска келип кошулбай эле өз жеринде салгылашып күрөшсө кандай болот эле?
- 2.Алманбетти сен кандай элестетесиң?
- 3.Сыйкырчылык өнөрдү Коңурбай, Кожожаш менен кошо окуган Алманбет , бул өнөрүн кайсы учурларда пайдаланат?
- 4.Туулган жерин сүрөттөгөн баатырдын баянынан кайсы сезимдердин толкуну келип турат?
- 5.Алманбеттин Чубакка таарынып айткан армандуу сөздөрү Манаска жана анын жалпы журтуна да тиешелүү деп эсептейсиңби? “Кыргыздын кол башчысы болгончо кытайдын катардагы жоокери болсом болмок экен” деп Алманбет өмүрүнүн акырында өкүнгөн жокпу?
- 6.Чет Бээжиндин сырын чалып, Бурулчага жолугуп, кытайлардын жылкысын айдап келген учурларда Алманбеттин кайсы сапаттары ачык көрүнөт?
7. “Өздөн чыккан жат жаман, өзөктөн чыккан өрт жаман, береки Азискандын качкыны болбогондо, кыргыздарды кызылбайрам кылып качан эле кууп чыгат элем” деп өкүнгөн Коңурбайдын сөзүн кандай баалайсың?
- 8.Кытайларга өргүү берген Манастын өзүм билемдигинен кийин, кыргыздардын кыйрашын, өзүнүн өлүмүн сезип – билип турса да, Алманбет Манасты эмне үчүн артка кайтарууга аракет жасаган жок?

Эпос боюнча түзүлгөн мындай *баалоочу суроо - тапшырмалар* менен залкар эпикалык дастан күүлөрүнүн ыктуу айкалышуусу окуучулардын чыгармадагы окуяларды даана элестетип, каармандарды терең сезе билүү менен оозеки кеп жөндөмдөрүн калыптандырууга негиз болот.

3. **”Манас” эпосу жана кыргыз профессионалдык** музыкасынын калыптанышы да “Манас” эпосунун баатырдык – патриоттук тематикасы, нукура элдик идеялары жана калктын классикалык музыкалык маданияты менен тыгыз байланышкан. Анткени дүйнөлүк опералык –симфониялык

искусствосунун бийиктигине чыгуу элдин эпикалык музыкалык негизине таянуу аркылуу гана мүмкүн болгон. Ошондуктан кыргыздын алгачкы улуттук операсы “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү болгон “Семетейдеги” окуяга байланышып, *(Акөрүнүштүү, бсүрөттүү) “Айчүрөк”* деп аталган. 1938-39-жылдардын аралыгында Ж.Бөкөнбаевдин, Ж.Турусбековдун, К.Маликовдун либереттосуна композиторлор В.Власов, А.Малдыбаев, В.Фере опера жазышкан. Оркестр менен аткарылган манасчылардын баатырдык обону, элдик махаббат темасындагы күүдүм чоктун лирикалуу мотивдери мектепте “Манастын уулу Семетей” драмасын жана “Семетей” эпосун окутууда оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө натыйжалуу пайдаланууга мүмкүндүк берет. Айрыкча, эпостун каармандарынын карама – каршылыктарын, күрөшүн жана сезимдерин терең түшүнүүгө, талдоого симфониялык музыканын бай палитрасы кенен жол ачат. Музыка таануучулардын пикири боюнча “операдагы Айчүрөктүн образы бир кыйла кеңири жана ар түркүн мүнөздөлгөн” [74,8]. “Семетей” эпосунун башкы каармандарынын образын тереңдетүүдө алардын ар бирине мүнөздүү мындай музыкалык кайрыктар эң зор эмоционалдык фон жана ар тараптуу ой толгоолорду тутандыруучу керемет күч экендиги анык. Ошондуктан балдардын эмоциясын байыткан көркөм сөз каражаттары менен, терең мазмундуу ойлордон түзүлгөн оозеки кебин калыптандырууга негиз болуп берет.

1.Операнын башталышындагы музыка силерди кандай сезимдерге дуушар кылды? Силер Айчүрөктүн ордосун, Акунхандын эрке кызын жана сулуу нөкөрлөрүн кандайча элестетесиңер?

2.Операдагы Айчүрөктүн музыкалык ыргагы менен анын эпостогу сөздүк портретин салыштырып көргүлө.

“Акундун кызы Чүрөктүн,
Айдай сулуу дүмөктүн,
Куудан бөлөк үнү бар,
Кубулжуган Чүрөктүн

Төрт кубулган жүнү бар.
Оймок ооз, бото көз,
Кызыктуу көйнөк , кыйгач бел,
Кара жерге кар тамса,
Кардан аппак этин көр,
Кар үстүнө кан тамса,
Кандан кызыл бетин көр”.

3.Ак куу болуп жер кезген Айчүрөктүн көңүлүн операдагы кандай ыргактар коштойт? Ал эмне үчүн бардык баатырлардан Семетейди жогору коёт?

4. *Чачыкейдин музыкалык ыргагына карата анын сырткы портретин, мүнөзүн элестетип, эпостогу сыпатталышына салыштырып көргүлө.*

“Эрке катын Чачыкей,
Ордодон чыкты маңкайып.
Адырдан башын көтөргөн,
Ак кулжадай даңкайып.
Эки жагын каранып,
Карчыгадай таранып.
Алтынга боюн шыбаган,
Ай чагылып жалтылдайт.
Күмүшкө боюн шыбаган,
Күн чагылып жаркылдайт”

5.*Айчүрөктүн Семетейди ак балык, ак куу болуп кубулуп Акишумкарын алып кетишин операдагы сыйкырдуу мотивдер толук жеткире алганбы?*

Кыргыз профессионал музыкасынын баатырдык темасы Манас баатырдын образына кайрылуу менен ушул эле композиторлор тарабынан андан ары улантылган. Акындар А.Токомбаев, К.Маликов “Манас” операсынын либереттосун жазышкан. Операнын негизги максаты эпостогу “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмүнүн негизинде эли –жеринин эркиндиги үчүн күрөшкөн Манас баатырдын кайраттуулугун, намыскөйлүгүн, айкөлдүгүн көрсөтүү болгон. Опера кайрыктары окуучулардын Манас баатырдын

образын эмоционалдык жактан толук кабылдоосуна, талдоосуна жана тарбиялык маанисин терең түшүнүүгө түрткү берет.

4. Азыркы мезгилдеги эпоско байланыштуу жаралган музыкалык чыгармалар да окуучуларга мекенчилдик идеясын сиңирүүгө негиз болуучу искусствонун күчтүү каражаттары болуп эсептелет. Алар, К.Молдобасанов Ж.Садыковдун "Манастын уулу Семетей" спектаклинин негизиндеги "Манастын кошууну" симфониялык сүрөттөмөсү, Э.Жумабаевдин "Этикалык" аттуу симфониясы, С.Турдубаевдин "Каныкейдин Тайторуну чапканы" бөлүмүнүн негизинде "Тайтору" симфониялык поэмасы, К.Асанбаевдин "Каныкей" симфониялык поэмасы болуп эсептелет. М.Бегалиевдин "Манас" сонатасы жана симфониясы батыштын салттуу формалары аркылуу байытылган мазмундуу чыгарма катары көрүнгөн. Демек, жүргүзүлгөн иштердин негизги максаты улуу педагог В.А.Сухомлинскийдин төмөнкүдөй айткандарына дал келиши керек:

"Музыка адамгерчиликке жана сулуулукка тарбиялоонун эң назик, керемет куралы болуп эсептелет"[75, 148].

Таблица 3. 19. "Манас" эпосу боюнча жаралган фильмдерди колдонуу

№	Фильмдин аталышы, койгон режиссёру	Жарыкка чыккан жылы, жанры	Сабактагы алган орду, функциясы
1.	"Улуу эпос". Лилия Турусбекова.	1962-жыл. Даректүү тасма	Киришүү сабагы, эпос менен таанышуу
2.	"Манасчы". Болот Шамшиев	1965 -жыл. Даректүү тасма	Манасчылык өнөрдүн табиятын түшүнүү
3.	"Саякбай Каралаев" Мелис Убукеев	1962 -жыл. Даректүү тасма	Манасчылардын аткаруучулук ыкмасы
4.	"Манас" - кыргыз элинин улуу дастаны" М. Убукеев	1995 – жыл. Эссе - фильм	Эпостун идеялык мазмунун кайра айтып берүү, талдоо
5.	"Саякбай" Эрнест Абдыжапаров	2017 – жыл. Көркөм тасма	Манасчынын тагдырын, мезгилин түшүнүү

6.	“Манастын уулу Семетей”	2022 – жыл. Көркөм тасма	Эпостун сюжетин, каармандарын талдоо
	Эгемберди Бекболиев		
7.	“Улуу Аш” Татьяна Зеленская	2017 – жыл. Анимациялык фильм	Эпостун элдик идеясын түшүнүү, талдоо

Эпос боюнча кеп өстүрүү сабагын жабдууну *киноискусствосунда жаралган фильмдерден* тандалган материалдары [Тиркеме3.10.] менен байытууга болот. Элдик эпостун эпикалык мазмунуна, элдик идеяларына 1962 –жылы режиссер Лилия Турусбекова кайрылып, эки бөлүктөн турган “Улуу эпос” аттуу даректүү фильмин тарткан. Б.Шамшиев тарабынан 1965-жылы «Кыргызфильм» киностудиясында тартылган «Манасчы» тасмасы киришүү сабагынын максатына жетүүгө, манасчылык өнөрдүн маңызын ачууда ар тараптуу кошумча техникалык каражат болуп берет. Алп манасчы Саякбай Каралаевдин улуу талантына арналган теманын учугун “С.Каралаев” (1962), “Улуу манасчы” (1988) сыяктуу даректүү фильмдеринде режиссёр Мелис Убукеев андан ары тереңдеткен. Режиссёрдун “”Манас” – кыргыз элинин улуу дастаны” *аттуу эссе - фильми* (1995) эпостун бир нече бөлүктөн турган мазмунун идеялык –көркөмдүк бүтүндүктө, ар түрдүү катмарларынын өзгөчөлүгү менен кабыл алууга мүмкүндүк түзгөн. Эпостун эпикалык образдарын, сакралдык –сырдуу дүйнөсүнүн элесин кайталангыс ыкма менен көрсөтүп, эпостун түбөлүктүү идеяларын жогорку деңгээлде, чыгармачылык менен ачып бере алган. Улуттук чоң көркөм табылга катары бул фильм “Манас” эпосун элибиздин калың катмарына жеткирүүгө кеңири мүмкүнчүлүк ачкан. Акыркы убакта жаралып жаткан анимациялык, даректүү жана көркөм фильмдерди *киришүү же жыйынтыктоо* сабактарында көрсөтүү искусствонун башка түрлөрү менен интеграцияланып, эпостун негизги идеясын дагы тереңирээк ачып берүүгө шарт түзөт. Мындай интеграцияланган сабакта окуучунун элестетүүсү жана ой жүгүртүүсү сүрөттүн боёктору менен, фильмдин кыймылы жана музыканан гармониялуу

үндөрү аркылуу байып, ой жүгүртүүсү ар кандай форма менен мазмунга ээ болуп, кызыгуу жана изденүү менен өнүгүү жолунда болот.

Демек, “Манас” эпосунун негизинде жаралган искусство чыгармаларын кеп өстүрүүгө ыктуу интеграциялап колдонуу, окуучулардын *сезим – кыялдарын ой жүгүртүүсүн активдештирип*, кептин ар түрдүү формаларын жана түрлөрүн пайдалануу менен кептин *чыгармачыл деңгээлине чыгууга* шарт түзөт деп белгилейбиз.

3.3. «Манас» эпосунун тексти менен иштөө жана идеялык мазмунун талдоо процессинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүү.

Адабият сабагында окуучулардын оозеки кебин өстүрүү процессинде баштапкы материал катары көркөм текст алынары белгилүү. Тексттин үстүндө иштөө кепти өстүрүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңири ачып берет, анткени ал кептик ишмердүүлүктүн бардык түрүн: угуу, сүйлөө, окуу, жазууну өзүнө камтыйт. Чыгарманын мазмунун өздөштүрүүдө рецептивдүү жана репродуктивдүү ыкмалар колдонулуп, продуктивдүү кептин калыптанышына негиз түзүлөт. Эпикалык текстти окуп үйрөнүү анын *башка тектерден айырмалоочу белгилерине* өзгөчө көңүл буруу менен педагогикалык – дидактикалык факторлорду жетекчиликке алуу менен жүзөгө ашырылат. Мындай текстти окуп үйрөнүүнүн педагогикалык негизин окутуунун дидактикалык принциптери түзөрү белгилүү. Окумуштуу – методист А.Ж.Муратов “Манас” эпосунун адабий ааламда уникалдуулугун белгилеп келип, эпосторду окутууда төрт өзгөчөлүккө токтолуп кеткен. “1- оозеки адабияттын жазма адабияттан айырмачылыгын ачып берүү; 2- фольклордук чыгармага башка элдердин эпикалык чыгармалары менен салыштырма–типологиялык талдоо жүргүзүүсү; 3- эпосту *балдарга уктурууга умтулуусу; тилдик байлыктын кенчи болгон эпостун тилдик каражаттары менен көбүрөөк иштөө зарыл*” деп белгилеген [76,135]. (143-145-б.) Окуучулардын психологиялык – курактык өзгөчөлүгүн жана адабий чыгарманын белгилүү жанрын таанып билүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алуусу

адабиятты окутуунун негизги талаптарынын бири. Эпосту кеңири окутуунун 9 -класста эмес , 8 – класста берилгенин да методисттер көлөмдүү эпостун текстин кабыл алууга эң ыңгайлуу курак, тарыхый адабий курстун элементтерин камтып, системалык курска жакындатылып, адабияттык окуу курсунун методикалык талаптарына ылайык тексттин өзү менен тааныштырууга мүмкүндүк түзүлдү деп эсептешет [77,87]. Көлөмдүү эпикалык жанрды окутууга окуучулардын окуу мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен киришүү мугалим колдоно турган окутуу методдорунун бинардык таасирин - *окутуунун жана окуп үйрөнүүнүн* эки тараптуу табиятын эске алууну методист – окумуштуу Л.А. Шейман негиздеген [78,167]. Мугалимдин окутуу методдору жана окуучулардын окуп – үйрөнүү процесси параллелдүү, натыйжалуу жүрүп олтурушу кажет. “Манас” эпосун окутуудагы *киришүү сабагынын* максаты- окуучулардын алдына таанып билүүчүлүк максаттарды коюу менен бирге баланын эмоциясына кайрылып, улуу эпоско карата кызыгуусун ойготуу аркылуу натыйжалуу иш-аракеттерге багыттоо болуп саналат. ”Адабий жанр катары эпиканы окутуунун эң негизги өзгөчөлүгү *тексттик материалдарды өзөктүү темалардын, көйгөйлүү маселелердин, образдык системалардын тегерегинде* топтоштуруу зарылдыгы менен аныкталат” деп белгилеген методист- окумуштуу З.Я.Рез [79, 97]. Демек, эпосту окутууга киришүү алдында эпикалык жанрды окутуунун методикалык талаптарын, эпостун жанрдык өзгөчөлүктөрүн, синкреттик табиятын жана баланын адабий эстетикалык табитинин ар тараптуу болушуна, ой сезимдеринин өнүгүшүнө, социалдык – философиялык жана этнопедагогикалык тарбия берүүчү зор потенциалын эске алуу менен киришүү керек деп дагы бир жолу белгилейбиз.

«Манас» эпосу боюнча окуучулардын оозеки кебин өстүрүү процесси да кептик ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүн калыптандыруу менен чыгарманын идеялык көркөмдүк өзгөчөлүгүн өздөштүрүүнүн негизги этаптарында жүргүзүлөт.

1.Киришүү сабагында, текстти окуп таанышуу этабында;

2.Чыгарманын идеялык - көркөмдүк өзгөчөлүгүн, образдар системасын анализдөөдө;

3.Эпостун тилдик- композициялык өзгөчөлүгүн аныктап - баалоо этаптарын сактоо менен;

4.«Манас» эпосу боюнча жыйынтыктоо сабактарында жана класстан сырткары иш формаларында жалпыланат;

Изилдөөчү методисттер азыркы учурда окутуунун өктөм талабы да *инсанга багыттап, өнүктүрүп окутуу* менен окуучунун турмушуна керектүү болгон коммуникативдик көндүмдөрдү калыптандыруу экендигин илимий – эксперименттик түрдө далилдеп ачып берип жатышат.[80;25,26,36,37,160]. Баланын текстти эмоционалдуу кабыл алуусунан, эстетикалык табитин калыптандыруучу деңгээлге, эпостун сюжетин түшүнүүдөн ой жүгүртүүнүн жогорку этаптарына, *салыштыруу, талдоо жана баалоо билгичтиктерине* көтөрүлүү зарылдыгын белгилейт. Так ушул заманбап талаптарды жетекчиликке алуу менен эпостун киришүү сабагынан жыйынтыктоочу иш – чараларга чейинки бардык методикалык ыкмалар кеп өстүрүүнүн негизги максатына, *баланын өз оюн эркин айта билүү* көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган болушу керек.

Чыгарманын текстине карата окуучунун кызыгуусун ойготуучу шарттарда да кеп өстүрүүнүн түрдүү мазмундагы жана формадагы иштери кошо камтылып, төмөндөгү методикалык ыкмаларга айкалышып сабактын негизги максаттарын ийгиликтүү чечүүгө кызмат кылат:

- 1) Чыгарманы адабият сабагында өтүлгөн материалдар менен тыгыз байланышта кароо;
- 2) Окуучулардын турмуштук тажрыйбасына таянуу;
- 3) Жаңы чыгарманы түшүндүрүү процессинде зарыл болгон тарыхый, адабий комментарий берүү;
- 4) Лексикалык комментарийге орун берүү;
- 5) Көрсөтмө куралдарды, искусство материалдарын жана окутуунун техникалык каражаттарын кеңири пайдалануу;

Фольклордун эпикалык тегинин “Манас” эпосунда ачык көрүнгөн белгилерин *мугалимдин оозеки аңгемелешүүсү* менен тактап алабыз. Улуу эпосунун негизги идеялык мааниси да анын *баатырдык – элди, жерди коргоо*, көз карандысыздыгын сактоо жана мамлекеттин биримдиги экендигин эпостун синкреттүү табиятына ылайык өтө кеңири планда, көркөм поэтикалуу стилде берилгенин мугалимдин презентациясы менен ачып берүү керек деп ойлойбуз. Окумуштуу –методисттер *Н.В.Колокольцев, Т.А.Ладыженская, А.Н.Леонов*, кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн 3 этабын белгилешет:

1.Көрүү – угуу: баарлашуучу адам менен эмоционалдык байланышты түзүү. Окуучулар мугалимдин монологдук кепин угуп түшүнүшөт, эмоцияларын байкап, түшүнгөндөрүн салыштырууну жыйынтык чыгарууну үйрөнүшөт.

2.Башкалар менен баарлашуу этабы: бул этаптын максаты суроолорго жооп берүү, маектешүү, өз ойлору менен бөлүшүү болуп саналат. Мындай максатка жетүүнүн ыкмалары катары төмөнкүлөр көрсөтүлгөн:

- проблемалык суроолорго жооп берүү, айтып берүү, оозеки сүрөттөө, кайсы бир окуяларга же көрүнүштөргө сценарий түзүү,
- сөздөрдүн маанилерин түшүндүрүү, синоним, антонимдерин табуу,
- турмуштук жагдайлар менен байланыштыра билүү,
- тигил же бул сөздөргө байланыштуу түшүнүктөрдү чечмелеген контекстти табуу же түзүү,

3.Таанып билүү жана өзүн талдоо этабы.Бул этаптын максаты диалогдук формадан монологдук формадагы кепке көбүрөөк көңүл буруу, монологдук кептин көндүмдөрүн калыптандыруу болуп саналат. Төмөнкү ыкмалар бул максатты ишке ашырууга шарт түзүп берет:

- суроолорго кеңири жооп берүү
- белгилүү бир жанрдагы тема боюнча талдап айтып берүү.

Бул этаптардын ортосунда, сабактын ортосунда *диалектикалык байланыш болушу* зарыл. Окуучунун өспүрүм курактагы психологиялык жана интеллектуалдык өнүгүү этабына жараша негизги көңүл методикалык

иштердин *активдүү, эмоционалдуу* формаларына бурулуусу максатка ылайык боло тургандыгын белгилүү методисттер *М.В.Черкезова, А.Д.Жижина, А.Н.Леонов* белгилешкен. Бул багытта жекече –индивидуалдуу иш формаларынан тартып, стихиялуу уюшулган топтордо жана атайын максатка багытталган социалдык топтордо жүргүзүлүшү мүмкүн. Ал эми мазмуну боюнча текстти жатка билүү, ролдоштуруп окуу, инценировкалоо менен бирге **эмоционалдык – баалоо элементин камтыган** тапшырмалар, суроолор, көнүгүүлөр аркылуу киришүү сабагында баланын ой жүгүртүү жөндөмүн, оозеки жана жазуу кебин жаңы деңгээлге көтөрүү эң негизги кадамы катары каралган. 8-класстардагы адабият сабагынын негизги ыкмалары – *көркөм, жекече, ролдошуп окуу, кайра айтып берүү, жаттап айтып берүү, комплекстүү комментарий, репродуктивдүү аңгеме, тексттин идеялык көркөмдүк өзгөчөлүгүн талдоо, салыштыруу, баалоо боюнча түрдүү деңгээлдеги* тапшырмалар болуп саналат.

Таблица 3.20. "Манас" эпосунун тексти аркылуу оозеки кеп өстүрүү

№	Сабактын этаптары	Кеп өстүрүү этаптары	Текст менен иштөө методдору, формалары
1.	Киришүү	<i>Көрүү – угуу этабы</i>	Оозеки аңгеме, лексикалык комментарий, искусствонун түрлөрү менен интеграциялоо, көркөм окуу
2.	Эпостун идеялык мазмунун талдоо	<i>Башкалар менен баарлашуу</i>	Текст менен иштөө этаптарын сактоо, суроо – жооп, план түзүп оозеки жоопко даярдануу, кайра айтып берүүнүн <i>репродуктивдүү</i> түрлөрү
3.	Эпостун тилдик - композициялык өзгөчөлүгүн талдоо		Эпостогу тилдик каражаттардын контексттик маанисин талдоо, диалог жана монолог кебин айкалыштырган тапшырмалар
4.	Чыгарманы жыйынтыктоо	<i>Талдоо этабы</i>	Чыгармачыл суроо – тапшырмалар, СОЖ технологиялары менен иштөө, Монологдук кептин <i>продуктивдүү</i> түрлөрү менен иштөө

Эпостун тексттин окуучунун кабыл алуусу негизинен *баланын чыгарманы өз алдынча окуусу, манасчылардын аткаруусунда текстти, эпостун сюжети боюнча жазылган опера, симфония, драмалардан үзүндүлөрдү угуу менен коштолгон мугалимдин көркөм окуусу* аркылуу

кабыл алынат. Эпос менен жаңы деңгээлде жолугушуп жаткан баланын дүйнөсүн дагы ар тараптуу даярдоо үчүн С.Каралаевдин аткаруусундагы үзүндүнү уктурууну, киноискусствосунда жаралган даректүү фильмдердин айрым материалдары жана С.Чокморовдун “С.Каралаев” аттуу портрети жана улуу манасчыга арналган көркөм сөз берметтерин, кошумча адабияттарды [81,55] окуу менен байытууга болот. Эпостун идеялык лейтмотиви – Ата-Журтту коргоо, анын ички биримдигин сактоо жана Мекенди сүйүү, ага кызмат кылуу зарылдыгын окуучулар жан дүйнөсү менен терең эмоциялар аркылуу туюп сезишет.

Текст боюнча **көркөм окууга машыктыруу** иштери да жогоруда көрсөтүлгөн методикалык ыкма катары *баатырдык жана турмуштук эпосту салыштыруу, сөздүк иштери* сыяктуу эле чыгарманы талдоо процессинин бардык этаптарын коштоп жүрүүсү зарыл. Эпостун табиятына жараша манасчылардын аткаруусундагы үзүндүлөрдү **уктуруу**, мугалимдин көркөм окуусуна караганда угуучуларга таасирдүү экендиги түшүнүктүү. Манасчынын көп диапазондогу үнүнүн, *вербалдык кыймылдарынын*, айтылган саптардын ыргагы менен угуучуларды арбап, өзүнө тартып искусствонун жогорку деңгээлдеги таасирине аудио - видео фильмдер аркылуу жеткиребиз. Ошондуктан чыгарманын тандалмалуу, идеялык – көркөмдүк жүк көтөргөн үзүндүлөрүн уктуруу, мугалимдин көркөм окуусу да, окуучуларга окутуп диалог жүргүзүү да зарыл иштердин катарын толуктайт.

Кеп өстүрүү да кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү болгон окуу, айтуу, жазуу жана угуу менен тыгыз байланыштуу. **Окуу процессин** изилдөөчүлөр белгилегендей , окуу контексти менен окурмандын активдүүлүгүн бирдикте карап, бир максатты көздөп окууга чыгармачылык мамиле жасалганда гана ал максатына жетет деп көрсөтүшөт. Текстти окуп түшүнүүдөгү процессти *төмөнкү схема менен : кызыктыруу – кабыл алуу -түшүнүү-1; - талдоо – түшүнүү -2 деп берсек болот.* Бул модель окуучунун адабий өнүгүшүн

багыттап, системалуу бинардык иш – аракеттердин негизинде гана ишке ашат деген ойдобуз.

Текстти окуу - бул чыгарманын идеялык –эстетикалык мазмунун жана көркөмдүк өзгөчөлүгүн өздөштүрүүдөгү, кеп өстүрүүдөгү алгачкы жана маанилүү кадам экендигин эстен чыгарбастан методикалык жактан мугалим төмөндөгүдөй иштерди жүргүзүүсү зарыл:

- 1.Окулган тексттен негизги көркөм ойлорду жана образдарды табышат.
- 2.Тексттин мазмуну боюнча түзүлгөн суроолорго жооп беришет жана мындай суроолорду өздөрү түзүшүп, бири – бирине суроо беришет.
- 3.Окуучу тексттен цитата келтирүү менен айтып берет.
- 4.Өз алдынча текстке карата план түзөт жана суроо коёт.
- 5.Текстке карата эмоционалдык маанайын билдирип сүйлөйт.

Мындай иштердин негизги бөлүгүн баланын *оозеки жообу* түзүп тургандыктан , изилдөөчүлөр *Н.И.Жинкина, М.А.Рыбникова, В.В.Голубкова, Н.В. Колокольцев, Т.А.Ладыженская* методикалык кеңештеринде төмөнкүдөй багыттарды белгилешкен:

- 1.Баланын оозеки кеби жандуу жана табигый маектешүүнүн жүрүшүндө, баланын мугалим менен теңтуштары менен чогуу таанып билүү ишмердүүлүгүндө активдүү мүнөзгө ээ болот.
- 2.Баланын айтып берүүсү сөзсүз мотивдештирилип, угуучуларга , аны кызыгып жана көңүл буруп тыңшаган угуучуларга багытталышы зарыл
- 3.Коммуникативдик багытка ээ болгон байланыштуу кепти өнүктүрүү менен бирге баланын тилдик жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүнүн негизин *семантикалык компонент* түзүүсү керек. Мында баланы кепти угуусу , көркөм айтуусу , сөздүк корунун байышы менен бирдиктүү жүргүзүлгөн иштердин топтому оозеки кеп өстүрүүнүн максатына толук жооп берет.
4. Көркөм чыгарманын негизинде түзүлгөн баланы оозеки айтып берүүсү да репродуктивдүү деңгээлден продуктивдүү , өз алдынча чыгармачыл процесске өсүп жетилүүсүндө сөздүк жумуштарынын ар түрдүү мазмунун жана формаларын ийкемдүү айкалыштыра билүү өзгөчө мааниге ээ болот.

Албетте жогоруда айтылган ойлордун ар биринин маанилүү функционалдык кызматка эгедер экенин көрсөтүү менен оозеки жана жазуу кепти өнүктүрүүдө тилдин структурасынын фонетикалык жана лексикалык аспекти *коммуникативдик компетенцияга ээ болуунун негизин* түзө тургандыгын белгилейбиз. «Манас» эпосунун тексти – кыргыз сөз казынасынын асыл берметтерин камтыган кеп байлыгынын кут сандыгы болуп саналат. Манасты үйрөнүү сабактары- сөз үйрөнүүнүн да сабактары экендигин адабиятчы-методисттер *С.Байгазиев, Б.Алымов, А.Муратов, Б.Оторбаев*дер белгилеп келишет. Алар мындай текстти интерпретациялоо менен азыркы окуучулардын байыркы доорлорду тарыхый, фольклордук аспектиде көз жүгүртүү жөндөмү өсөт деп көрсөтүшкөн. Адабиятты окутуунун негизин да сөздүн *контексттик маанисине* көңүл буруу аркылуу анын эстетикалык функциясын толугу менен ачып берүү түзөт. Ошондуктан сөздү негизинен чыгарманын көркөм идеясын, көркөм образынын бүтүндүгүндө кароо менен сабак өтүү максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Баланын оозеки кебин өнүктүрүү аларды айтып берүүдөн мурда жогоруда айтылган манасчылардын айтканын, мугалимдин көркөм окуусун, башка окуучулардын текстти окуганын *угууга (слушание, аудирование)* да үйрөтүү болуп саналат. Чыгарманы угуп түшүнүү окуп түшүнүүгө караганда психо – физиологиялык жактан *татаал процесс* экендиги анык, ошондуктан “Манас” эпосун уктурууда анын айтылыш темпинен башка да, аны коштогон көрө турган сүрөттөр, уга турган музыка жана видеолордун болушу баланы психологиялык жактан даярдап, аң сезимдеги *ассоциативдик байланыштарды* түзүп, кабыл алууну жеңилдетет. Жогоруда белгилегендей, эпостун жанрдык табияты боюнча угуп түшүнүүгө багытталган көркөм туюнду болгондуктан, манасчылардын айтуусундагы ар түрдүү ритмдеги тексттерди көбүрөөк колдонуу, уктуруу – көрсөтүү максатка ылайыктуу деген ойдобуз. *Бала угуп, окуп, оозеки жооп берип түшүнгөндөн кийин гана айтып берүүнүн ар түрдүү формаларына өтүүгө шарт түзүлөт десек болот.* Ошондуктан киришүү сабагындагы уктуруу, окутуу, суроо – жооптор,

аны ар түрдүү искусство чыгармалары менен коштоо жана чыгарманы ар түрдүү ыкмада комментарийлөө текстти толук кандуу кабыл алууга же айтып берүүнүн репродуктивдүү жана продуктивдүү деңгээлдеги диалогдук, монологдук кепке даярдайт [82; 48, 49, 80, 120].

Адабиятты окутуунун жаңы методикасынын талабына ылайык башталгыч класстардын жана 5-8 класстардын окуучуларынын кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүү – бул балдарда *окурмандык ишмердүүлүктүн* туура тибин калыптандыруу талабына туура келет. Балада туура окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруу методикасы профессор Н.Н.Светловская тарабынан кеңири иштелип чыккан. Бул методиканын негизинде окурмандык ишмердүүлүк үч тепкичтен турган *өз алдынча* , *жекече ойлонуу жана китепти өздөштүрүүгө максаттуу багытталган татаал процесс* катары каралган. ”Манас” эпосунун көлөмдүү текстинин бөлүмдөрүн окуу алдында жана окуу учурунда жана окугандан кийинки жүргүзүлүүчү мындай методикалык иштердин топтомуна же “адабият сабагында окутуунун заманбап технологияларын колдонууга алуу процессинде сынчыл ойлом концепциясынын аракетке келүүсүнө” [83, 88] айрым учурларда жеткиликтүү маани берилбей келе жаткандыгын байкайбыз. Эпостун кыскартылган текстин максатка багыттап интерактивдүү окуу окуучулардын сюжетке болгон кызыгуусун ойготуп, чыгарманын идеялык мазмунун ырааттуу түрдө ар тараптуу талдоого шарт түзөт. Ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн бул этаптары текст менен иштөөнүн жогоруда аталган үч этабына туура келет жана ал өзүнө төмөнкүдөй баскычтарды камтыйт: *текстти окуу алдында, окуу процессинде жана окуп бүткөндөн кийин*. Ар бир этапта өз ара байланыштагы методикалык кадамдары менен иш жүргүзүлөт.

1.Текстти окуу алдындагы жүргүзүлүүчү иштер. Максаты – антиципция же тексттин аталышы, иллюстрациясы, негизги же таяныч сөздөр аркылуу тексттин мазмунун алдын ала божомолдоо сыяктуу маанилүү жөндөмүн өстүрүү болуп саналат. Балдар тексттин аталышын окушат, сүрөттөрүн карап чыгышат. Андан кийин чыгарманын темасы , каармандары мазмуну жөнүндө

өз ойлорун айтышат.Тексттеги таяныч сөздөрдү балдар (*ичинен жана үн чыгарып*) окушат. Бул сөздөрдү окуучулар үчүн мугалим тексттен алдын ала таап, талдап доскага жазып коёт. Балдар чыгарма тууралуу түзгөн божомолун такташат. Мугалим балдардын автор менен болгон диалогун уюштуруп, өз ойлорун текшерүүгө шарт түзөт. Сынчыл ойломдун баскычтары боюнча карай турган болсок, бул *чакыруу баскычына туура келет* да, окуучунун буга чейинки алган билимин активдештирип, жаңы билимге болгон муктаждыгы аныкталып такталат.

2.Текстти окуу учурундагы иштер. Максаты- тексттин маанисин түшүнүү деңгээлине жетишүү.

1) Балдар текстти өз алдынча окушат. Окууну баштоо алдында өз божомолдорун текшерүү максатын коюшат.

2) Чакан абзацтарды, 2-3 сүйлөмдү же тексттин абзацтарын үн чыгарып окуп, түшүнгөнүн кайра айтып беришет. Окулуп жаткан учурда мугалим алардын божомолдорун тактоочу суроолорду берип турат. Жаңы материалды өздөштүрүүдө окуучу менен окуучунун жана мугалим менен окуучунун ортосунда жигердүү таанып билүү кызматташтыгы жүрөт. Маалымат менен маңыздуу иштөө – сынчыл ойломдун экинчи *ойлоп түшүнүү баскычына* туура келет деп айтсак болот. Сөздүк жумуштары да текстти окуу процессинде жүргүзүлөт. Анткени кайсы сөздү түшүндүрүп берүү зарылчылыгы айкын көрүнөт. *Бул сөздөрдү тексттин контексттинде берүү* мүмкүнчүлүгү менен шартталган. Ушул эле учурда тексттин окулган бөлүмү боюнча тактоочу суроолор берилип турат. Бул суроолор баланын көңүлүн көпкө алаксытпай турган, кыска жана так суроолор болушу зарыл. Анткени окурман катары бала автор менен ээрчишип тексттин мазмунуна , каармандарына аралашып , сөздөргө түшүнүк берип, суроолоруна жооп алуу менен чыгарманын негизги идеясын издөө процессин башынан кечирет.

3) Тексттеги бөлүмдөрдүн мазмунун тактоочу суроолор чыгарманы толук окуп бүткөнчө берилип турат.

4) Жалпы тексттин мазмуну боюнча аңгемелешүү , текстти тандап окуу жүргүзүлөт. Текстти окуу алдындагы божомолдор текст окулуп бүткөндөн кийин талданат. Бул этапты жемиштүү өтүп, кайра айтып берүүнүн оозеки тексти мурда калыптанган түшүнүктөр менен айкалышып, мазмундуу жана көркөм толукталганда гана окуучунун кеби өнүгүү жолунда деп ишенимдүү айта алабыз.

3. Текст окулуп бүткөндөн кийинки иштер. Максаты- тексттин негизги идеясын түшүнүүгө жетишүү же сынчыл ойломдун жыйынтыктоочу баскычынын *же артка кайтуу* максатына ылайык жаңы алынган билимди бекемдөө, мурун алынган түшүнүктөр менен аларды терең байланыштыруу жана жаңы жыйынтыктарды , ойлорду иштеп чыгуу, аудитория менен бөлүшүү, ондоо - түзөтүү аркылуу жаңы түшүнүктөрдү өнүктүрүү болуп саналат. Мындай жыйынтыкка жетүү үчүн мугалим окуучулардын ой жүгүртүүсүн белгилүү чыңалууда жана чыгармачыл изденүүдө кармай билип, ар бир кадамы менен кеп өстүрүүнүн гана эмес ой жүгүртүүнүн улам бир жогорку баскычына жылып олтуруусу керек.

Мисалы:“Көкөтөйдүн ашы” бөлүмүнүн мазмуну боюнча берилген кара сөз түрүндөгү текстти жана негизги идеялык маанини ачып берген ыр түрүндөгү үзүндүнү “Кошой менен Жолойдун күрөшү” текстин ушул методика менен окууда төмөнкүдөй этаптарга бөлүп алабыз.

1.Текстке чейинки тапшырмалар: *окуу китебинде берилген каармандардын сүрөттөрүнө оозеки сүрөттөмө берүү, алардын мүнөз - сапаттарын, иш – аракеттерин айтып келип кийинки кадамдарын божомолдоп алабыз.*

2.Текст боюнча тапшырмалар:

1.*Эр,алп, көк жал, баатыр, айкөл,жолборс,жайма көкүл, жааш* эпитеттеринин кимдерге карата колдонулганын аныктап жазгыла

2.Төмөнкү сөздөрдүн антонимдерин тапкыла: *эң бай, узак, кадырлуу, бакма, чоң, жааш, бааш* - аламан, каары катуу;

3.*Баатырдык мүнөз, жеңилбес күч, кыргыздын намысы* сөз айкаштарын түшүндүргүлө аларды катыштырып оозеки сүйлөм түзгүлө.

4. *«Түн түшкөн калың» , « уй түгүндөй», «алты бурчтуу ааламды алты күнү айланып», «үкүнүн жүнүн жаптырып, үртүктүү кабат жаптырып», « сарыдан улак садага чаптырып, кызылдан дилде чачтырып», «тайлак төөдөй талтаңдап», «буурадай болуп*

булкушуп, тай букадай сүрүшүп», «умачтай көзү ачылды» деген фразеологизмдерди жазгыла жана тексттин мазмунун кайра айтып берүүдө пайдалангыла.

5. *«Кошой менен Жолойдун күрөшү»* тексттин көркөм окугула.

3.Текстти окугандан кийинки тапшырмалар:

1.Текстти төмөнкү бөлүктөр боюнча айтып бергиле: 1) *Көкөтөй кандын өлүмү, Бокмурундун ашка даярданышы; 2) Манастын жана анын чоролорунун Көкөтөйдүн ашына келиши; 3) Кошой менен Жолой дөөнүн күрөшү; 4) Аштагы оюн- тамашалар; 5) Кыргыздын намысын коргоо;*

2.Манас баатыр ашка келип, сый-кадырын билбеген калмак-кытайлардын башын тиле чаап туура иш жасады деп ойлойсуңбу?

3. Эмне үчүн Жолойго каршы карыган Кошойдон башка эч ким чыкпайт? Жолой дөөнү оозеки сүрөттөп бергиле. Текстте белгиленген *эпитет, салыштырууларды* пайдалангыла.

4. Кытай – калмактар Аккулага тийген байгени эмне себептен алып качышты?

5. Көк жал Манастын *намыскөйлүгү, эр жүрөктүүлүгү* кайсы окуялардан ачык көрүнөт?

6. «Көкөтөйдүн ашында» сүрөттөлгөн *каада-салтардын бир түрүн* сүрөттөп бергиле.

1) Мугалим жалпы текст боюнча проблемалуу суроолорду коёт. Балдардын жооптору тексттин саптарында катылган чыгарманын маңыздуу ойлорун, идеяларын түшүнүүгө жардам бериши зарыл.

2) Окуучунун өз ойлорун жыйынтыктап, салыштырып чыгып кайсы бир маселелер же көрүнүштөр боюнча жеке пикирин билдирүүгө же аргументтүү каршы чыгууга, оюн далилидөөчү маалыматтар менен айтууга шарт түзүлөт.

3) Эпостун бөлүмдөрүнүн аталышына , иллюстрациясына кайра кайрылуу талап кылынат. Теманын аталышы менен анын идеясынын дал келиши тууралуу суроолор окуучуга эпостун маанилүү бөлүмдөрүнүн идеяларын дагы бир ирет тактоого, аныктоого түрткү берет.

4) Берилген текст менен жүргүзүлүүчү иштердин жыйынтыктоочу учуру катары текст боюнча *чыгармачыл тапшырмалардын түрлөрүн аткартуу* деп айтсак болот.

Мисалы:1.*Өзүңө жаккан эпостогу бир окуяны кара сөз түрүндө айтып бергиле.*

2. *Эгерде сен Манас атабыз жашаган доорго туш болуп калсаң, сыйкырдуу саякатыңды кайсы багытты, кандай унаанын түрүн тандап алмаксың?*

3“ *Улуу Кыргыз каганаты” аттуу сыйкырдуу географиялык картаны түзүү же”Чоң казатты” согуштук аракеттердин картасы түрүндө түзүп чыккыла.*

4. “ Бала Манастын жаңы окуялары” аттуу жааш жомокчулардын таймашын уюштуруу.

5. Эгерде сен баатыр Манастын доорунда жашаган али эге эргежээл болуп калсаң эмне кылат элең?

6. Манас баатырдын Таластагы хан ордосун элестетип, ички көрүнүшүн сүрөттөгүлө.

7. Манастын тулпары Аккулага, же кушу Акишумкарга, Кумайыкка же жансыз буюмдарга тил бүтсө, алар эмне жөнүндө сүйлөп берет эле?

8. Эгерде өткөн доордун элесин көрсөткөн укмуштуу телевидение пайда болсо, биз эмнелерди көрө алат элек?

9. Эпостун доорундагы кыргыз баатырларынын бири биздин азыркы Кыргызстанга кайтып келсе, өз урпактарына ыраазы болот беле?

Эпостун тексти менен иштөөдө чыгармага лексико- фразеологиялык, тарыхый, адабият таанытуучу комментарий берип, баланын ассоциативдүү ой жүгүртүүсүн ойготуп, көркөм окутуп же манас айттырып, текст менен иштеп, ал боюнча түрдүү деңгээлдеги тапшырмалар менен коштолгон кайра айтып берүүнүн түрлөрү менен иштөө мугалимдин окуучулар менен *диалогдук кеп аркылуу* ангемелешүүсүнө негиз болуп берет. Мугалим окуучулардын тексттин 1-сюжетин структуралык деңгээлде, 2 - мазмундук деңгээлде, 3 - сөздүк- семантикалык деңгээлде “Манас” эпосу боюнча ***проблемалуу суроолор жана тапшырмалар*** менен иштөө процессинде төмөнкүдөй *диалогдук кептин формаларында* ишке ашыра алат.

М: -“Манас” эпосу кылымдардан бери оозеки жашап келсе, чыгарманы проза, драма жанрында кайра жазып чыгуунун зарылчылыгы бар беле?

- Эпостун тилинде кездешкен туруктуу формулалардын көп кайталанышы кандай максаттарды көздөгөн деп ойлойсуң?

М: “ Балтыр этиң толо элек,

Балбан кезиң боло элек”,

“ Кайың ыйлайт, тал ыйлайт,

Көргөн жандын баары ыйлайт”

“Канаттын баары кайрылып,

Чапандын баары айрылып” ж.б

- “Манас “ эпосунун варианттарынын ортосунда сюжеттик –структуралык жактан көп айырмачылыктар болбосо да, эпостун ондогон варианттарынын жаралышын кандайча түшүндүрөсүң?

-Тексттин сюжети боюнча эпостун негизги мазмунун өз алдынча структуралык жактан бөлүмдөргө ажырат.

- Эпостогу тарыхый мезгилде кубаттуу жана бирдиктүү кыргыз мамлекетинин түзүлүшүндө Манас баатырга кайсы объективдүү жана субъективдүү шарттар негиз болуп берди деп ойлойсуң?

- Эмне үчүн биз “Манас” эпосун кыргыз турмушунун энциклопедиясы деп атайбыз?

- “*Жолборс жүрөк, таш билек, тула бою ок болуп, толкуну кызыл чок болуп*” деген сөз айкаштары эпостогу поэтикалык формалардын кайсы түрүнө кирет?

-Эпосто сүрөттөлгөн окуяларды *диалог түрүндө* айттыруу (**М:**«Манас ууда жүрүп, Алманбетке жолукканы»)

Бул окуу диалогунун жүрүшүндө мугалимдин окуучуларга *суроо бере билүү жөндөмү* зор мааниге ээ болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй бала үчүн *чыгармачыл жана практикалык* суроолор баарынан оор болуп саналат. Мындай типтеги суроолорду ийгиликтүү чечүүгө баланын суроо бере билүү жөндөмүн өнүктүрүү аркылуу акырындык менен жетишебиз. “Манас” эпосунун тексти боюнча *суроолорду Блумдун таксономиясына* же кубиктер ыкмасына ылайык төмөндөгүдөй типтерге бөлүүгө болот:

1.*Жөнөкөй же билим берип ,эс- тутумун бекемдөөчү ;*

- Эпостун сюжети кайсы негизги окуяларды өзүнө камтыйт?

- Чыгармадагы окуялардын жүрүшү кайсы географиялык аймактарды өзүнө камтыганын аныктагыла?

- Эпостун негизги варианттарын , алардын өзгөчөлүктөрүн санап бергиле?

2.*Тактоочу суроолор же түшүнүү категориясындагы суроолорго окуучулар өз тажрыйбаларынын негизинде маалыматты чечмелешет, түшүнүшөт.*

- Манасчылык өнөр көл аймагында кеңири таралгандыгын эмне менен түшүндүрөсүң?

- Манастын алгачкы эрдиктерин өз сөзүңөр менен баяндап бергиле.

- Алтай жергесинин кооздугун сүрөттөп айтууга аракеттенгиле.

3.*Колдонуучу суроолор аркылуу окуучу алган билимин маселени чечүү , аз убакыттын ичинде көбүрөөк натыйжага жетишет.*

- Жаш Манастын хан болуп шайланышына кайсы адамдык сапаты чечүүчү мааниге ээ болду ?

- Эгерде Манас Алтайдан көчпөй, кытайлар менен алака жасап, дос болуп, байлыгын көбөйтүп Жакыптай жанын багып жашай берсе эмне болот эле?

- Алманбеттин Манаска келип кошулушунун эң негизги себептери кайсылар?
- Эгерде Манас Каныкейге үйлөнбөй, Акылай жана Карабөрк менен калганда баатырдын тагдыры кандай болот эле?

4. *Талдоочу суроолор жалпы түшүнүү жана ой жүгүртүү процессин түшүнүп билүү үчүн бөлүкчөлөрдү карап чыгуу.*

- Манастын образында эч бир кемчилиги жок идеалдуу каарман же адамдык алсыздыктан алыс эмес реалдуу кыргыз баатыры сүрөттөлгөнбү?
- Чоң казатта Манас Алманбетти кол башчы шайлап жаңылган жокпу?
- Чоң казаттагы кытай менен кыргыздардын согушуу ыкмаларын салыштыргыла, кыргыздар тарап кандай жетишкендиктерге ээ болуп, кайсы каталыктарды кетирди?
- Каныкейдин аял катары согуш ишине кийлигишип, баатырынын казатка аттанганына каршы болгону туурабы?

5. *Жыйынтыктоочу суроолор менен кайталангыс жана өзгөчөлөнгөн шарттарды, жыйынтыктарды түзүү.*

- “Манас” эпосунун муундарга калтырган негизги сабактары кайсылар ?
- Кыргызстандын жетекчилигине Манас сыяктуу адам келип калса, кыргыз коомчулугу кандай өзгөрөт эле?
- Эгерде сен изилдөөчү, сүрөткер болсоң эпостун кайсы маселеси боюнча илимий иш, көркөм чыгарма жаратат элең?

6. *Салыштырып баалоочу суроолор аркылуу окуучу чыгармадагы баалуулуктарды азыркы турмуш менен байланыштырып, ой жүгүртүп баалоого үйрөнөт.*

- Манасчылык өнөрдүн уникалдуу көркөм көрүнүш катары сакталып, өнүгүп келе жаткандыгын кандайча түшүндүрөсүң?
- Эпостун өзөктүү идеялары болуп келген адеп- ыйман нарктарын азыркы цивилизациянын туундусу болгон адамдын жан дүйнөсүнө жалгаштыруу мүмкүнбү?
- Чыгармадагы Каныкейдин, Айчүрөктүн, Сайкалдын образдарын талдоо аркылуу көчмөн элдин коомчулугунда гендердик теңчиликтин негиздери болгон деп айта алабызбы?

Андан ары СОЖдун технологияларынан **[84;149,158]** оозеки кеп өстүрүү менен окуучунун өз ойлорун эркин жана мазмундуу айта билишине түрткү берген *Инсерт, Зигзаг, Тыным менен окуу, Тсхемасы* технологияларын пайдаланабыз. **(Тиркеме 3.11)**

СОЖ стратегиялары менен иштеп, чыгармачыл суроолорго жооп берүүдө жана өз алдынча суроолорду түзүүдө, топтордо башка окуучулар менен пикир алмашууда окуучунун мазмундуу маек кеби (*диалогическая речь*) калыптанат. Сабактын этаптарында салттуу ыкмалар менен катар эле

(мугалимдин аңгемеси, сөз жана сөз айкаштары менен иштөө, түшүнүксүз сөздөрдү түшүндүрүү, текст менен иштөө формалары) окуучулардын өз ара пикир алышуусун өнүктүрүүчү бир нече интерактивдүү ыкмалар : түгөйлөшкөн ой калчоо усулу, чаташкан логикалык чынжырлар же квазитекстти калыбына келтирүү, имитация ыкмасы аркылуу тексттен үзүндү табуу (тууроо, окшоштуруу) , рангалоо менен айтып берүү колдонулат. Эпостун тексти аркылуу идеялык мазмунун ачып берүү процессиндеги негизги жана чечүүчү мааниге ээ болгон Манас баатыр баш болгон негизги каармандардын образын талдоо да, окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн өстүрүүгө багытталган түрдүү баскычтагы тапшырмалардын топтому баланын оозеки кебин калыптандыруу максатын көздөйт. Айрыкча образдарды талдоо процессинде “квазитекст” түзүү - чачылган сүйлөмдөрдөн топто иштөө аркылуу бир каарманга тиешелүү текст түзүү ыкмасы да кызыгууну, кептик жигердүү иш – аракеттерди туудурат. Негизинен коюлган суроолорго туура , так жана мазмундуу жооп бере билүү (суроо түзө билүү) кептик өнүгүүнүн эң маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп саналат. Окуучунун адабий темага карата оозеки жообу – мейли кыска, мейли кеңири жооп болсун ал илимий – адабий түшүнүктөрдү калыбына келтирүү же аларды тануу, каршы чыгуу болуп саналат. Ошондуктан кеп өстүрүү маселесин изилдеген окумуштуулар [85;75,76] оозеки жоопторго да берилип жаткан маалыматтын тактыгы, логикалык жактан ырааттуулугу, далилдүүлүгү жана башкаларга жеткиликтүүлүгү сыяктуу талаптарды коюшат. Суроолорго так, туура жооп берүү менен гана чектелбестен өзү суроо түзүүгө болгон көндүмдөрүн машыктыруу зарыл. Алар:окулган тексттин мазмуну боюнча; текстти талдоочу суроолор; окуу китебиндеги иллюстрациялардын мазмуну боюнча; окуучунун өз тажрыйбасы менен текстти салыштыруу жана баалоочу суроолор болот.

Жогоруда белгиленген СОЖдун технологиялары да топтордо иштөө менен жигердүү пикир алмашып, суроолорго жооп берип жана башкалардын оюн угуп түшүнүп, талдап суроолорду берүү менен тактап алуу көндүмдөрүн

активдештирет. Тексттин мазмунун өздөштүрүү максатында окуучунун *монологодук кебине* басым жасоо айрыкча мааниге ээ болот [86, 65]. Уккандарын, окугандарын *оозеки кайра айтып берүүсү* - баланын оозеки кебин өстүрүүнүн ийкемдүү ыкмаларынан болуп саналат. Текстти кайра айтып берүү түрдүү шарттарга байланыштуу каралат: окуу процесси, кайра айтууга даярдануу кайсы маселеге багытталгандыгына; бул маселени чечүүгө тартылган окуучулардын активдүүлүк деңгээлине; кайра кайталанып айтылуучу көркөм тексттин идеялык –көркөмдүк өзгөчөлүгүнө ;

Кайра айтып берүү - бул окуучулар ортосундагы пикир алышуунун ийкемдүү куралы болгондуктан, балада башка теңтуштарын уга билүү жана өзүн аудиторияда уктура билүү ыгын калыптандыруу зарыл. Алгач эң мыкты көркөм деңгээлдеги текстти тандап, окуучулардын айтып берүү шартын класстан тышкаркы табигый шартка жакындаштырып , балдардын чыгармага жана окуу ишмердүүлүгүнүн бул түрүнө карата кызыгуусун ойготуу керек. Методикалык жактан өзүн актаган кайра айтып берүүнүн репродуктивдүү түрлөрүнө төмөндөгүдөй айтып берүүнүн түрлөрүн киргизебиз:

- 1) *Текстке жакындатып кеңири айтып берүү;*
- 2) *Кыскартып айтып берүү;*
- 3) *Тандап айтып берүү;*
- 4) *Тапшырмалар коштолгон кайра айтып берүү;*

Кайра айтып берүү процесси окуучулардын өз алдынча активдүү ишмердүүлүгү менен эң чоң көлөмдөгү эпикалык чыгарманын материалында окуучунун оозеки речин өстүрүү максатына *кыскартып жана тандап, тапшырмалар коштолгон айтып берүү ылайыктуу экени талапсыз.*

«Манас» эпосунун сюжети боюнча мугалимдин окуучулар менен *аңгемелешүүсү (диалогу), сөздүк комментарий , көркөм окуу, белгилүү тапшырмалардын түрлөрү* менен окуучулардын өз алдынча даярдануусу – класста окуучунун *кыскартып айтып берүүсүнө* карата даярдык катары кошумча жүргүзүлүп туруучу иштердин топтому болуп эсептелет.

Кыскача айтып берүү - окуган материалдын үстүндө ой жүгүртүү , анын мазмунун жалпылаган кептик формада берүүчү татаал процесстин жыйынтыгы. Анын жардамы аркылуу океандай эпостун мазмунун лекция топтомдоруна , кичине темаларга бөлүнгөн кыскача аңгемелерге айландырып негизги окуялардын тизмегин, башкы каармандардын өз ара мамилесинин эволюциясын *кыскартып кайра жаратууга* мүмкүндүк ачып берет. Кара сөз менен жазылган эпостун кыскартылган вариантын *Ашым Жакыпбектин “Теңири Манас”* китебинин айрым бөлүмдөрүн алууга болот [87,39].

Тандап айтып берүү- чыгармадагы белгилүү бир сюжеттик линияны, бөлүмдү гана өзүнө камтыйт. Мындай айтууну чыгармада көптөгөн каармандар катышып, бир нече сюжеттик линиялар чырмалышкан татаал композициядагы «Манас» эпосуна колдонуу талапка ылайыктуу. Ал окуучунун эсине белгилүү бир каармандардын индивидуалдуу касиеттерин бөлүп көрсөтүүгө жардам берет. Бул ыкмалар окуучунун кайра түзүү гана эмес жаңы нерсени жаратуучу чыгармачылыгын өстүрүүгө түрткү берип, образдарды талдоого жакшы даярдык да боло алат деп ойлойбуз.

М: Эпостун башкы каарманы Манастын сырткы көрүнүшүн, тулпар атын , жсоо -жарагын сүрөттөп, сүйгөн жары жана акыл кошчу ак сакалдары , чоролору менен мамилесине токтолсок, бул тандап айтып берүү болот.

Тандап айтып берүүнүн составдуу бир бөлүгү катары **оозеки сүрөттөө**, *визуалдык баяндоо* да кепти өстүрүүнүн бир ыкмасы катары колдонуу орус адабиятынын методикасында кеңири колдонулуп келе жатат. Иштин негизин окуучунун көңүлүн чыгармадагы эпизодго (*текст, сүрөт, фильмден үзүндү*) буруп, аны кептин жардамы менен сүрөттөп кайра жаратуу, айрым кошумча сүрөттөөлөрдү киргизүү болуп саналат.

М: «Манастын күйөөлөп барганы» эпизодунда Санирабийганы, жааш сулуунун бейнесин оозеки сүрөттөп берүү. Алгач эпостон алынган чакан эпизодго сценарий катары *оозеки аңгеме-үлгү* түзүлүп, андан кийин окуучуларга тандаган эпизоддору менен өз алдынча иштөө сунушталат. Окуучу бул эпизоддорго *сөздүк кадрын* түзүп, ошону менен бирге боёктун ,

карандаштын жардамы менен да толуктап иштөөсү пайдалуу. Эң мыкты оозеки сүрөттөөдөн жана иллюстрациядан «Манас» эпосу аттуу *классык альбом, сүрөт галереясы, жекече презентация* уюштурулушу мүмкүн.

Кайра айтып берүүнүн түрлөрүн колдонууда окуу китебиндеги кыскартылып берилген тексттерди окуп түшүнүү, “Манас” энциклопедиясынан алынган эпостун кыскача варианттарын пайдалануу жана эң негизгиси окуучуга бул көлөмдүү эпопеянын текстин алдын ала каникулдарга же класстан тышкары окуу үчүн тапшырмалар катары берилгени максатка ылайыктуу болот. Ошондой эле сюжеттик материалдар катары Б.Исаков сунуштаган лекция –конспектилерди, «уюткулуу көркөм сөз галереясынан» сөздүк - карточкаларды кайталап окуп берүү менен окуучунун эпосту көркөм туунду катары кабылдап, чыгарманын текстин жогорку деңгээлде кабылдоосуна тепкич болуп бере алат.

Эпостун *тилдик бай материалдары* кыскача (*сюжетин өздөштүрүүдө*) жана тандап кайра айтып берүүлөрү тапшырмалардын түрлөрү менен коштолгон айтып берүүнүн 3 – түрүнө даярдайт. Кыскача жана тандап айтып берүүлөрдөн кийин төмөнкүдөй **тапшырмалар менен коштолгон кайра айтып берүүнү** сунуш кылууга мүмкүнчүлүк берет:

1) Кайра айтып берүүдө эпостогу *туруктуу сөз айкаштарын – фразеологизмдерди жана башка көркөм сөз каражаттарын* активдүү колдонуу; Эпостогу каармандардын эмоционалдык маанайын сүрөттөөдө **фразеологизмдер** кеңири колдонулуп, айтылуучу ойду угуучунун же окурмандын сезимине элестүү кылып жеткирүүдө пайдаланылат.

Мисалы: « *Каңырыгы баш жарып,*

Үшкүрүгү таш жарып».

« Көрдүңбү балээ шумдугун,

Басып алган окшойбуз,

Ажыдаардын куйругун». ж.б

Мүнөздөмө эпитеттер:

« Атка жеңил тайга чак, уйкусу жок жолго сак» (Сыргак).

« Алышса адам күчү жетпеген, арстандын күчү жетпеген» (Чубак)

Салыштыруулар: *« балтыры өгүз белиндей, ачыккан көк жал бөрүдөй, күзгү кирген буурадай”*

Метафоралар: «жолборс жүрөк, таш билек; тула бою ок болуп, толкуну кызыл чок болуп; балапан жүнү бата элек, балтыр эти ката элек»

Гипербоалар: «Мурду тоонун сеңирдей, булчуңу бука белиндей; жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар»

2) Берилген тема боюнча бир нече тексттерди бириктирип, аңгеме түзүү;

М: «Көкөтөйдүн ашы – чоң казаттын башы».

Бул тема боюнча аңгеме түзүүдө эпостогу «Көкөтөйдүн керээзи», «Көкөтөйдү жерге берүү», «Ашты берүүгө камылга», «Жолойдун эт уурдаганы, Коңурбайдын күч менен Мааникерди сураганы», «Аштын шаан-шөкөтү», «Калмак –кытайлардын байгеге зордук кылганы» сыяктуу бөлүмдөр бириктирилип айтылат.

3.Текстке жаңы фактыларды кошуп, улантып айтып берүү, каармандын көмүскөдө калган жеке турмушуна кошумча киргизүү;

М: жогоруда келтирилген « Көкөтөйдүн ашы» аңгемесине Көкөтөйдүн Манастын Ташкентти бошотуп, Панус ханды жеңип, кыргыздардын бийлигин орнотуудагы айрыкча ролун белгилеп, Көкөтөйдүн Бокмурунду асырап алгандыгы тууралуу фактыларды кошумчалоого болот.

4.Окуяны чыгармадагы каармандардын бирине айттыруу;

М: Ошол эле «Көкөтөйдүн ашы» окуясына бардык жагынан байланыштуу болгон каарман катары Бокмурундун атынан баяндап берүү, же калмак – кытайдын бирине аштын өтүшүнө жеке көз карашын сүрөттөөсү;

5.Чыгарманын мазмунун этиштин жагын, чагын өзгөртүү менен айттыруу;

М: Көкөтөйдүн ашына калмак – кытайдын кылкылдап келип түшүшүн, Соң - Көлдөгү Каркыра жайлоосунун кооздугу, Коңурбайдын күч менен Мааникерди сураганы, Манастын кытайларды кыргыздарды сыйлоого аргасыз кылганын Алгарага тил бүтүрүп өткөн чакта айттыруу.

6.Эпостогу окуяны окуучунун жеке турмуштук тажрыйбасы менен салыштырып айттыруу;

М: Көкөтөйдүн ашындагы шаан-шөкөттөрдү окуучуга өзү күбө болгон улуттук оюндарга салыштырып айттыруу;

7.Эпос боюнча тартылган сүрөттөрдү чыгармадагы текст менен салыштырып айттыруу;

М: Эпостун идеясын графиканын тили менен чагылдырууга аракет жасашкан таланттуу сүрөтчүлөр Белек Жумабаевдин, Теодор Герцендин чыгармаларын текст менен окшоштугун, айырмасын, жакындыгын талдатуу;

8.Кайра айтып берүүдө талдоо, баалоонун элементтерин киргизүү;

М: Бай Жакыптын уулу Манасты Ошпур койчуга берүүсү; Жакып менен Акбалтанын жаш Манастын калмактарга каршы күрөшүнө карата мамилеси, Карабөрк менен Акылайды көргөн Алманбеттин аларга сын бериши;

9.Оозеки кайра айтып берүүдө *колдонууга сунушталган* лексиканы пайдалануу;

М: Баатырлардын жоо кийимдерин сүрөттөөдө ,кытайлардын түшүнүгүн , кыймыл – аракетин берүүдө ушундай көөнө сөздөр колдонулат.

10.*Сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүүдө* колдонулган ыкмаларга (стратегияларга) таянып, айтып берүү:

М:*Эпостун каармандарын,буюмдарды же көрүнүштү сүрөттөп айтып берүүдө окуучу жеке же топто түзгөн кластер , Тсхемасы, синквейн, веннограммаларды колдонуп айтып бериши мүмкүн.*

Жогорудагы берилген кайра айтып берүүнүн түрлөрүн ыктуу пайдалануу менен алардын эң жакшыларын жаздырып уктуруу, топтордо талкуулоо, өз алдынча жекече иштөөсү менен окуучунун оозеки кебин өстүрүүдө жакшы натыйжаларга жетишүүгө болот. Оозеки кепке үйрөтүүнүн негизинде оозеки кепке гана мүнөздүү көндүмдөрдү *калыптандыруу процессиндеги окуучунун оозеки айтып берүүгө даярдануу жана айтып берүү этаптары* төмөндөгүдөй жүрөт деп айта алабыз:

- 1) Оозеки айтып берүүгө зарыл болгон материалдарды топтоштуруу;
- 2) Материалдарды системалаштырып оозеки айтып берүүгө даярдоо;
- 3) Оозеки айтып берүүнү белгилүү бир композициялык формага келтирүү.
- 4) Оозеки айтып берүүнүн темасын ачып берүү;
- 5) Оозеки айтып берүүнүн негизги идеясын ачуу жана жыйынтыктоо;

Окуучулардын оозеки айтып берүүсүнө убакыт берип, бала ушул убакытта жогорудагы этаптар боюнча даярданып алуусу зарыл. Азыркы адабиятты окутуу практикасында да мындай көндүмдөрдү калыптандырууга мугалимдер азыраак көңүл бурушат. Натыйжасында окуучунун оозеки жооптору *ырааттуулугу, тактыгы жана көркөмдүүлүгү* жагынан аксап турат. ”Оозеки жооп да сочинение сыяктуу эле машакаттуу , кыйын иш, ага маани бербей коюуга болбойт” **[88,166].** (136- бет). Авторлор андан ары жандуу кепке коюлган талаптарды санап өтүп, оозеки кептин дагы бир айырмачылыгы – көрктүүлүгү, *угууга ылайыкталганы* экендигин баса

белгилешкен. Анда ой – сезимди берүүнүн сырткы каражаттары – үндүн көтөрүнкү же басыңкы болушу, вербалдык каражаттардын ишке кирип, тыным, логикалык басым маанилүү роль ойной тургандыгын эскертишет. Оозеки жооптун мазмундуу болушуна окуучунун эпостун сюжетин, идеясын жана тил байлыгын жакшы билип, талдай алышы, керектүү учурда көрктүү окуп, эпостун көркөм сөз каражаттарынан колдоно билүүсү оозеки жоопту же айтып берүүнү жогорку деңгээлге көтөрөт.

Тапшырмалардын жана суроо берүүнүн, ага оозеки жооп берүүнүн же айтып берүүнүн *жогоркудай диалогдук, монологдук кептин системасын текст менен иштөөнүн бардык этаптарында колдонуу*- эпостун тексттин окуп түшүнүүдө, талдоодо, баалоодо ийкемдүү ыкмалар менен айкалышуусу аркылуу гана окуучуларда ой жүгүртүүнүн ар кандай жөндөмдөрү менен коштолгон оозеки кептин продуктивдүү деңгээлин иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзүлөт деп айтууга негиз берет.

Кептин монологдук формадагы **репродуктивдүү** (*кайра айтып берүүнүн түрлөрү*) **продуктивдүү** (доклад, көркөм стилде, публицистикалык же сын макалалардын негизинде айтып берүү) деңгээлине өтүүсү менен гана кеп ишмердүүлүгүнүн өнүгүшү камсыздалат деп жогоруда айтып кеттик.

Доклад жана маалымат берүү окуучунун негизги көндүмдөрүнүн катарына кирет. Бул көндүмдөр татаал, синтетикалык көндүмдөргө кирет, анткени ал бир жагынан окуучу башталгыч мектепте эле калыптанган кептик билгичтиктерге (*көркөм окуу, текстти кайра айтып берүүнүн түрлөрү, суроолорго оозеки жооп берүү, суроо түзө билүү, оозеки баяндама, оозеки баяндаманын планын түзө билүү*) таянса, экинчи тараптан адабият темасына доклад, маалымат даярдоо көндүмдөрүн аң сезимдүү түрдө калыптандыруусу зарыл. Мындай көндүмдөргө төмөнкүлөр кирет:

- докладдын негизги темасын жана идеясын аныктай алуу;
- темага карата милдеттерге ылайык докладдын структурасын тандоо;
- докладга же билдирүүгө план түзүү;

- докладдын мазмунуна карата материалдарды табуу; (адабий тексттер, сын макалалар, адабият таануу боюнча атайын эмгектер, архивдик документтер жана музей экспонаттары)
- чогулган материалдарды максатка ылайыктуусун системалуу иргеп алуу , аларды баалоо жана текст түзүү;
- эл алдында чыгып сүйлөй билүү, аудиториянын көңүлүн өзүнө буруу;
- аудиториядан берилүүчү ар кандай мазмундагы суроолорго жооп берүү;
- курч жагдайлардан конфликтсиз чыга билүү көндүмдөрү болуп саналат.

Мындай көндүмдөргө үйрөтүүдө докладдардын түрлөрүн ажыратып үйрөтүү окуучунун оозеки кептин бул түрүнө натыйжалуу даярдануусуна шарт түзөт. Мазмуну жана материалынын структурасы боюнча докладды **маалыматтык, изилдөөчүлүк, проблемалуу – талаштуу** болуп бөлүүгө болот. Ал эми кеп өстүрүү багытындагы монологдук кептин продуктивдүү түрлөрүнөн *искусство таануучулук, көркөм – чыгармачыл* багытын жогорку класстарда каралат. Докладдын *маалыматтык түрү* эч кандай талаш – тартышты туудурбай турган ачык – айкын жана окуучу үчүн жаңы материалдарды берүү болуп саналат. Мындай доклад менен таанышуу баланын адабий жана жалпы маданий ой чабытын кеңейтет, обзордук жана монографиялык темадагы адабий курстар боюнча билимин тереңдетет.

М: “Эпосту изилдеген чет элдик окумуштуулар”, “ Залкар манасчылар”, “Жусуп Мамай – Кытайдагы кыргыз манасчысы”, “Эпостогу баатырдык мотивдер” , “Эпостогу аялдардын образы” ж.б. атоого болот.

Ал эми изилдөөчүлүк доклады негизги маңызы окуучунун көркөм, илимий, публицистикалык текстти өз алдынча карап, андагы маселелерди аныктап берүүсү болуп саналат. Мында өз алдынча таанышкан материалдар боюнча өз оюн жана позициясын билдирүү алдыңкы орунга чыгат. Окуучу же окуучулардын тобу белгилүү бир темага кызыгып, аны ар тараптан карап чыгууну жана өз алдынча жаңы көз карашты талап кылган маселе болушу кажет.

М: Манас айтуу өнөрбү же Теңир берген белекпи? Манас баатыр Бээжинге чейин барганбы? Эпостун немец жана орус тилдерине кимдер которгон?

Кийинки иштин түрү коомдук турмушта активдүү позицияны кармап, өз оюн билдире алган кептик инсанды калыптандырууга шарт түзөт. Бул шарттар окуучу адабият таанууда жана адабий сында айтылган ар түрдүү пикирлерди баалап, бул маалыматтарды талдоонун негизинде **проблемалык – талкуу түрүндөгү докладды** даярдаганда түзүлөт. Мындай докладдар чыгарманы терең талдоо, жыйынтыктоо же факультативдик сабактарда даярдалып айтылат. Бул талаш - тартыштуу маселеде эки топтун окуучулары эки башка позициясын жактап оозеки *диспут сабактарын* [Тиркеме 3.12] *өткөрсө да болот*, мугалим ар бир окуучу чыгып, өз көз карашын жактоого мүмкүндүк берет.

М: кошумча материалдар катары эпостогу талаш маселелерди изилдеп келе жатышкан берилген авторлордун көз караштары чагылдырылган төмөнкү адабияттарды окуучуларга сунуштап, алардын негизинде ар кандай темадагы проблемалык талкуу докладдарды даярдаса болот деген ойдобуз. (Токтогазиев Т.Ш. *Айкөл Манас – тарыхый инсан. Алтайдагы, Ала – Тоодогу, Бээжиндеги издер. Б., 2013. -358б; Улуу “Манас” жана анын фальсификаторлору. Түз. С.Алахан ж.б Б., 2013. – 358б*). Монологдук кептин продуктивдүү түрлөрүнө жогоруда токтолгон көркөм сөз каражаттарын колдонуп көркөм стилде айтып берүү, же адабий сын менен адабият таануу эмгектерине таянса, *публицистикалык же сын макалалардын негизинде* айтып берүү болот. Оозеки айтып берүүнүн бул түрлөрүнө окуучу кылдат даярданып, ийгиликтүү чыгып сүйлөп, пайда болгон суроолорго так жооп бериши жана өзүн ишенимдүү алып жүрүшү заманбап *жумшак көндүмдөргө* кирет. Негизинен учурда окуучулар жалпы аудиториянын алдында сүйлөп, *өз оюна башкаларды ынанадыра алган көндүмдөрүнө* ээ болууга умтулуп жатышат. Алардын ана башында **питчинг** – дүйнөдөгү эң баалуу жөндөм деп эсептелинет. Себеби эл астында өз ой – пикирин , идея, бизнес план, долбоордук иш, командалык иш – аракеттерди кыска, так жана жеткиликтүү

айтып берүү чеберчилиги болуп саналат. Демек, жеке өз көз карашын иштеп чыгуу, ар бир нерсенин жакшы, жаман жагын таап, талдай билүү (*сынчыл ойлор*) , ар бир нерседен жаңы нерсени жасай билүүдөн (*креативдүү жөндөм*) да башкаларга өз оюн жеткиликтүү айтып бере алуу, оозеки сөз менен ойдун маанисин жеткирүү, башкаларды өз идеяң, ойлоруң менен *ынандыруу эң биринчи позицияга* чыкканын аңдай билишибиз зарыл. Адабиятчы – окумуштуу А.Ж.Муратовдун бул маселеге көз карашын келтиребиз: “Демек, ушул жерден адабият сабагынын башка предметтерден олуттуу айырмачылыгы келип чыгат – ал сабак *сүйлөө сабагы, оюн кеңири айтуу сабагы* ошон үчүн да баланы сүйлөөгө, кеңири сүйлөөгө үйрөтүү керек, аны үчүн сүйлөбөгөн, же кыска сүйлөгөн баланы “кыйнап”, суроолорду биринин артынан бирин жаадырып көп жана маанилүү, көркөм сүйлөөгө көнүктүрүү зарыл ” [89, 135], (173 -174 -б.) Ошондуктан окуучулар менен бул көндүмдөрдү калыптандыруу боюнча адабият сабагындагы “Манас” эпосу боюнча оозеки айтып берүүнүн түрлөрүнө машыктырып, иштин ар кандай түрлөрү менен бул баалуу көндүмдү андан ары калыптандыруу мугалимдин маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат.

3.4. Эпосту жыйынтыктоочу сабактарда жана класстан сырткары иштерде окуучулардын оозеки кебин өстүрүү (*адабий кече, акыл таймашы манас айтуу, долбоордук иштер*)

Эпостун үзүндүлөрүнүн тексти менен окуучулардын өз алдынча таанышуусу, класста көркөм окуусу, текст менен жекече жана топтордо иштөөсү, идеялык мазмунун ар кандай деңгээлдердеги суроо - тапшырмалар аркылуу диалогдук, монологдук кепте машыгуусу эпосту жыйынтыктоочу ар кандай методдор колдонулган, түрдүү формадагы (*интерактивдүү сабактардын технологиялары, адабий кечелер, манас айтуу сынагы, долбоор методу*) сабактарды, иш – чараларды өтүүгө шарт түзөт. Мында да салттуу сабактар, иш - чаралар менен инновациялык ыкмалар жуурулушуп бири – бирин толуктап турганын көрөбүз.

Жыйынтыктоочу сабак эпостун эстетикалык жактан көркөмдүгүн, идеялык - психологиялык таасирдүүлүгүн жеке окуучунун кабылдоосунда талданып келип, эми баланын чыгарманы толук, бүткөн формада кабыл алышын камсыз кылат. Эпосту талдоо процессинде анын ар кайсы бөлүмдөрүнө, үзүндүлөрүнө көңүл буруп, көркөм сөз каражаттарына басым жасоо менен иш алып барсак, жыйынтыктоочу сабакта ошол чыгарма боюнча билим, билгичтиктерди синтездөөгө бурууга туура келет. ” Бардык суроолордун , тапшырмалардын түрлөрүн, формаларын жана ыкмаларын так ушул ички байланыштагы бүтүндүктү түзүүгө багытташыбыз зарыл” [90,159]. Мындай сабакта берилүүчү суроолор да өтүлгөн материалдарды жыйынтыктап системалуу түшүнүктү калыптандырып, чыгарманын бардык бөлүмдөрүнө тиешелүү суроолор болушу зарыл. *Мисалы:*

1. Кыргыз эли Манас, Семетей ,Сейтек сыяктуу баатырлардын көркөм образдары аркылуу кандай инсандардын элесин берген?
2. Эпостун негизги каарманы Манастын патриоттук сезимдеринин ойгонушуна кандай шарттар себепкер болгон ?
3. Манас кыргыз элинин эркиндиги үчүн кандай иш –аракеттерди жасады?
4. Айкөл Манастын каарман күрөшүн кимдер жана кандайча колдошкон? Каныкей Бакай, Кошой алп, Алманбет, Чубак менен кырк чоронун образдары кандай мааниге ээ болгон?
5. Манас баатыр өзүнүн алдына койгон асыл максаттарына жеттиби? Анын иштерин андан ары кимдер улантты?
6. «Манас» эпосунун негизги идеялары мамлекетибиздин сакталып турушуна жана өнүгүшүнө кандай таасир тийгизет деп ойлойсуң?

Мындай суроолорго жооп берүү алдында окуучулар жуптарда өз ара пикир алышат, андан кийин өз жоопторун оозеки даярдап жооп беришет. Эпостун идеялык мазмунун жалпылоону мугалим викториналык суроолор, техникалык каражаттар менен даярдалган суроо – тапшырмалар менен да жыйынтыктоосу мүмкүн. Сабакты улуттук эпостун идеялык – көркөмдүк бийиктигине, адамзаттын асыл идеяларын даңазалаган гуманисттик мазмунуна терең түшүнүүсү, теңдешсиз эпопеяны жараткан кыргыз эли менен сыймыктануусу мындан ары да тереңдеп улана тургандай

жыйынтыктоо зарыл.

«Манас» эпосу боюнча ушул максаттагы **жыйынтыктоочу сабакты** уюштурууда изилдөөчүлөр интерактивдүү методдун *Айланма (карусель)*, *Троян аты*, *Венндин диаграммасын*, *синквейн менен кластерди жана концептуалдык карта*, *алты калпак* сыяктуу ыкмаларын колдонууга артыкчылык беришет [91;10,138,139, 88, 89].

М: *Айланма (карусель)* ыкмасы “Манас” эпосу жана анын кийинки бөлүмдөрүнүн сюжетин, идеялык мазмунун бышыктоо, жалпылоо үчүн колдонулат. Класстагы окуучулар ар кандай ыкма менен эки топко бөлүнүшөт, биринчи топ ортого турушуп, айланманын ички тегерегин түзүшөт. Экинчи топтогулар алардын сыртындагы сырткы тегеректи уюштуруп, бири -бирине бетме – бет турушат. Андан ары ички тегерек суроо берип сол жакка, сырткы тегерек жооп берип оң жакка жылыша беришет. Кайра сырткы топ суроо берип, ички топ жооп берип айланышса да болот. Эки топко суроолор кайталанбаш үчүн эпостун “Манастын бала чагы, алгачкы эрдиктери” деген тема боюнча, кийинки топко “Көкөтөйдүн ашы “ боюнча суроо бергиле деп алдын – ала эскертип койсо болот.

Албетте окуучулардын берген суроо – жооптору кызыктуу, мазмундуу, оригиналдуу болушун да мугалим түшүндүрүп берет. Эгерде алар бул ыкмалар менен ырааттуу иштеп жүрүшсө, кандай критерийлер менен баа алыша тургандыгын окуучулар жакшы билип калышат.

Ал эми **Троян аты** ыкмасы да так ушул эле максатта окуучулардын эпос боюнча алган билимдерин жалпылоо менен алардын диалогдук, монологдук кебин өнүктүрүү, жалпы пикир алышуу, социалдашуу маданиятын жогорулатуу болуп саналат. Мында да санабай эле каалаган окуучулар ортого чыгышып, ички жана сырткы тегеректи түзүшүп стулдарда олтурушат. Ички тегеректегилер албетте, байыркы грек мифологиясындагы окуяга окшоштурулуп, троян атындагылар деп аталышат. Алардын милдети сыртта турган окуучулардын суроолоруна так жана ылдам жооп берүү болуп саналат. Суроолор да ошол кыска убакытта жооп бергенге ылайыкталышы керек. Мисалы:

1. “Манас” эпосунун пайда болушун окумуштуулар кайсы кылымдарга таандык деп айтышат?
2. Эпосту алгачкы ирет кагазга жазып алган адамдар кимдер болгон?
3. Белгилүү манасчылардан кимдерди атап бересиңер?
4. “Манас” эпосу менен анын кийинки бөлүмдөрү идеялык – тематикалык жактан кандайча айырмаланышат?
5. Манасты атасы Жакып Ошпурга берип тарбиялаганынын кандай себептери бар?

6. Манас баатырга кеңеш берген акылмандары кимдер?
7. Кыргыздар Ала – Тоого Манас баатырдын кайсы жеңиштеринен кийин көчүп келишти?
8. Алманбет эмне үчүн өз Мекенин таштап, кытайлардын душманы Манастын колуна келип кошулду?
9. Эр Чубакты эпосто манасчылар кандай баатыр катары сүрөттөшөт?
10. Чон казатка кыргыздардын колу аттанбай эле Ала -Тоодо тынч жата берсе болот беле?
11. Эпостогу баатырлардын тулпарларын атап бергиле?
12. Семетей кандай шартта, эмне үчүн кайып болот?
13. Семетей Толтойду жакын тууганым деп өлтүрбөй койсо болот беле?
14. Сейтек өз эрдигин эмне үчүн Күлчорону бошотуудан баштайт?
15. Манас эпосунун каармандарынын бизге калтырган негизги осуяты эмнеде?

Таблица 3.21. Башкы каармандарды Венндин диаграммасы менен салыштыруу.

Таблица түрүндө толтуруп, айкөл Манас менен эр Семетейдин окшош жана айырмаланган жактарын белгилей турган критерийлерди так аныктап алуу :

Өзгөчө категориялары	Манас	Семетей
1.Тулпар аты, жоо жарагы, кийими		
2.Күрөшүп жеңген душмандары		
3.Кеңешчилери, дос-чоролору		
4.Аткарган тарыхый милдети		
5.Үйлөнгөн аялдары, сүйгөнү		

Ал эми жогоруда белгилегендей **Кластер** түзүү жалпылоо сабактарында мугалимдердин практикасында кеңири жана татыктуу орун алганын белгилей кетүү керек.

Алты калпак деп аталган билим, билгичтиктерин синтездөөгө багытталган ыкма катары эпосту жыйынтыктоодо кеңири колдонууга сунуштайбыз. Ал ыкма маселени ар кандай көз караштан карап, талдап түшүнүүгө багытталган. Мисалы ак түстөгү калпак темадагы *фактыларды*, сары түс *жакшы жактарын*, кара түс *карама – каршылыктарын*, кызыл түс кандай *сезим-эмоцияларды* пайда кылганын, көк түс *жалпылоону*, жашыл калпак – *чыгармачылык менен жыйынтыктоону* талап кылат.

Эки бөлүктүү күндөлүк ыкмасы да чыгарманын текстине , идеялык мазмунуна же образдык системасына карата өз оюн турмуштук жеке тажрыйбасы менен байланыштырып берүүгө, чыгарма боюнча билимин тактоого жана тереңдетүүгө жардам берет. Окуучулар “Манас” эпосунун идеялык мазмуну боюнча баракты эки бөлүккө бөлүп 1-жагына эпостон алынган цитаталарды, 2 - тарабына цитатага карата өзүнүн жекече көз карашын, эмоциясын жана мамилесин билдирип комментарий жазышат. Бул ыкманы ыр саптарынан гана алынуучу мисалдар, ага комментарий берүү деп тар мааниде түшүнбөө керек. Анткени окуучу кандай көлөмдүү чыгарма болсо, ошончолук кеңири ой жүгүртүп,

чыгармага карата өз көз карашын ачыктап, кайрадан аң сезим элегинен өткөрүп бышыктап алууга зор түрткү берет. Бул ыкмалар окуучуга эпос боюнча билимин бышыктап, оозеки кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү боюнча да (*аңгеме, оозеки жооп, кайра айтып берүү, башкалар менен пикир алмашуу, өз оюн аргументтештирип талашып тартышуу, суроолорго жооп берүү, аудитория менен сүйлөшө билүү*) сыяктуу көндүмдөрүн андан ары тереңдетет.

Демек, окуучулардын эпос боюнча билимин, билгичтиктин жана көндүмдөрүн жыйынтыктоо иштеринде баланын ой жүгүртүүсүн активдештире турган *интерактивдик сабактын ыкмаларын* СОЖ технологияларын колдонуу менен оозеки кепин өстүрүү жакшы натыйжаларды бере тургандыгын көрдүк.

Азыркы учурда окуучулардын алган билимин бышыктай турган, анын ой жүгүртүүсүн кеңейтип башка илимдер менен, турмуш менен байланыштыра турган көндүмдөргө айландыруучу ыкма катары **долбоор ыкмасын** жигердүү колдонуп жатышат. *Окуу долбоору* – окуучунун окуу проектисин ишке ашырууда өз алдынча ишмердүүлүгүн уюштуруу үчүн өзүнө проблемалык мамилени, изилдөөчүлүк, чыгармачылык жана өзүнүн кеп ишмердүүлүгүнүн натыйжасын ачык көрсөтө алуу, жыйынтыктай билүү ыкмаларын камтыган инсанга багытталган технология деп эсептелинет.

Адабият сабагындагы долбоор ыкмасы маданият таануучу багытын ачыктап, бир нече гуманитардык илимдерди топтоштурууга жана окуучу менен окуучунун, мугалимдин кызматташтыгын өнүктүрүүгө жол ачып берет. Проектини ишке ашыруу бир нече этаптан турат:

- негизги көйгөй же чечиле турган маселени аныктап алып, анын үстүндө иштей турган топтордогу ишмердүүлүктүн башталышы;
- ар бир топ үчүн иштин максатын жана мазмунун иштеп чыгуу;
- проектини ишке ашыруу (*маалымат топтоо, изилдөө иштери*);
- проектинин жыйынтыгын презентациялоо, көрсөтүү;

Проектинин ийгиликтүү болушунун негизги шарттарынын бири – бул проектинин *портфолиосунун* болушу. Сабаттуу түзүлгөн портфолио :

- топтогу ар бир катышуучунун ишин так уюштурууга ;

- проектинин ишке ашыруу мезгилиндеги ыңгайлуу жол көрсөткүч болууга ;
- ар бир катышуучунун жалпы ишке кошкон жекече салымын жана билиминин билгичтиктерге карай өсүшүнүн деңгээлин ;
- кийинки мазмуну жакын проектилерде иштөөдө маалымат издөөгө кеткен убакытты үнөмдөөгө негиз болуп берет. Портфолионун курамына төмөнкүлөр кирет:
- проектинин паспорту (*башкы барагы, темасы, максаты, милдеттери, идеясы же гипотезасы, теманын актуалдуулугу, түшүнүктөрдүн сөздүгү*)
- проектинин ишке ашыруунун жана айрым этаптардагы иштердин кеңири пландары;
- иштин жүрүшүндөгү айрым топтордун, алардын мүчөлөрүнүн отчеттору;
- тема боюнча чогулган маалыматтардын топтому;
- изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жана талдоолор;

Эпос боюнча долбоордук иш – “*Манас Ордо улуттук комплекси кирешелүү туристтик жай боло алабы?*” деп аталды. Долбоордук иш – “Манас” эпосу боюнча бардык булактар топтолгон улуттук музейге *экскурсия менен коштолот (Тиркеме 3.13)*, эпостун каармандары жердеген атактуу Талас жергесин кыдыруу жана нукура кыргыз салттары менен аралашуу, илимий материалдар топтолгон комплекстин музейинде иштөө сыяктуу реалдуу жана таасирдүү иш – чараларды камтыды.

Эпос боюнча өткөрүлгөн мындай долбоордук иш окуучулардын *рефлексивдик, изилдөөчүлүк, топто башкалар менен кызматташа билүү* жана процессти жетектөөчүлүк көндүмдөрүн калыптандырат. Ошону менен бирге эң негизгиси оозеки кеп ишмердүүлүгүнүн негизги шарты болгон коммуникативдик (*баарлашуу менен суроо берүү, талашып тартышуу маданияты, өз көз карашын негиздеп коргой билүү, башкалар менен келишимге келүү жана алардын оюн билүү*) көндүмдөрүн өнүктүрөт. Кеп өстүрүү иштери эпостун көлөмдүү материалын анализдөө менен кайра жалпылаштырып синтездөө процессинде сабак формасынан сыртка чыгып, реалдуу турмуш менен айкалышып келген *класстан сырткары иштер* менен

удаалаш жүргөндө натыйжалуу боло тургандыгын жакшы билебиз. Кеп өстүрүү иштери адабият сабагынын бардык формаларында, класстан сырткары иш формаларында комплекстүү алынганда гана ийгиликтүү боло тургандыгын белгилейбиз. Алардын айрым формаларына токтоло кетели.

Адабий кече (Туркеме 3.14) методисттер *С.Байгазиев, Б.Алымов, Ж.Шериев, А.Муратов, Б.Оторбаев* белгилегендей кеп өстүрүү иштеринин ар түрдүү формаларынын синтезинен түзүлгөндүгү менен айырмаланат. Мында окуучулардын ар кандай мазмундагы докладдары, алып баруучулардын жана катышуучулардын көркөм окуулары жана роль аткаруусу, шыктуу окуучулардын манас айтып, тематикага ылайык келген ырлар, музыка, бий сыяктуу искусствонун түрлөрү жана маданий, илимий материалдар менен иштөө (улуттук буюмдар, тарыхый документтер, фотоальбомдор, дубал гезиттер) аркылуу аудитория алдына чыгуусу, чакырылган ардактуу коноктор менен жолугушуу, маектешүү каралат. Адабий кече ушул иштердин жана окуучулардын чыгармачылык кеп ишмердүүлүгүн кызыктуу, кайталангыс программага бириктирип, жакшы уюштуруп алып чыкса, ошончолук натыйжалары жогорку деңгээлде боло тургандыгын билебиз. Адабий кечеде викториналык суроолордун берилиши да окуучулар үчүн өз ара билим – таймашы аркылуу эпос боюнча билимин жалпылаштырууга жардам берсе, экинчи тарабынан топторго бөлүнсө командалык кызматташтыкты иштеп чыгууга түрткү берүүчү иштин дагы бир формасы болуп эсептелет.

Мисалы: “Чоң казат” бөлүмү боюнча викториналык суроолор аркылуу жарышуу:

1. Кырк уруу кыргыздын отуз төртү Чоң казатка аттанмак болуп, Манас тарапка өткөндө алтоо арамданып алты урууну бөлүп алып чатак чыгарышат. Алар кимдер эле? (Элемандын эр Төштүк, Эштекттердин Жамгырчы, казактардын Көкчөсү, Таздын кара жаак Үрбүсү, Анжыяндан Санжыбек, Буудайыктын Музбурчак болушкан).
2. Бээжинге аттанган кыргыз колу канча күндөн кийин кайсы өзөндүн боюнда өргүү алат? (Кырк биринчи күнү, Оркундун кең өзөнүндө ээн жерде жети күн өргүү алышат)

- 3.Алманбет менен Чубактын чатагы кайсы оюндун башында, кимдердин айтышында башталды? *(Калабалуу Кыргызчал кырк жигитти чакырып ордо оюнун ойноп жатканда, Ырчыуул менен Бозуулдун айтышынан башталат).*
- 4.Кыргыз баатырларына биринчи болуп жолуккан, Маңгубаны жердеген Сазаңшаң деген элдин Макел –Малгун дөөсүн ким, кандайча өлтүрөт? *(Маңгубаны жердеген Сазаңшаң деген элдин Макел –Малгун дөөсүн Алмамбет Алмабаш мылтыгы менен жалгыз көзүнө атып, Чубак найза жана айбалта менен чаап араң өлтүрүшөт).*
- 5.Алманбет менен Сыргак Коңурбайдын он күндүк жерден жыт алган, алты күндүк жерден шыбырт алган сыйкыр кароолу кызыл калтар түлкүсүн кайсы жерде жайлашат? *(Коңурбайдын он күндүк жерден жыт алган, алты күндүк жерден шыбырт алган сыйкыр кароолу кызыл калтар түлкүсүн Кан Жайлактын кайырмасында Сыргак булдурсун менен чаап жайлайт).*
- 6.Алманбет менен Сыргак кытай калмактын жылкысына тийгенде,сан жылкыны үйүргө жаңы кошулган кыргыздын кайсы тулпары баштап жөнөйт? *(Алманбет менен Сыргак кытай- калмактын жылкысына тийгенде, жоого канык болгон жаныбар Карткүрөң кайра кетээр жолуна салат да, топ жылкыны баштап жөнөйт).*
- 8.Чалгынга кеткен Алманбет жана Сыргакты эки күн бою Манас менен Чубак кайсы жерде зарыгып күтүшөт? *(Чалгынга кеткен Алманбет жана Сыргакты эки күн бою Манас менен Чубак Басаң тоонун оюнда, Марал суунун боюнда зарыгып күтүшөт)*
- 9.Чоң казаттагы кыргыз менен кытай колунун кармашы биринчи жолу кайсы жерде өтөт? *(Кыргыз менен кытай колунун кармашы биринчи жолу Каңгай тоо менен Кара тоонун ортосунда өтүп, кытайлар жеңилип, Нескара колго түшөт).*
- 10.Манас менен беттешээр алдында Коңурбай кытайдын кайсы аярына кирип чыгат? *(Манас менен беттешээр алдында Коңурбай кытайдын үч жүз жыл жашаган Аяр Көөдөңүнө кирип, төлгө тарттырып келечекте Манастын өлүмү өз колунан экенин, өзү Манастын баласынын колунан каза боло тургандыгын угуп чыгат).*
- 11.Кыргыздар кытайлар менен кызыл кыргын согушта кандай согуштук ыкмаларды колдонушат? *(Кыргыздар кытайлар менен кызыл кыргын согушта көп бөрү, буудайык чабыт, саадак какты, керик тумшук, бука чүйлү сыяктуу казат амалдарын колдонушат).*
- 12.Чет Бээжиндин каны Эсенканга элчи катары кыргыздар кимдерди жиберешет? *(Чет Бээжиндин каны Эсенканга элчи катары кыргыздар алтымыш түрлүү тил билген, ары баатыр, ары чечен Ажыбай менен кептен кемтик бербеген, таңдайынан чаң чыккан, эрдигинен жан чыккан Үрбүнү шайлашат)*
- 13.Эр Манас чет Бээжиндин тактысына олтурганда кыргызга кызматчы болсун деп кытайлар кайсы тыңчысын таштап кетишет? *(Эр Манас чет Бээжиндин тактысына*

олтурганда кыргызга кызматчы болсун деп кытайлар колго түшкөн Нескаранын кырк төрөсүнүн бири Шуйкучуну Манаска кызматчы кылып беришет. Ал жашыруун бичик жазып Коңурбайга жөнөтөт, таң алдында кароолдор уктап жатканда Коңтөрөсүнө сарайдын дарбазасын жашыруун ачып, Манас намаз окуп жаткан бак ичине киргизет)

14.Кыргыздын баатырларын атып өлтүргөн көзгө атар мерген Шыпшайдар кытайдын кайсы шаарынан , канча күндө келет?(*Караңгыда ийненин көзүн жазбай аткан, көзгө атар мерген Каражо уулу Шыпшайдар Түп Бээжинден Коңурбайдын чакыруусу менен үч күндүн ичинде жетип келет).*

15.Манас дүйнөдөн кайтканда баатырдын чын дүйнөдөгү жары жана жолдошу болуп кимдер кетет? (*Кыз Сайкал менен Көкбөрүнүн жалгыз уулу Коёнаалы кайтыш болушуп, баатырдын чын дүйнөдөгү жары жана жолдошу болуп кетишет).*

Ошондуктан жогорудагы *викториналык суроолорду* методисттер да адабий кеченин жыйынтыктоочу бөлүгүндө бергени да табигый көрүнүш. “*Викторина* жооп берүүчүлөрдүн билиминин кенендигин, ар тараптуулугун, далилдеринин реалдуулугун талап кылат, ага катышуу менен көп кызыктуу, пайдалуу маалыматтарды билүүгө болот, тапкычтыкты, ой жүгүртүүнү, эске тутууну калыптайт, *байланыштуу кепти өстүрүүгө* көмөктөшөт” [92,166] Мындай адабий кеченин максаты - адабий чыгарманын дүйнөсүн дагы кененирээк ачуу, эң негизгиси окуучулардын оозеки кебин, анын түрдүү формаларынын чыгармачылык жогорку деңгээлде калыптанышына түрткү берүү болуп саналат. Адабий кеченин негизги бөлүгүн эпос жанрынын табиятына ылайык, аудиторияда эпосту уктуруу, окуучулардын аткаруусундагы үзүндүлөрүн, аткаруу, көркөм айттыруу же **манас айтуу** ээлей тургандыгын жакшы билебиз. Улуу эпосту жыйынтыктоо сабактарындагы оозеки кеп өстүрүүнүн эң натыйжалуу формаларынын бири катары окуучуларга монологго негизделген класстык же факультативдик, класстан тышкаркы иштин формасы катары *манас айттыруу* экендиги жана ал программанын талабы катары белгилүү Балдарды манас айттырууга даярдоо бир нече этаптардан турат жана бул атайын иштердин тобун талап кыла турган түйшүктүү иш экендигин белгилеп кетмекчибиз.

1.Текст боюнча жекече жана топтордогу иштердин, кептин ар кандай формаларынын айкалуусу менен аныкталган ар кандай мазмундагы иш –

аракеттердин багытын жүргүзүү аркылуу гана окуучуларды манас айтуу көндүмдөрүнө машыктыруунун же айтылуучу текстти талдап түшүнүүнүн *биринчи этабын* басып өтүүгө болот. Ал тексттин идеялык мазмунун гана эмес, көркөмдүк каражаттарына да көңүл буруп, алардын айтылыш өзгөчөлүгүн аңдап түшүнгөндөн кийин гана аларды угарманга толук жеткирүүнүн ыкмаларын издейт.

2.Тексттин идеялык –көркөмдүк мааниси окуучуга жеткиликтүү болуп, айтылуучу текстти талдап түшүнгөндөн кийин гана манас *айттырууга окуучуларды түздөн –түз даярдоого өтүүгө болот.* Анткени “Манас” эпосу окулуп бүткөндөн кийин окуучунун билимине, билгичтигине жана көндүмдөрүнө коюлган программалык талаптардын негизгилеринин бири - *“Манас” айта алуу, акындардын ар бирине тиешелүү төкмөчүлүк өзгөчөлүктөрүн аңдоо* - деп көрсөтүлгөн. Манасчылык өнөр ар бир залкар манасчылардын аткаруусунда өздүк стилге, жеке өзгөчөлүктөргө ээ болсо да аларды кылымдардан бери келе жаткан традициялуулук бириктирип турат. Эпостун музыкалык табиятын изилдеген В.С.Виноградов : *“Искусство манасчи можно уподобить театру одного актёра, настолько оно синтетично, художественно и выразительно, завершено. ”Манас” весь выдержан в стихотворной форме”* -, деп баса белгилеген. [93,30]

С.Каралаев сыяктуу алп манасчылардын сапаттуу жазылган, тексти түшүнүктүү жана уккулуктуу үзүндүлөрүн *уктурууга умтулуу керек.* Окуучулар ошону менен бирге манасчы тарабынан аткарылган сөздү *уга билүүгө үйрөнүүсү* керек. Бул мугалимдин көркөм окуу жана техникалык каражаттар аркылуу уктуруу ыкмасын колдонуудагы ишинин экинчи тарабы болуп саналат. Демек, баланын эпостун текстин манасчынын аткаруусунда көрүп, угуусу, чыгарманын кайталангыс өзгөчөлүгүн, куюлушкан ыр дайрасындагы ар бир тамчы Сөздүн кудуретин сездирүүчү алгачкы тепкич гана болуп эсептелет. Бул оюбузду окумуштуу – методист Д.А.Клумбитенин төмөнкүдөй аргументтери бекемдейт: *“При достаточной языковой подготовке и умелом подходе стихотворные произведения как источник*

развития свободной речи могут способствовать воспитанию внимательного отношения к слову” [94,124].

Эпос ыргактуу стилдин гана эмес, орундуу ымдоону жана жаңсоону талап кылган *артистизмдин негизинде* аткарыла тургандыгы да белгилүү. Залкар манасчылардын айтуучулук чеберчилигине талдоо жүргүзүү менен алардын ымдоолорунун билгичтигине, жаңдоолорунун ырааттуулугуна көңүл буруп, башкы каармандардын ички, сырткы турпаттарын жана психологиялык абалдарын көрсөтүүдөгү чеберчилигин ачып берүү зарыл. Музыка изилдөөчү Балбай Алагушев Саякбай Каралаевдин манасчылык улуу таланты тууралуу [95,8];(17-бет) мындай деп жазган: ”Сакеңде айтуучулук, аткаруучулук чеберчилик да мол болгон. Сакең “Манастын” негизги үзүндүлөрүн *отуздан ашык ар түрдүү обондордун* коштоосунда аткарган. Алар салтанаттуу, кайраттуу, шандүү, шайыр, *арман, кошок, керээз, санат, терме маңызындагы* орошондуу обондор болгон. Алар диалог *мүнөздөмөлөр, гиперболалык, эпикалык параллелизм маанисиндеги салыштыруулар* аркылуу байып, угумдуулугун дагы арттырган”.

Кытайлык кыргыздардын манасчылык өнөрүн изилдеген окумуштуу *Толкун Турды* [96,16] манасчынын аткаруучулук өзгөчөлүгү жөнүндө төмөнкүлөрдү белгилейт: ”Кыймыл шарттуу түрдө сөз мааниси, ой мааниси менен дооштун кубулушуна шай келүүсү керек. Мындай шарттык зарылчылык, албетте бирин – бири тактап, толуктап турганында болуп эсептелет”. Эки изилдөөчүнүн 20 – кылымда эки географиялык чөлкөмдө жашап, эпостун улуу варианттарын жаратышкан залкарлар тууралуу жазгандарын балдардын колдонуусуна, үлгү алуусуна жетишүү керек. Анткени эпосту аткаруу аркылуу гана көрүүчүлөргө толук жеткирүү мүмкүн. *Манас айтуучулук* өзгөчө касиет катары көп кылымдык электен өткөн көркөм феноменге айлангандыгы талашсыз. Ошондуктан “Манас” эпосу боюнча кеп өстүрүү сабактары искусство чыгармалары жана манас айттыруу аркылуу таасирдүү жана кызыктуу болуп, баланын эң жакшы эмоциялары

менен тереңдетилген, эсте калуучу жана оң каармандарынын жаркын элеси аркылуу тарбиялоочу сабактардын жогорку деңгээлине көтөрүлөт.

3. *Кийинки этапта* манас айтууга даярдалган текстти талдап түшүнүп, аларды чоң манасчылардын аткаруусундагы башка тексттер менен салыштырып угуп жана анын ыргагынан өз табитине туура келгенин тандаган шыктуу балдар тандалат. Алар менен мугалим факультативдик сабакта да, атайын убакыт бөлүп жекече иштөөгө да умтулуусу керек. Эпостун үзүндүлөрүн айттырып угуп, тандалган тексттин интонациялык партитурасын түзүп берүү, айтылган үзүндүлөрдү аудио жана видео каражаттарына жаздырып, кайра коррекциялап чыгуу иштерин аткарууга тийиш. Сахнадагы өзүн алып олтуруусу, бет кыймылдарынын жана кол жаңсоолорунун тексттеги окуяларга ылайыктуу келгенин жана баланын өз табиятына шайкеш болгонун тандап алуу да маанилүү кадамдардан болуп эсептелет.

4. *Шыктуу балдардын манас айтуусу жетиштүү деңгээлге жеткенден кийин гана жаш манасчылардын жекече аткаруусун жана класстагы сынагын* уюштуруу сыяктуу ыкмаларды ишке чегүүнү окумуштуу – методист С.О.Байгазиев [97, 19] айрыкча баса белгилеп өткөн. 5-8-класстардын окуучулары эпостун үзүндүлөрүнөн жаттап айттууга машыгып такшалган *жаш манасчылардын, көркөм окуучу таланттуулардын сынагын уюштуруу менен* эпостун тарыхый мааниси менен бирге көркөм табиятын терең сезе алышат. Демек эл –журттун сыймыгы болгон улуу дастанды эл ичинде айта билүү – эң бир сыймыктуу өнөр экендигин жаштардын аң – сезимине жеткирүү зарыл.

5. *Жаш манасчылар менен* жыйынтыктоочу этапта эл алдында айтылган эпизоддордун ийгиликтүү жана кемчилик жактарын талдап чыгуу иштерин жүргүзүү зарыл. Айрыкча жетишкен оң жактарына басым жасалып, рысбай Исаков, Кубанычбек Алмабеков, Талантаалы Бакчиев, Дөөлөтбек Сыдыков, Улан Исмаилов сыяктуу манасчылар менен *жолугушуу кечелерин* уюштуруп,

республикалык деңгээлдеги кароо – сынактарга, таймаштарга катышуу манасчылык өнөрдүн сырларын үйрөнүүгө себепкер болуп берет.

Окуучунун билимин жыйынтыктоо, чыгармачылыгын өстүрүү максатында эпос боюнча *“Акыл таймашы”*, *“Кеп куржун”* (Тиркеме 3.15) сыяктуу класстан сырткары иш формаларында өткөрүп жүрөбүз.

Жогоруда көрсөтүлгөн “Манас” эпосун жыйынтыктоочу сабактарда колдонулган чыгармачыл тапшырмалар, интерактивдүү методдун СОЖ технологияларынын ыкмалары, долбоор методу (Тиркеме 3.16) жана класстан сырткары иш – чаралардын формаларын айкалыштырып колдонуу баланын оозеки кебинин турмушта колдонууга ылайык деңгээлде өнүгүп, инсандын өзүн коомдо толук реализациялоого даярдайт. Улуттук баалуулуктарды камтыган эне тилинин байлыгын өз кебинде, кесиптик ишмердүүлүгүндө толук пайдалануу менен инсандын ийгиликтерине негиз болгон шарттарды камсыздайт. Айрыкча учурда абдан зарыл болгон өз эмгегинин жыйынтыгын эл алдында көрсөтө билүү же *монологдук кепти мыкты өздөштүрүү, презентациялоо ,эл алдында өзүн ишенимдүү кармай билүү, вербалдык кыймылдарды жана эмоцияларын башкара билүү, башкалардын суроолоруна негиздүү, тез жооп кайтаруу башкалар менен натыйжалуу диалог түзө билүү* сыяктуу көндүмдөр улуттук улуу эпостун көркөм сөз байлыгынын негизинде калыптана тургандыгын белгилейбиз.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

Үчүнчү бап “Манас ” эпосун окутуу процессинде окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүү методикасы” деп аталып 4 бөлүмдөн турат. Эпосту окутуу менен баланын оозеки кебин сөздүк иштеринин түрлөрү, искусство чыгармалары, башка коомдук предметтер менен интеграциялоо жана текстти өздөштүрүүчү жана жыйынтыктоочу сабактарда, класстан сырткары иш формаларында өстүрүүнүн формалары методикасы берилген. Алгачкы бөлүм *«Манас» эпосу боюнча сөздүк иштерин, сөз оюндарын жүргүзүү жана сөздүк таблицасын колдонуу аркылуу оозеки кебин байытуу*” деп аталып, кеп

өстүрүүнүн маанилүү учуру болгон сөздүк иштеринин өткөрүү принциптери, качан жана кандай сөздөр менен иштөө зарылдыгы, алардын методикасы көрсөтүлгөн. "Манас" эпосунун баатырдык – жоокердик идеясын, элдин тарыхый - этнографиялык өзгөчөлүгүн ачып берип турган сөздөрдү окуучунун активдүү лексикасына же оозеки монологдук же диалогдук кебине киргизүү үчүн бул сөздөрдү *кайталап жана бышыктап туруу, бири – бири менен байланыштыруу*, маанисин чечмелөө жана салыштыруу зарыл экендиги белгиленген. Түшүнүксүз сөздөр менен иш жүргүзүүдө кептин жазуу формасы менен тыгыз байланышта иштеп, окуучунун бул сөздөрдү дептерге түшүндүрмөсү жана ал сөздөр кездешкен тексттер менен бирге *жазуусу зарыл*. Айрыкча, *туруктуу сөз айкаштарына, өтмө маанидеги сөздөргө, архаизм жана историзмдерге* көңүл бурулат. Мындай сөздөрдү окуучунун оозеки кебинде көбүрөөк пайдалануусуна жетишүү үчүн суроолордун тобун, иш формаларын түзүп, *сөз оюндарын, сөздүк таблицаларды* пайдаланып, аларды сабактын ар бир этаптарында ишке киргизүү зарыл. Андан кийин окуучуларга окумуштуу – адабиятчылар тарабынан түзүлгөн сөздүктөрдү колдонуу ыкмаларын көрсөтүү, акырындап өз алдынча иштөөгө машыктыруу зарылдыгын белгиледик. Сөздөрдүн маанилерин ачып берип, баланын кебин байытуучу сөздүк жумуштарды коштогон көрсөтмө куралдар, сөздүк таблицалар жана дидактикалык оюндар, атайын сөздүктөрдү пайдалануу менен катар азыркы маалымат технологияларынын жетишкендиктерин да (*слайд –шоу, электрондук тексттер, оюн платформаларын*) [98, 168] кеңири пайдалануу сабактын кеп өстүрүү максатына жетүүдө зор өбөлгө түзөт.

Экинчи бөлүм «Манас» эпосунун негизинде жазылган искусство чыгармалары (көркөм сүрөттөр, театр искусствосу, музыка, аудио-видеофильмдер) менен интеграциялоо аркылуу окуучулардын оозеки кебин өстүрүү” деп аталат. Изилдөөчүлөр адабият сабагында адегенде баланын чыгарманы кабыл алуудагы эмоционалдык – сезимдик кабыл алуусун ойготуу зарылдыгын белгилешип, окуучунун чыгармачылыгын өнүктүрүү

маселесин интеллектуалдык, таанып билүүчүлүк жана эрктик – эмоционалдык көрүнүштөрдүн биримдиги катары карашкан. Эпикалык бай мазмундуу чыгарманын негизинде тартылган сүрөттөр окуучулардын чыгарманын идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүн терең түшүнүүгө түрткү берүү менен бирге кайсы бир адабий түшүнүктөрдү даана элестетүүгө, тактоого жардам бере тургандыгын көрсөттүк. ”Манас” эпосуна кайрылган сүрөтчүлөрдүн чыгармаларын тарыхый этаптарга бөлүштүрүп, окуучулар менен алгач аңгеме жүргүзүү, сүрөт искусствосунун өзгөчөлүктөрүн эске түшүрүүдөн кийин гана ар бир конкреттүү сүрөтчүнүн чыгармалары менен иштөө методикасын көрсөтүп бердик.

Эпостун табияты драма жанрына жакын туруп, көркөм жана мазмундуу диалогдук, монологдук кептен тургандыгын театр изилдөөчүлөрү белгилеп келишкен. Окуучулардын эпостун ушундай үзүндүлөрүн драмалык чыгармалар катары угуп – көрүүсү, мугалимдин үлгүлүү көркөм окуусу, аларды окуучуларга талдатып, комментарий бердирип, ролдоштуруп көркөм окутуусу менен коштолот. Баланын чыгармачылык кеп ишмердүүлүгүн ойготуучу оюн ыкмаларды колдонуу аркылуу гана окуучулар практикалык кеп ишмердүүлүгүнө - *эпосту* сценка катары аткаруу этабына өтө алыша тургандыгы көрсөтүлдү. Үчүнчү баптын экинчи бөлүмү “Манас” эпосу боюнча оозеки кеп өстүрүүдө улуттук жана профессионалдык музыкалык кайрыктар эң зор эмоционалдык фон жана ар тараптуу ой толгоолорду тутандыруучу методикалык ыкмалардын тобун көрсөтүү менен жыйынтыкталат.

Кийинки “Манас” эпосунун тексти менен иштөө, идеялык мазмунун талдоо процессинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүү” деп аталган үчүнчү бөлүмдө окуучулардын текстти өз алдынча окуусу жана класста *текст менен иштөөнүн 3 этабын эске алуу* менен үйрөнүүсү көлөмдүү текстти өздөштүрүүнү жеңилдете тургандыгын белгиледик. Киришүү сабагында жана көлөмдүү эпостун текстин өздөштүрүү этабында окуучунун оозеки кебин өстүрүү кептин диалогдук жана монологдук формаларында,

баланын оозеки жоопторуна коюлган талаптарды эске алуучу суроолорго жооп берүүдө анын чыгармачыл деңгээлде болушуна басым жасайбыз. Эпостун тексти менен иштөөдө мугалимдин окуучулар менен *диалогдук кеп* менен ар кандай формада, ыкмада иш алып баруусу окуучунун ой жүгүртүүнүн ар түрдүү деңгээлиндеги суроолорду түзө билүү көндүмдөрүнүн калыптануусуна негиз болуп берет. *Мындай суроолорду түзүү көндүмдөрүн Блумдун таксономиясына* ылайык ар кандай типтеги суроолор менен иштөө, сынчыл ойломдун стратегиясындагы ыкмалар менен жуптарда, топтордо маектешип иштөө аркылуу чечебиз. Ошону менен катар окуучунун *монологдук кебине* басым жасоо, эпостун тексти боюнча *айтып берүүнүн түрлөрүн* чыгармачылык менен колдонуу айрыкча мааниге ээ болот. Монологдук кептин репродуктивдүү түрлөрүнөн *кошумча суроо – тапшырмалары менен* кайра айтып берүүгө өзгөчө басым жасадык. Анткени монологдук кептин бул түрү продуктивдүү кептин кийинки түрлөрүнө (*докладдын оозеки түрлөрүн даярдап, аудиторияда айтып берүү, талааш маселелерде өз позициясын жактай билүү, суроолорго жооп берип, аудитория менен кайтарым байланыш түзүү*) өтүп, азыркы учурдагы эң маанилүү болгон *питчинг* көндүмүн калыптандырууга негиз болот деген ойду бекемдейт. Кыргызча көркөм, мазмундуу жана максатка багытталган кептин калыптануусунун негизги шарты эпостун текстиндеги тилдик материалдар, заманбап ыкмалар менен тилдик - коммуникативдик, жана практикалык көндүмдөрдүн калыптандырууну айкалыштыруу болуп саналат деп белгиленди.

Үчүнчү баптын жыйынтыктоочу 4 - бөлүмүндө “Манас” эпосун *жыйынтыктоо сабактарында жана класстан сырткары иштердин формаларында кеп өстүрүү*” деп аталып, интерактивдүү окутуунун билимдерди жана билгичтиктерди синтездөөчү ыкмаларын пайдалануу менен окуучунун эпосту *улуттук рухий казына катары жалпылап этнопедагогикалык негизде кабыл алуусуна* жана башкалар менен өз ой сезимдерин сабаттуу жана көркөм сөз менен сүйлөп берүүсүн, пикир

алышуусун калыптандыра алабыз деп белгиленди. Эпос боюнча өткөрүлгөн *комплектүү долбоордук иш* улуттун улуу чыгармасына байланыштуу кыргыз элинин адат – салтын, этнографиясын, географиясын жана тарыхын бышыктайт, изилдөөчүлүк жана тилдик – коммуникативдик көндүмдөрүн калыптандырууга кеңири шарт түзүп бере тургандыгын көрсөттүк. Эпостун мазмуну боюнча уюштурулган *адабий кечелер жана акыл таймаштары* жана андагы *викториналык суроолор* аркылуу эмоционалдык – баалуулуктары калыптанган мекенчил инсандын кеп ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү формаларын, түрлөрүн практикалык билгичтиктер катары калыптандырабыз. Ал эми окуучуларга салттуу ыкма катары бааланган *манас айттырууга максаттуу даярдап алып чыгуу* менен эпостун табиятына баланын сүңгүп киришине, көркөм чыгарманын тилин талдап өзүнүн жекече чыгармачылык жөндөмүнө таянып, эл алдында эпосту аткара билүүсүнө машыктырабыз. Улуу манасчыларды уктуруу гана эмес, азыркы *жааш манасчылар менен жолугушуу аркылуу*, баланы аткаруучулук чеберчилик сырларына үйрөтүү менен бир эле убакта окуучунун жекече чыгармачылык жана окурмандык компетенттүүлүгүн калыптандырабыз. Сабактан сырткары иштерде да окутуунун сөздүк, көрсөтмөлүү жана практикалык ыкмалары айкалышып, баланын көркөм чыгарма аркылуу инсан катары өнүгүп – өсүүсүнө жана практикалык турмушка даярдаган оозеки кеп көндүмдөрү калыптанышына түрткү беребиз.

Жалпы корутунду:

Кыргыз адабиятында элдик эпостор, айрыкча көлөмү жана көркөмдүгү жагынан теңдешсиз “Манас” эпосу окуучулардын кебин өстүрүүдө зор мааниге ээ боло тургандыгын методисттер белгилеп келе жатышат. Эпостогу көркөм сөз катмарынын байлыгын балага ачып берип, анын кеби так, жеткиликтүү жана көркөм болушуна эпостун тексти менен ар кандай ыкмалар аркылуу натыйжалуу иш жүргүзүү аркылуу гана жетише алабыз. Азыркы учурдагы ааламдашуу доорунда улуттук баалуулук камтылган

кыргыз тилинин байлыгын ,этнодидактикалык потенциалын эпостун мазмуну, каармандары аркылуу чыныгы асыл сапаттарга каныгуу менен баланы өз эли – жеринин патриоту, кыргыз элинин нукура маданиятынын алып жүрүүчүсү катары калыптандыра алабыз. Биз окуучулар менен эпостун тилин талдап өздөштүрүү, тексти менен ар кандай жигердүү технологиялар аркылуу иш жүргүзүүнүн натыйжасында диалогдук, монологдук кептин түрлөрүнө машыктыруу, улуттук искусствонун керемет күчү менен интеграциялоо аркылуу жетишсе болот деген ойдобуз. Ушул багытта биздин изилдөөбүз “Манас” эпосун окутуу процессинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүү” деп аталып, мектепте улуу эпостун материалында оозеки кеп өстүрүү формаларын жана методдорун сунуштап, теориялык жактан негиздеп, практикалык жактан далилдеп чыгуу максатын койдук. Биз бул максатта ишке ашырууда бир нече милдеттерди аткарууга аракет жасадык.

Биринчи милдет кеп өстүрүү маселесинин илимий – методикалык жактан иштеп чыккан орус окумуштуу – лингвисттеринин, психолог жана адабиятчыларынын, кыргыз окумуштуу – методисттеринин эмгектеринде тарыхый эволюциялык аспектиде берилиши, азыркы учурдагы кеп өстүрүү проблемеларын, өзгөчөлүктөрүн, милдеттерин аныктоо жана алардын окуу программаларында, окуу китептеринде берилиши, мугалимдердин практикасындагы жетишкендиктер жана кемчиликтер талдоого алынды. Улуу эпостун негизинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүү процессинде көркөм текстке таянуу менен кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн жана репродуктивдүү, продуктивдүү деңгээлдерин комплекстүү кароо, тилдик – коммуникативдик ишмердүүлүгүн эпоско байланыштуу жаралган искусство чыгармалары менен интеграциялап практикалык багытта өнүктүрүүгө басым жасадык.

Экинчи милдет эпосту окутуу процессинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн методологиялык жана дидактикалык негиздерин ачып көрсөтүү, кеп түшүнүгүнүн тил, ой жүгүртүү, баланын ички жана сырткы кебинин байланышы аркылуу кеп ишмердүүлүгүнүн калыптанышын жана

адабият илиминин айкалышында педагогикалык аспектиден теориялык анализ жүргүзүү маселеси коюлган. Анткени жаш муундардын өз ойлорун сабаттуу, көркөм айта билүүсү коомдун өнүгүү деңгээлинин, маданиятынын көрсөткүчү болуп келген. Ошондуктан оозеки жана жазуу кебин өстүрүүнүн илимий –теориялык, методикалык жана практикалык жагдайларын азыркы учурда орус тилин жана адабиятын окутуунун методикасында ийгиликтүү иштеген окумуштуулар *Т.А.Ладыженская, С.А.Леонов, Н.В.Колокольцев, В.Я.Коровина, К.В.Мальцева, В.Г.Маранцман, О.Ю.Богданованын* тилдик – коммуникативдик багыттагы эмгектеринде изилденгенин көрсөттүк. Ал эми кыргыз тили жана адабиятын окутуу методикасы илиминде кеп өстүрүүнү атайын изилдөө объектисине айландырган, тил үйрөөнүн коммуникативдик негизде алып барууну талдаган бир топ изилдөөчүлөрдүн эмгектери (*К.С.Сартбаев, Ж.А.Чыманов, А.М.Эшиев, С.Сакиева, С.К.Рысбаев, А.О.Жолдошева*) жана “Манас” эпосун, кенже эпосторду окутууга арналган окумуштуу – методисттердин изилдөөлөрү кеп өстүрүү темасына байланыштуу (*С.О.Байгазиев, Д.Саалиева, Б.Оторбаев, Г.Абдыкадырова*) көрсөтүлдү, жаңычыл мугалим - *методисттердин айрыкча, Б. Исаковдун* эпос боюнча кеп өстүрүү тажрыйбалары жыйынтыкталды.

Үчүнчү милдет “Манас” эпосун окутуу процессинде окуучулардын оозеки кеп өстүрүүнүн методикалык ыкмаларын сунуштоо болгон. Ушул максатта эпостун тексти менен иштөөнүн заманбап технологияларына ылайык, окуучуга көркөм сөздүн маанисин терең ачып берүүчү сөздүк иштерин жүргүзүү ыкмаларын, түшүнүксүз сөздөрдү баланын активдүү лексикасына натыйжалуу методикалык ыкмалар жана сөздүк оюндар аркылуу киргизүү жолдорун сунуштадык. Көркөм тексттин маанисин искусство чыгармалары аркылуу уктуруп, көрсөтүп эмоционалдык деңгээлде кабыл алуусун активдештирип, логикалык ой жүгүртүү деңгээлин тереңдетүүгө боло тургандыгын чыгармачыл суроо – тапшырмалар, алдыңкы методикалык ыкмалар аркылуу көрсөттүк. Сөздүн маанисин терең кабыл

алып, түшүнүп алгандан кийин, гана окуучунун текст менен ар түрдүү деңгээлдеги тапшырмалар менен иштөөсү, диалогдук, монологдук кептин типтери менен жекече, топто ой бөлүшүүсү натыйжалуу жүрө тургандыгын белгиледик. Окуучу менен мугалимдин бинардык иш – аракети аркылуу эпосту көркөм окуудан, угуудан баштап кайра айтып берүүнүн чыгармачыл деңгээлине чейин жетүүгө мүмкүн экендиги эпостун мазмуну боюнча алынган сабактардын мисалында берилди. Эпостун идеялык мазмунун өздөштүрүүчү жана жыйынтыктоочу этапта интерактивдүү методдун жигердүү түрлөрү болгон (*Инсерт, Зигзаг, тыным менен окуу, синквейн, кластерин, Тсхемасын түзүү, алты калпак 3-2-1, Робин Тайм ыкмасы Фишбоу*) ыкмаларын, практикалык көндүмдөрүн калыптандыруучу долбоор ыкмасын колдонуу жана сабактан сырткары иштердин формалары (*адабий кече, акыл таймашы, экскурсия, долбоордук иш, манас айтуу сынагы*) менен айкалыштыруу окуучунун оозеки кебинин продуктивдүү формаларын, башка адамдар менен өз ой - сезимдерин сабаттуу, мазмундуу, так жана көркөм сөз менен сүйлөп пикир алышуусун калыптандырат деп белгиленди.

Төртүнчү милдет “Манас” эпосун окутуу процессинде окуучулардын оозеки кебин өстүрүү боюнча сунушталган ыкмаларды, технологияларды педагогикалык экспериментте текшерүү болгон. Аталган милдетке ылайык биз сунуштаган эпосту окутуунун технологиялары, методдору жана формалары эксперименталдык мектептерде атайын сынактан өткөрүлдү, анын натыйжалары биз сунуштаган методика оптималдуу экендигин тастыктады.

Практикалык сунуштар:

1. “Манас” эпосу боюнча сөздүк жумуштарынын эң негизги милдети – баланын сөздүк корун байытуу, кеңейтүү жана активдештирүү менен баланын кептик ой жүгүртүүсүнө сөздөрдүн тематикалык топтомдорун, синонимдик катарын, антонимдик –түгөйлөрүн жана көп маанилүү сөздөрдү,

фразеологизмдерди киргизүү болуп саналат. Ошондуктан “Манас” эпосу боюнча ар кандай багыттагы жана формадагы мектеп программасына адаптацияланган *түшүндүрмө сөздүктөр, көркөм сөз каражаттарынын сөздүктөрүн* чыгаруу зарыл деп белгилейбиз.

2. Окуучунун диалогдук жана монологдук, полилогдук кеби айкалышкан окутуунун интерактивдүү методдору эпостогу образдарды талдоодо окуучунун оозеки кебин өстүрүүдө жакшы натыйжаларды бере тургандыгын бир нече интерактивдүү сабактардын мисалында көрсөтүп бердик. “Манас” эпосунун бардык бөлүмдөрү боюнча инновациялык технологияларга негизделип өткөрүлгөн сабактардын *методикалык иштелмелерин* педагогикалык басылмаларда жигердүү басып чыгарып туруу азыркы күндүн талабы деп ойлойбуз.

3. “Манас” эпосунун негизинде жаралган искусство чыгармаларын элдик улуу идеяны камтыган эпостун адабий тексти менен интеграциялап, окуучулардын калыптанып келе жаткан жан дүйнөсүнө жугумдуу кылууга шарт түзгөн методикалык куралга айландыруу – учурдун окутуу талабы болуп калды. Эпостун сюжети, каармандары жана негизги идеясы боюнча жаратылган сүрөтчүлөрдүн чыгармаларын атайын альбом катары, аудио – видео, көркөм, документалдуу жана анимациялык фильмдердин жыйнагын, музыкалык чыгармалардын орчундуу үзүндүлөрүнөн бир *тематикалык жыйнак түзүү* күн тартибинде турат деп эсептейбиз.

4. Кыргыз адабияты окуу китептерине эпос сыяктуу көлөмдүү чыгармаларды окутууда мугалимдер үчүн методикалык жардам катары көркөм окууга монологдук жана диалогдук кепти өнүктүрүүчү *кошумча окуу үчүн хрестоматиялар*, эпостун кыскартылган балдар үчүн кара сөз түрүндөгү вариантын көп нускада басылып чыгарылышы эпостун негизинде окуучунун оозеки кебин өстүрүүгө жакшы натыйжаларды берет деген ойдобуз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун историзми. [Текст]// Абылдаев Э. – Ф.: Илим, 1987. – 157 б.
2. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун сөздүгү.[Текст]// Э.Абдылдаев А.Акматалиев ж.б. -Б.: КР УИА.,1995. - 172б.
3. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. [Текст]// Э.Абылдаев.– Ф.: Илим, 1981. – 265 б.
4. Абдыкадырова Г.К “Адабият окуу курсунда эпосторду окутуунун методикасы” (“Эр Төштүк”, “Эр Табылды”). Педагогика илимдеринин кандидаты диссертациясы. 13.00.02. [Текст] // Г.К.Абдыкадырова. - Б., 2018.-171б
5. Абдрахманов Т.А. Азыркы билим берүүдөгү компентенттик мамиле. [Текст] // Т.А.Абдрахманов ,М.А.Ногоев. -Б.: 2014.-164 б.
6. Абдыгулова А. Сахна сабактары. [Текст]// Мектептин мугалимдери үчүн методикалык колдонмо. А.Абдыгулова. – Б.: Турар, 2012. – 72 б.
7. Абдымомунова Г.А. «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо. Пед.илим.канд.окумуш.даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. 13.00.01. [Текст] // Г.А.Абдымомунова. – Б.:2009. – 49 б.
8. Алагушев Б. ”Манас” музыкада.[Текст] // Б.Алагушев. -Б.: Мурас, 1995. 23-бет.
9. Акматов Б.М. Болонья процесси жана жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын компентенттүүлүккө негиздеп окутуунун теориясы жана практикасы. [Текст] // Б.М.Акматов. -Б.: 2016. -584б.
10. Акматов Б.М. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы.1-2 китеп. [Текст]// Б.М.Акматов, А.С.Мукамбетова.-Б.: Полиграфресурсы, 2010. – 254б.
11. Акматалиев.А.А. Кыргыз тили. Манас. Айтматов.[Текст]// А.А.Акматалиев -Б.:КР УИА, 2013. -434б

12. Акмолдоева.Ш.Б. Древняя кыргызская модель мира. [Текст]// Ш.Б.Акмолдоева. -Б.:1996.-220б.
13. Аристотель.О стиле ораторской речи. [Текст]//Аристотель.-М.:1963.-115с
14. Архипова Е.В. Основы методики развития речи учащихся. [Текст]// Е.В.Архипова. Учебное пособие для студентов педвузов. -М.:Вербум, - М, 2004. -192с.
15. Алымов Б.А. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы.[Текст] // Б.А.Алымов. - Ф.: "Мектеп", 1981.-268б.
16. Алп манасчы. Илимий – пропагандалык “Мурас” ишкер долбоору.[Текст]/ Тезистер жыйнагы. -Б.:Кыргызстан,1995.76- б.
17. Байгазиев.С.О.Манас баатырдын образын интерактивдүү усул менен үйрөнүү. [Текст] //С.О.Байгазиев. -Б.:Билим, 2008. -37б.
18. Байгазиев С.О. Улуу Манас - урпактарыбыздын тил жана дил бешиги [Текст] //С.О.Байгазиев. -Б.,1994. -96б
19. Байгазиев С.О. «Манас таануу». [Текст] //С.О.Байгазиев. -Б.:2000.- 261б
20. Байгазиев С.О. Манас менен Каныкей – мекенчилдиктин идеалы жана рухий сулуулуктун улуу өрнөгү. [Текст] //С.О.Байгазиев. -Б.:2015. -175б
21. Байгазиев С.О. Бакай – Чыгыштын акылманы, кыргыз калкынын рухий жол башчысы жана улуу патриоту. [Текст] //С.О.Байгазиев. -Б.: 2015.- 124б
22. Бакчиев Т.А. Манас таануу. [Текст] //Т.А.Бакчиев. -Б.:2012, -162 б.
23. Бахтин М.М.Эстетика словесного творчества. [Текст] // М.М. Бахтин. - М.:1986. Стр.26
24. Бегалиев С. "Манас" эпосунун көркөм каражаттары. [Текст] // С.Бегалиев - Ф.:КМУ,1988.-78б.
25. Бекбоев И.Б.Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы.[Текст] // И.Б.Бекбоев, А.И.Тимофеев. -Ф.: "Мектеп",1988.- 183б
26. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. [Текст] // И.Б.Бекбоев .-Б.:Педагогика, 2003. - 304б

27. Бердибаев.Э. Изложение тексттеринин жыйнагы. [Текст] // Э.Бердибаев, С.Шамбаев. - Ф.: Мектеп, 1972. -171б
28. Батаканова С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография [Текст] / С.Батаканова. – Б.: 2010. – 286.б.
29. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии [Текст]// Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб.ст.об эпосе.Сост. С.Алиев, Р.Сарыпбеков, К.Матиев. -- Б.:Гл.ред. КЭ, 1995.- 472с.
30. Виноградов В.С. Эпос «Манас», его стиль и напев. [Текст] // Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб.ст.об эпосе. Сост. С.Алиев, Р.Сарыпбеков, К.Матиев. -Б.:Гл.ред.КЭ, 1995.- 472с.
31. Выготский.Л.С. Мышление и речь.[Текст]// Л.С.Выготский. Собр.соч.в 6 т. -М.:1982. т2, стр.73
32. Выготский Л.С. Педагогическая психология. [Текст] // Л.С.Выготский. – М.:1991. – 480 с.
33. Возрастные возможности усвоения знаний. [Текст] // Под редакцией Д. Б. Эльконина, В.В.Давыдова. -М.: Просвещение,1966. – 444с.
34. Выготский Л.С. Психологическое развитие в детских возрастах. , [Текст] // Л.С. Выготский. - Воронеж.:1995.-319 с
35. Гальперин И.Р.Текст лингвистикалык изилдөөлөрдүн объектиси катары. [Текст] // И.Р.Гальперин. -М.: КомКнига, 2007. -148с
36. Границкая А.С. Научить думать и действовать.[Текст] // Книга для учителя. А.С.Границкая. -М.: «П»,1991.- 175с.
37. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования [Текст] // В.В.Давыдов. -М.:Академия, 2004. – 288с.
38. Жайнакова А. «Сейтек» - «Манас» трилогиясынын корутунду бөлүгү. С.Каралаевдин варианты боюнча. Редактору Р.З.Кыдырбаева. [Текст] // А.Жайнакова. – Ф.: Илим, 1984. – 119 б.

39. Жакыпбек Ашым. Теңири Манас. [Текст] // А.Жакыпбек. – Б.: «Кыргызстан», 1995. – 560 б.
40. Жамгырчиева Г. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эртөштүк”, “Кожожаш”). Фил. ил. докт. дисс. [Текст] // Г.Жамгырчиева. – Б.: 2017. -292 б.
41. Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». [Текст] // В.М.Жирмунский. – М.: Изд. Кирг. Филиала АН СССР, 1961. -108с.
42. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи.[Текст]: в защиту живого слова./Н.И.Жинкин .- М.:1964. -111с
43. Жумалиев К. «Манас» эпосундагы жалпы адамзаттык идеялар. [Текст] // К.Жумалиев. -Б.: 1999. -264б
44. Зарубина Н.Д. Методика обучения связной речи. [Текст] // Н.Д.Зарубина.- М.:1977.-48с.
45. Запорожец А.В. Изучение развития и поведения детей. [Текст]: сборник статей.- М.:1966.-324с
46. Зимняя И.А. Психология слушания и говорения.[Текст]: автореф. дис.... доктр. психол. наук. И.А.Зимняя. -М.:МГУ,1973.-31с
47. Исаков Б. ”Манас” эпосун окутуу. [Текст] // Б.Исаков. -Ф.: 1989.- 73б
48. Ильин Е.Н. Искусство общения. [Текст] // Е.Н.Ильин. -М.: 1982. -110 с
49. Изаренков Д.И. Обучение диалогической речи. [Текст] // Д.И.Изаренков. - М.:1986.-150с.
50. Ишекеев Н.И. Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги. [Текст] // Н.Ишекеев. – Б.: 2011. – 216 б.
51. Ишекеев Н.И. Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары. [Текст] // Н.Ишекеев. – Б.: 2010.- 168б.
52. Ишекеев Н.И. Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу. [Текст] // Н.Ишекеев. – Б.: Кыргызстан, 1997.-167 б.
53. Ишекеев Н.И.Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы. [Текст] // Н.Ишекеев., С.Батаканова. – Б.: Кут-Бер, 2014. -416 б.

54. Ишекеев Н.И. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхынан. [Текст] // Н.Ишекеев. – Б.: Эркин Тоо, 1994. -342 б.
55. Иманалиев К.К. Саякбай. Гений жөнүндө баллада. [Текст] //К.Иманалиев.– Б.:”Бийиктик” плюс”. 2014. -304б
56. Капинос В.И. Работа по развитию речи в свете теории речевой деятельности [Текст] : Русский язык в школе./В.И.Капинос -М.:1978.№4. - С. 58- 66с.
57. Капинос В.И. Развитие речи; теория и практика обучения / В.И.Капинос Н.И.Сергеева, М.С. Соловейчик. -М.:1994 .- 196
58. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. [Текст] // Ю.Н.Караулов. -М.:Изд. ЛКИ, 2010.- 264с.
59. Карагулова А.Т.«Манас» эпосун жана андагы сөз берметтерин окутуу. [Текст] // А.Т.Карагулова. -Б.; Улуу тоолор, 2019.- 284б.
60. Карпинская Н.С. Художественное слово в воспитании детей: ранний и дошкольный возраст. [Текст] // Н.С. Карпинская. -М.:Академия пед. Наук СССР и НИИ дошкольного воспитания, 1972. -151
61. Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. [Текст] // М.Н.Кожина .-Пермь., 1966. -213с.
62. Коровина В.Я. Развитие речи учащиеся 4-10 классов в процессе изучения литературы в школе. [Текст] // В.Я. Коровина. -М.:1985.-143с
63. Коровина В.Я. Читаем, думаем, спорим...: [Текст] : кн. вопросы, задания по литературе / В.Я.Коровина. -М.:Просвещение, 1996. -223с.
64. Колосов П.И. Словарная работа на уроках литературного чтения. [Текст] // П.И. Колосов. -М.: Изд. пед.наук РСФСР, 1955.- 155с
65. Кунин.В.И. Обучение монологическому высказыванию на основе логико - синтаксических схем: [Текст]: автореф.дис.... канд.пед. наук/ В.И. Кунин. - Минск, 1976.-178с.
66. Кулманбетов Ж. ”Манас” – кыргыздардын эпикалык театры. [Текст] // Ж.Кулманбетов. -Ф.:1995, 209-220-б.

67. Кыргыз Республикасында жалпы орто билим берүүнүн алкактык улуттук куррикулуму. [Текст] / . -Б.:КР ББИМ, 2010. – 66б
68. Кыргыз адабиятынын программасы: жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V - XI класстары үчүн. Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. [Текст] // С.Байгазиев, А.Муратов. – .Б.: 2017. - 48 – 49 беттер.
69. Кыргыз адабиятынын программасы: жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V - XI класстары үчүн. Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – К.Акматов, Б.Абдухамидова, А.Батыркулова ж.б [Текст] // - С.Байгазиев, А.Муратов, К.Акматов ж.б.-Б.: 2023. 43- 45-беттер.
70. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түзгөндөр: Ж.Шериев менен А.Муратов. [Текст] // Ж.Шериев, А.Муратов. –Б.: КЭБР, 2004. – 195 б.
71. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки көркөм маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. [Текст] // Р.З.Кыдырбаева. -Б.: 2009. – 108б
72. Кыдырбаева Р.Кыргыз адабий терминдер сөздүгү. [Текст] // Р.Кыдырбаева, К.Асаналиев. – Б.: ОсОО «БИЛД», 2004. -572б.
73. Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили: С.Орозбаков, С.Каралаевдин варианттары боюнча. [Текст] // К.Кырбашев. – Ф.: Илим, 1983.– 173б.
74. Кони́на М.М. Роль картинки в обучении русскому языку. [Текст] // М.М.Кони́на. -М.: 1948, -151с
75. Т.А.Ладыженская. Живое слово. Устная речь как средство и предмет обучения [Текст] // -М.: “Просвещение”,1986. – 127с
76. Ле Тхи Ань Туэт. Формирование художественного восприятия литературных произведений [Текст]: автореф. дис....канд. пед. наук. / Ле Тхи Ань Туэт .- М.:1986.- 110с.
77. Леонтьев А.Н. Основы теории речевой деятельности. [Текст]// А.Н.Леонтьев. -М.: Педагогика,1977.- 368с

78. Леонов С.А. Развитие речи учащихся на уроках литературы. [Текст] : методическое пособие для СПТУ/ С.А. Леонов. -М.:Высш.шк.,1988. – 127стр
79. Леушина А.М. Развитие связной речи дошкольников. [Текст]:хрестоматия по теории и методике развития речи \ А.М.Леушина. М.:Наука,2002. -159 с.
80. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. [Текст] // М.И. Лисина - М.:Педагогика, 1986. – 143.
81. Львов М.Р.Методика развития речи младших школьников. [Текст] // М.Р.Львов. - М.:1985.-176с
82. Нечаева. О.А. Функционально – смысловые типы речи (описание, повествование, рассуждение). [Текст] // О.А.Нечаева.-Улан- Удэ.: Бурятское книжное издательство, 1974.- 161с.
83. Новиков А.Н. Семантика русского языка. [Текст] // А.Н. Новиков. -М.: 1982. -208с.
84. Овчинников.В.Н. Психолингвистический анализ функциональных типов высказываний. [Текст]:автореф.дис.... канд.филол.наук./ В.Н.Овчинников. - М.:1982.-178с.
85. Овчинникова И.Г. Ассоциация и высказывание: структура и семантика. [Текст] // И.Г. Овчинников. -Пермь.:ПГУ,1994.- 124с.
86. Оторбаев Б.К. «Сейтек» эпосун VIII класста окутуу. [Текст] // Б.Оторбаев. – Б.: 2004. – 96б.
87. Оторбаев Б.К. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу [Текст]: пед. ил.н канд. дис.я, 13.00.02. / Б.Оторбаев. – Б.:, 2004. 20 - б.
88. Оторбаев Б.К. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. [Текст] // Б.Оторбаев. – Б.: «Аят», 2012. -96б
89. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун жаңы технологиялары. [Текст] // Б.Оторбаев. – Б.: Аят, 2010. -124 б.

90. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-
ыкмалары, кызматташуу педагогикасы. [Текст] // Б.Оторбаев. – Б.: 2008,
75-бет.
91. Оторбаев Б.К. Манас таануу: окуу китеби. I, II китептер. [Текст] //
Б.Оторбаев. – Б.: Аят, 2012. -293б
92. Орозобекова.Ж. "Манас" эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары.-
[Текст] // Ж.Орозобекова .-Б.: "Кыргызстан –Сорос" фонду,1997.-116бет
93. Петровская Л.А. Компетентность в общении.Социально- психологический
тренинг. [Текст] // Л.А. Петровская.- М.: Изд.Московского университета,
1989.-216
94. Педагогическое наследие. А.Коменский, Д.Локк, Ж.Ж.Руссо,
И.Т.Песталоцци[Текст] / В.М.Кларин, А.Н.Джурицкий.-М.: "Педагогика",
1989. - 411с
95. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. [Текст] // Ж.Пиаже.- М.:АСТ, 2020.-
352
96. Поливанов Е.Д. Киргизский героический эпос «Манас» (Публикация
М.А.Рудова) // Киргизский героический эпос «Манас». Исследования и
переводы. [Текст] // Е.Д.Поливанов – Б.: Фонд Сорос-Кыргызстан, 1999. -
123с.
97. Рез З.Я. Методика преподавания литературы. [Текст] // З.Я.Рез. -М.:
"Просвещение", 1977. -384 стр.
98. Рыбникова М.А. Избранные труды. [Текст] // М.А.Рыбникова.- М.:1958. -
365с
99. Рысбаев С.К. Окуучунун дилбаяны. [Текст] // С.К.Рысбаев. -Б.: "Бийиктик
плюс, 2016. -196б
100. Рысбаев С.К. Баланы китеп окууга үйрөтүү. [Текст]: башталгыч
кл.мугалимдери, бакчанын тарбиячылары жана ата- энелер үчүн метод.
колдонмо/ С.К.Рысбаев. -Б.: "Полиграфбумресурсы", 2017. -104б
101. С.К.Рысбаев. Окуучунун дилбаяны.[Текст]:орто мектептердин 8 -11
класстары үчүн кошумча окуу куралы/ С.К.Рысбаев.-Б.:Шам, 2017. -104б

102. Рысбаев С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен). [Текст]: педагогика илимд. доктору окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты: 13.00.01; 13.00.02. / С.К.Рысбаев. – Б.: 2006. – 49 б.
103. Рысбаев С.К. Манас таануу боюнча тесттик тапшырмалардын топтомдору. [Текст] / жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери, кыргыз тили жана адабияты мугалимдери үчүн окуу-усулдук колдонмо/ С.К.Рысбаев, М.К.Мадумарова. – Б.: 2016. – 48 б.
104. Рубинштейн С.А. О мышлении и путях его исследования. [Текст] // С.А.Рубинштейн. -М.: Изд.Академии наук. 1958. – 147с
105. Манас энциклопедиясы . [Текст] / Манас энциклопедиясы. 1-2 – том. / Ф.: КЭБ редакциясы, 1995. -432б
106. Манас, Семетей, Сейтек дастаны. [Текст]/ Түзгөн Мар Байжиев. – Б.: 2017. – 444 б.
107. Манас, Семетей, Сейтек: Эпостор. [Текст]/ Кара сөз түрүндөгү үлгү. Түз.З.Бектенов, К.Нанаев. Б.: «Шам», 1999. – 368 б.
108. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. [Текст]/ 1-китеп. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылышы/ – Б.: Кыргызстан, 1995. – 568 б.
109. Манас. Кыргыздардын баатырдык эпосу. [Текст]/ 1- китеп. Түзгөн Б.Жакиев. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 236 б.
110. Манас. Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. [Текст]/ 4-китеп. Ред.Ч.Айтматов, Түз.Э.Абдылдаев. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 368 б.
111. Манас. Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча [Текст]/ 3-китеп. Түзгөн С.Мусаев. – Ф.: Кыргызстан, 1981.– 348 б.
112. Манас. Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. [Текст]/ 2-китеп. Түз. К.Кырбашев, Ж.Мусаев, Р.Сарыпбеков, О.Сооронов. Ред. Ч.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1979. – 452 б.
113. Манас. Эпос.Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча [Текст]/ 1-китеп. Түз. С.Мусаев. Ред.Ч.Айтматов.– Ф.: Кыргызстан, 1978. – 296 б.

114. Манас. Эпос. Кыскартылып бириктирилген вариант. [Текст]/ 1- китеп. Түз.Б.М.Юнусалиев.– Ф.: Кырмамбас, 1958.– 303 б.
115. “Манас” – 1000 фотоальбому. [Текст]/ Түз.П.Казыбаев.-Б.:2003. -311б
116. “Манас” искусствонун башка түрлөрүндө. [Текст]/ Түз. Ч.Субакожоева. - Б.:2015. -238б
117. “Манас” эпосу жөнүндө [Текст]: Кыргыз Республикасынын Мыйзамы . 2011 -ж., 28- июнь, № 59. Эркин – Тоо гезити.
118. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. [Текст]// С.Е. Малов, АН СССР. -М.: Л, 1951.- 447с.
119. Мальцева К.В. Развитие устной речи учащихся национальной школы на уроках русской литературы. [Текст] // К.В.Мальцева. -Л.: 1976.-184с
120. Мамыров М. С.Каралаевдин “Манас” эпосундагы идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүктөр. [Текст] // М.Мамыров. -Ф.:1962.-142б
121. Манас сабагы. [Текст] // Б.Исаков. – Б.:1994. – 650 б.
122. “Манас”.Энциклопедический феномен эпоса “”Манас. [Текст]: сборник научных ст. об эпосе “Манас”. \ Сост. С.Алиев, Р.Сарыпбеков, К.Матиев.- Б.: Гл. ред. КЭ.,1995.- 474с.
123. Методика преподавания литературы в школе. [Текст] : под ред. З.Я. Рез. - М.:1977. -384.
124. Мусаев С. Көркөм сөз өнөрү. Кыргыз адабияты. [Текст]:жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин VIII класстары үчүн окуу китеби. С.Мусаев, А.Турдугулов. – Б.: Технология, 1999., 2000., 2002. – 368 б.
125. Мусаев С.Көркөм сөз өнөрү. Кыргыз адабияты. [Текст]: орто мектептердин 8- классы үчүн окуу китеби. С.Мусаев, А.Турдугулов. – Б.: Технология, 1998. – 268 б.
126. Мусаева В.И. Кыргыздын чечендери мектепте. [Текст] // В.Мусаева. -Б.,: 2010. – 585б
127. Мусаева В.И. “Байланыштуу кепти, кептин стилдерин кептик компентенттүүлүккө багыттап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери” [Текст] // В.Мусаева. -Б.: 2017. -136б

128. Мукамбетова А.С. Жалпы билим берүү мекемелеринде кыргыз тилин инновациялоонун илимий- теориялык негиздери. [Текст] // А.Мукамбаева.- Б.: 2012.- 52б.
129. Мукамбаев Ж. Башталгыч класстарда элдик оозеки чыгармачылыкты үйрөтүү жолдору. [Текст] // Ж.Мукамбаев. -Ф.: Мектеп,1966. -72б
130. Муратов А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 72 б.
131. Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 116 б.
132. Муратов А. Кыргыз адабияты. 5-класс. Жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби [Текст] / А.Муратов, Р.А.Асакеева, Б.А.Кыдырбаева. – Б.: 2019. – 244 б.
133. Муратов А. Кыргыз адабияты: маалыматтама [Текст] / Муратов А., Шериев Ж., Исаков К. – Б.: «Айат», 2014. – 384 б.
134. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.
135. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1- китеп. [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2011. – 604 б.
136. Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 140 б.
137. Муратов А. Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары [Текст] / А.Муратов, К.Акматов. – Б.: 2022. – 400 б.
138. Муратов А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 68 б.
139. Савушкина Е.В. Развитие образной речи старших дошкольников в процессе восприятия произведений изобразительного искусства [Текст]: дис....канд.пед. наук. -М.:1994.- 154.
140. Сартбаев К. Башталгыч мектептердин 1-2- класстардын окуучуларын изложение жана сочинение жазууга үйрөтүү. [Текст] // К.Сартбаев. -Ф.: 1966. -72б

141. Сакиева С. Кыргыз башталгыч класстарында кеп өстүрүүнү жакшыртуунун жолдору [Текст]: пед. ил. кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу дис.сы: 13.00.02./- Алматы, 1992.-175б.
142. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары. [Текст]: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо / Ө.Саалаев. – Б., 2007. – 95 б.
143. Саалиева Д. Т. Мектепте “Манас” эпосун үйрөнүүнүн методикасы. [Текст] : пед. илим. канд. дис.сы: 13.00.02/Д.Саалиева. –Б.: 1995. -177 б.
144. Сарыпбеков Р. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. [Текст] // Р.Сарыпбеков. – Ф.: Илим, 1987. – 151 б.
145. “Семетей”. Эпос. [Текст] //2-китеп. Жусуп Мамай.-Б.:”Шам”,1995.-282б.
146. Сохин Ф.А. Развитие речи детей дошкольного возраста. [Текст] // Ф.А.Сохин.- М.: 1984. -233с
147. Сухомлинский, В.А. Тарбия жөнүндө [Текст] / В.А.Сухомлинский авт. ж-а түз. С.Соловейчик; котор. Д.Орозалиев. – Ф.: Мектеп, 1985. – 268 б.
148. Низовская И.А. Словарь критического мышления. [Текст] // И.А.Низовская. – Б.: 2003. -103с
149. Ормонов Т.О. Педагогические воззрение древних киргизов в эпосе «Манас» [Текст]: автореферат диссертации канд.пед.наук: 13.00.01 Т.О.Ормонов.– Казань, 1972. 21с.
150. Орозобекова Ж. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу. [Текст] // Ж. Орозобекова.– Б.: Бийиктик, 2003.- 299б
151. Тихеева Е.И. Развитие речи детей. [Текст]//Е.И.Тихеева. -М.: Просвещение, 1981. -122с
152. Тургуналиев Т. Т. Байыркы көчмөн кыргыз цивилизациясы. [Текст] // Т.Тургуналиев. -Б.: 2016.- 400б.
153. Турдугулов А. Кыргыз адабияты. [Текст]: орто мектептин VIII класстары үчүн окуу китеби. А.Турдугулов, Б.Оторбаев. – Б.: Билим-компьютер, 2013. – 287 б.
154. Турусбеков С. 1-4-класстарда окуучулардын оозеки жана жазуу речин өстүрүүнүн жолдору”. [Текст] // .С.Турусбеков. – Ф.:Мектеп, 1972. – 250б

155. Турусбекова А. Сынчыл ойлом башатында өтүлгөн сабакта окутуу жана тарбиялоо иштери. [Текст] /А.Турусбекова / Эл агартуу, 2005. № 5-6. 40-43-беттер.
156. Убукеев М. “Манас” – эпическая культура кыргызов. [Текст]: сборник: Кыргыз. 14-томник. XI том. Источники, история, этнография, культура, фольклор. Сост. К.Жусупов, К.Иманалиев\ М.Убукеев.– Б.: 2011. - 130
157. Чарлз Темпл и др. Дальнейшие методы, способствующие развитию критического мышления. [Текст]: Чтение и письмо для критического мышления/ Фонд «Сорос- Кыргызстан». –Б.: 1997.
158. Черкезовой М.В. Заключительный этап работы над произведением. [Текст]: В сборнике методика преподавания русской литературы в национальной школе /Черкезовой М.В, Жижина А.Д и др.-Л.: 1984.-311стр.
159. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. [Текст] // том 2. К.Д.Ушинский .- М.: 1939. - 471с.
160. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. [Текст] // Д.Б.Эльконин. - М.:1974. стр.64
161. Эльконин Д.Б. Психологическое развитие в детских возрастах. [Текст] // Д.Б.Эльконин. - Воронеж.,1995. – 414с .
162. Фрумин И.Д.Компетентностный подход как естественный этап обновления содержания образования. [Текст] //И.Д.Фрумин.-М.:2002.-400с
163. Флерица Е.А. Эстетическое воспитание дошкольника. [Текст] // Е.А.Флерица. – М.: Изд.Академии пед.наук.РСФСР, 1961.-334с
164. Шералиева А.Ж. Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы.5-6 класстардын мисалында. [Текст]: педагогика илимдеринин кандидаты дис.сы.13.00.02.А.Шералиева.- Б.:2014. -164б
165. Шериев Ж. Кыргыз адабияты.Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. [Текст]: мектеп окуучулары үчүн. Ж.Шериев, А.Муратов. -Б.: КЭнин башкы редакциясы.,1994.-160б
166. Шейман Л.А. Основы преподавания русской литературы в киргизской школе. [Текст] // часть 1. Л.А.Шейман. -Ф.: 1981.- 238с.

167. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. [Текст] // Л.В.Щерба. - Л.: 1974 .-317с
168. <https://wordwall.net/ru>, <https://learningapps.org>, www.magicschool.ai,
<https://gemini.google.com/app.html> ru, <https://quizizz.com/> , <https://internews.kg>
<http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/манас-эпосу-1-китеп/Manas-1-kitep-Sagymbai7>